

อันเนื่องมาจาก ศาสนาและความเชื่อ

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๕

จิตรกรรมฝาผนังในวิหารวัดกัลยาณี เมืองโคลัมโบ ประเทศศรีลังกา
เล่าเรื่องพระนางสังขมิตตาเถรี พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราช
อัญเชิญกิ่งพระศรีมหาโพธิ์ด้านใต้มาปลูกที่ลังกาทวีป
เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๓

อันเนื่องมาจาก ศาสนาและความเชื่อ

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๕

อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๖๕ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร

ราคา ๑๘๕ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ.-- กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, 2565.
264 หน้า.

1. พุทธศาสนากับวัฒนธรรม. 2. ศรัทธา (พุทธศาสนา). I. ชื่อเรื่อง.

294.3117

ISBN 978-616-283-623-7

ที่ปรึกษา

นายกิตติพันธ์ พานสุวรรณ

อธิบดีกรมศิลปากร

นายพนมบุตร จันทรโชติ

รองอธิบดีกรมศิลปากร

นายสมบัติ พลายน้อย

ศิลปินแห่งชาติ สาขาวรรณศิลป์ พุทธศักราช ๒๕๕๓

นายเทิ้ม มีเต็ม

ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาตะวันออก กรมศิลปากร

นางรักชนก โคจรานนท์

ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง

นางสาวศิริรัตน์ ทวีทรัพย์

ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

นายประทีป เพ็งตะโก

อดีตอธิบดีกรมศิลปากร

นายอรุณศักดิ์ กิ่งมณี

อดีตรองอธิบดีกรมศิลปากร

นายจาริก วิไลแก้ว

อดีตรองอธิบดีกรมศิลปากร

นางสาวฉวีงาม มาเจริญ

อดีตนักอักษรศาสตร์ทรงคุณวุฒิ กรมศิลปากร

นางสาวศุกลรัตน์ ธาราศักดิ์

อดีตผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

นางสาวพยุ่ง วงษ์น้อย

นักโบราณคดีเชี่ยวชาญ

บรรณาธิการ/ผู้เขียน

นายบัณฑิต ลิวชัยชาญ

นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ

ผู้อำนวยการกลุ่มประวัติศาสตร์

กองบรรณาธิการ

นายไวยคุปต์ ธนบัตร

นางสาวอาทิพร ผาจันทร์

นางสาวระชา ภูซงค์

นายเอกลักษณ์ ลอยศักดิ์

นางสาวเปรมมา สัตยาวิมพิงค์

นายธันวา วงศ์เสงี่ยม

นายชัยสิทธิ์ ปะนันวงศ์

ศิลปกรรม

นางสาวอรชา ยี่งู

พิมพ์ที่

บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๓๗๖ ถนนชัยพฤกษ์ แขวงตลิ่งชัน เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๔๒๒ ๙๐๐๐ โทรสาร ๐ ๒๔๓๓ ๒๗๔๒

E-mail: aprint@amarin.co.th Website: <http://www.amarin.com>

รัตนตตยปปณามคาถา

โย สพฺพโลกมhitโต กรุณาธิวาสโ
โมกฺขากโร รวิกุลมฺพรปฺปณฺณจฺนโท
ณฺเวยโยทธี สุวิปุลํ สกฺลํ วิพฺพุโธ
โลกุตฺตมํ นมถ ตํ สิริสา มุณีนาทํ.

โสปานมาล'มมลํ ติทฺทสาละยฺสฺส
สํสํารสาครสมุตฺตรณาย เสตุํ
สพฺพาคตฺติยวิวชิตฺตเชมมคฺคํ
ธมฺมํ นมสฺสสฺส สทา มุณีนา ปณฺธิตํ.

เทยฺยํ ตทปฺป' มปี ยตฺถ ปสนฺนจิตฺตา
ทควา นรา ผล'มฺลารตฺรํ ลกฺขเน
ตํ สพฺพทา ทสพฺพเลนปี สุปฺปสฺสตุถิ
สํมํ นมสฺสสฺส สทามิตฺตปฺปณฺณเชตฺตํ.

พระจอมมุณีที่ชาวโลกทั้งปวงบูชา ทรงเพียบพร้อมด้วยพระกรุณา เป็นบ่อเกิดแห่งความหลุดพ้น เปรียบดังพระจันทร์วันเพ็ญท่ามกลางนภา อันเป็นอาทิตยวงศ์ ทรงตรัสรู้ญะยธรรมทั้งหมดอันไพศาลดั่งมหาสมุทร เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระจอมมุณีผู้ประเสริฐในโลกพระองค์นั้น

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระธรรมอันพระมุณีตรัสสอน เป็นชั้น บันไดอันหมดจดแห่งสวรรค์ ประดุจสะพานข้ามมหาสมุทรคือสังสาร และเป็น ทางเกษมปลอดจากทุกข์ทั้งมวลทุกเมื่อ

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระสงฆ์ ผู้เป็นนาบุญหาประมาณ มิได้ ซึ่งแม้พระทศพลก็ทรงสรรเสริญเป็นนิตย์ ที่มหาชนมีจิตใจเลื่อมใสแล้ว ถวายไทยธรรมแม้เล็กน้อยแล้วได้ผลบุญอันโอฬาร

คำนำ

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงในดินแดนประเทศไทยมายาวนานนับพันปีตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดีเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ สืบมาในสมัยสุโขทัย อยุธยา จนถึงปัจจุบัน กล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติของชาวไทยมาช้านาน จึงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีของไทยเป็นอันมาก ทั้งคติความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปะวรรณคดี และค่านิยม เป็นต้น

กรมศิลปากรมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่งในการทำนุบำรุงรักษามรดกทางวัฒนธรรมของชาติ จึงได้มอบหมายให้สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ศึกษาค้นคว้าเรียบเรียงองค์ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเผยแพร่ในหนังสือและนิตยสารที่เกี่ยวข้อง เช่น หนังสือปกิณกศิลปวัฒนธรรม นิตยสารศิลปากร

ต่อมากรมศิลปากรเล็งเห็นถึงคุณค่าและความสำคัญขององค์ความรู้ต่าง ๆ ซึ่งมีเรื่องราวและเกร็ดความรู้ที่น่าสนใจ อันจะทำให้รู้และเข้าใจเรื่องราวของพระพุทธศาสนาที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับความเชื่อ วิถีชีวิต และวัฒนธรรมประเพณีในสังคมไทยได้ดียิ่งขึ้น จึงได้นำบทความดังกล่าวข้างต้นมารวมพิมพ์ไว้ด้วยกันเพื่อความสะดวกในการศึกษาค้นคว้า โดยมีการปรับปรุงแก้ไขเนื้อหาและภาพประกอบให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ใช้ชื่อหนังสือว่า “อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ”

การจัดทำหนังสือ “อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ” ครั้งนี้ กรมศิลปากรได้รับความอนุเคราะห์จากนายสมบัติ พลายน้อย ศิลปินแห่งชาติ สาขาวรรณศิลป์ พ.ศ. ๒๕๕๓ นายเทิม มีเต็ม ผู้เชี่ยวชาญภาษาตะวันตก กรมศิลปากร และนางสาวฉวีงาม มาเจริญ อดีตนักอักษรศาสตร์ทรงคุณวุฒิ กรมศิลปากร ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องพระพุทธศาสนา จาริตประเพณี และไทยศึกษา ให้คำแนะนำและตรวจแก้ไขต้นฉบับ จึงขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

กรมศิลปากรหวังว่า หนังสือ “อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ” จะช่วยเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจในคติความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณี อันเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาแก่สาธารณชนให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และอำนวยประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าแก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจ โดยทั่วกัน

(นายกิตติพันธ์ พานสุวรรณ)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

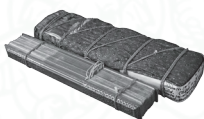
มีนาคม ๒๕๖๕

สารบัญ

คำนำ

บทนำ
(๑๑)

คัมภีร์ “ทีปวงศ์” และ “มหาวงศ์”
พงศาวดารลังกา: ความสัมพันธ์ทาง
พระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย

๑

การประดิษฐานพระพุทธศาสนา
จากลังกาทวีป
ในดินแดนประเทศไทย
สมัยวัฒนธรรมทวารวดี

๒๗

จารึกเนินสระบัว:
ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา
ในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปก่อนสมัยสุโขทัย
๒๕

รอยพระพุทธบาทคู่ จังหวัดปราจีนบุรี:
คติความเชื่อการบูชารอยพระพุทธบาท
จากลังกาทวีปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี
๙๓

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ: โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี
๑๑๓

พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา
อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา:
พระพุทธเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถ
เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย
๑๔๓

พระแท่นดงรัง
ปูชนียสถานคู่มือเมืองของจังหวัดกาญจนบุรี
๑๗๗

ธรรมเนียมการถวายฉัตรกางกั้นพระประธาน
๒๑๓

บรรณานุกรม
๒๒๙

นันทิยาวุตต์: ดอกพุด

มงคลที่ฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ดอกพุด เป็นสัญลักษณ์มงคลเก่าแก่ เป็นหนึ่งในมงคล ๘ ประการ บนรอยพระพุทธรูป ดอกพุดมงคลนี้ เป็นสัญลักษณ์มงคลมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ เดิมสัญลักษณ์มงคลนิยมเพียงไม่กี่ชนิดเท่านั้น ต่อมาเพิ่มจำนวนเป็น ๘ ประการ และเพิ่มเป็น ๑๐๘ ประการ ดอกพุดเปรียบได้กับเวลาวิธานธรรม ยังลัทธิทั้งหลายให้เป็นผู้บริสุทธิ์ ตั้งอยู่ในกุศลธรรม

บทนำ

พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๘ - ๙ และประดิษฐานอย่างมั่นคงในดินแดนแห่งนี้เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ พระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายานเจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องมาตามลำดับ โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาเถรวาทได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงเป็นศาสนาหลักของบ้านเมืองสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

หลักธรรมคำสอนและคติความเชื่อในพระพุทธศาสนาได้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้คน และประการสำคัญยังเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ของไทย อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาที่เข้ามาประดิษฐานตั้งมั่นในดินแดนประเทศไทยนี้ ได้มีการปรับเปลี่ยนและเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละยุคสมัย บ้างก็เสื่อมคลายไป คงเหลือเพียงแต่ร่องรอยจากหลักฐานประวัติศาสตร์โบราณคดี บ้างก็ปรับเปลี่ยนเพื่อให้สอดคล้องกับคติความเชื่อพื้นเมืองดั้งเดิม

บทความทั้ง ๘ เรื่อง ที่คัดสรรมารวบรวมพิมพ์ไว้ด้วยกันในครั้งนี้ ส่วนใหญ่เป็นบทความขนาดยาวมีเนื้อหาว่าด้วยคัมภีร์ที่ปวงศและมหาวงศ์ ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยกับลังกาสยามก่อนสุโขทัย เรื่องราวของพระแท่นดงรัง และธรรมเนียมถวายฉัตรกางกั้นพระประธาน อันจะช่วยให้ผู้อ่านได้รู้และเข้าใจพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยบางประเด็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งที่มาของคติความเชื่อ และการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ พร้อมกันนี้ได้คัดเลือกภาพประกอบที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของบทความโดยนำมาจากโครงการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทย สมัยวัฒนธรรมทวารวดี ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๕๐ - ๒๕๕๒ และภาพของกรมศิลปากร รวมทั้งหน่วยงานและบุคคลที่เกี่ยวข้อง

คัมภีร์ “ทีปวงศ์” และ “มหาวงศ์” พงศาวดารลังกา: ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย

บทความนี้ เดิมเป็น “บทนำ” ในหนังสือพระคัมภีร์ทีปวงศ์: ตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวิป พ.ศ. ๒๕๕๗ หน้า (๙) - (๓๔) การจัดพิมพ์ครั้งนี้ได้ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

เนื้อหาของเรื่องนี้ เพื่อแสดงให้เห็นว่า ผู้คนในดินแดนประเทศไทยรู้จักคัมภีร์ทีปวงศ์ และมหาวงศ์ พงศาวดารของลังกาเป็นอย่างดีมาตั้งแต่โบราณ ชื่อของคัมภีร์ทั้งสองมีความหมายที่สอดคล้องกัน กล่าวคือ “ทีปวงศ์” หมายถึง วงศ์อันรุ่งเรืองดังดวงประทีป หรือวงศ์อันเป็นประดุจดวงประทีป และ “มหาวงศ์” หมายถึง วงศ์อันยิ่งใหญ่ อันหมายถึง วงศ์แห่งพระพุทธเจ้า วงศ์แห่งพระเจ้ามหาสมมติ (มหาสัมมตะ) ซึ่งเป็นวงศ์แห่งพระราชาทั้งหลาย รวมทั้งวงศ์ของกษัตริย์ลังกาที่สืบเชื้อสายมาจากวงศ์แห่งพระเจ้ามหาสมมติเช่นเดียวกัน

คัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์มีคุณค่าและความสำคัญในด้านต่าง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ลังกา ภาษาวรรณกรรม และจารีตประเพณี อีกทั้งยังเป็นต้นแบบในการเขียนตำนานทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยอีกด้วย

การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวิป ในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี

บทความเรื่องนี้ เคยพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๕๓ ฉบับที่ ๕ กันยายน - ตุลาคม ๒๕๕๓ หน้า ๒๔ - ๔๑ การจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

เนื้อหาสาระของเรื่องนี้ มุ่งให้ผู้อ่านรู้และเข้าใจความสัมพันธ์ทาง พระพุทธศาสนาระหว่างไทยกับศรีลังกาว่ามีมาอย่างยาวนานนับพันปีตั้งแต่สมัย วัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖) ดังปรากฏหลักฐานประวัติศาสตร์ ทั้งที่เป็นหลักฐานลายลักษณ์อักษร ได้แก่ จารึก ๕ หลัก หลักแรกคือจารึก ถ้ำนารายณ์ จังหวัดสระบุรี แสดงให้เห็นว่าผู้คนในดินแดนประเทศไทย สมัยวัฒนธรรมทวารวดีมีการติดต่อสัมพันธ์กับลังกา และรู้จักชื่อเมืองอนูราชปุระ ของลังกา ดังเห็นได้จากชื่อ “อนูราชปุระ” ในจารึกหลักที่ ๑ จารึกหลักที่ ๒ จารึก เนินสระบัว จังหวัดปราจีนบุรี ดังพบข้อความในตอนต้นของจารึกเป็นส่วนหนึ่งใน เตลภูหาคาถา หรือคาถากระเทือน้ำมนต์ที่แต่งขึ้นในลังกาทวิป และจารึกหลักที่ ๓ - ๕ ได้แก่ จารึกบนธรรมจักร จังหวัดนครปฐม จารึกฐานรองพระธรรมจักร จังหวัดนครปฐม และจารึกขับจำปา ๑ จังหวัดลพบุรี ซึ่งพบข้อความในจารึกบางตอน อยู่ในคัมภีร์สารตถสมุจจัยและในปฐมสมโพธิกถา ซึ่งทั้งสองคัมภีร์เกี่ยวข้องกับลังกา ส่วนหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร พบทั้งประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนา ที่พบในประเทศไทยมีลักษณะรูปแบบทางศิลปกรรมและลักษณะทางประติมาน วิทยาคล้ายคลึงกับศิลปะอนูราชปุระของลังกา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๖ เช่น พระพุทธรูปแสดงวิตรรกะมุทราสองพระหัตถ์ ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติ ตอนพิมพ์าลาป และใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนอนิมิสเจดีย์ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังพบร่องรอยของคติความเชื่อจากลังกาทวิปที่ได้แพร่เข้ามา ยังดินแดนประเทศไทย ได้แก่ คติการสร้างพระพุทธรูปตามอิริยาบถคือพระพุทธรูป ไสยาสน์ที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา และคติความเชื่อในการบูชา รอยพระพุทธรูป ๓ โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี เป็นรอยพระพุทธรูป ๓ องค์ที่สลักลึกลงไปบนพื้นศิลาแลงธรรมชาติอันแสดงถึงคติความเชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้า ได้เสด็จมายังสถานที่แห่งนี้และประทับรอยพระพุทธรูปไว้ให้พุทธศาสนิกชน สักการบูชา อันเป็นคติของลังกา อีกทั้งรอยพระพุทธรูปคู่นี้มีวดลายมงคลใน ลักษณะเดียวกันกับศิลปะลังกาแบบอนูราชปุระ และศิลปะอินเดียแบบอมราวดี อีกด้วย

(๑๔) ✧ อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ

จารึกเนินสระบัว: ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา ในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปก่อนสมัยสุโขทัย

บทความนี้ เคยพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๕๘ ฉบับที่ ๓
พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๕๘ หน้า ๓๑ - ๔๓

เนื้อหาสาระของบทความเรื่องนี้ มุ่งศึกษาจารึกเนินสระบัว พบที่อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นหลักฐานลายลักษณ์อักษรชิ้นสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาระหว่างลังกาทวีปกับดินแดนประเทศไทยสมัยก่อนสุโขทัย เพราะข้อความในตอนต้นของจารึกเนินสระบัวนี้เป็นส่วนหนึ่งของเทलगูหาคาถา หรือคาถากระเทาะน้ำมันที่แต่งในลังกาทวีป นอกจากนี้จารึกเนินสระบัวนี้ ยังเป็นข้อมูลสำคัญที่สามารถนำมากำหนดอายุสมัยของคัมภีร์เทलगูหาคาถาได้อย่างแน่ชัดขึ้น เดิมทีวรรณคดีบาลีสันนิษฐานว่า คัมภีร์ดังกล่าวแต่งขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ หรือพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่จากศักราชในจารึกเนินสระบัว ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ จึงกล่าวได้ว่า เทलगูหาคาถาน่าจะแต่งขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยอย่างช้าใน พ.ศ. ๑๖๐๔ เทलगูหาคาถาได้แต่งขึ้นแล้ว ดังพบข้อความในตอนต้นของจารึกเนินสระบัว ซึ่งเป็นประณามคาถาในเทलगูหาคาถา นับเป็นหลักฐานลายลักษณ์อักษรเก่าที่สุดที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาระหว่างลังกากับดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน

รอยพระพุทธบาทคู่ จังหวัดปราจีนบุรี: คติความเชื่อการบูชา รอยพระพุทธบาทจากลังกาทวีปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี

บทความเรื่องนี้ ปรับปรุงจากบทความเรื่อง “รอยพระพุทธบาทคู่ จังหวัดปราจีนบุรี มาจากไหน” เคยพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๒ มีนาคม - เมษายน ๒๕๖๑ หน้า ๑๑๒ - ๑๒๑ การพิมพ์เผยแพร่ครั้งนี้ ได้ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

เนื้อหาสาระของบทความเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี สร้างขึ้นตามคติความเชื่อเรื่องการประทับรอยพระพุทธรูป อันเป็นสัญลักษณ์ในการเสด็จมาเยือนของพระพุทธเจ้าและได้ประทับรอยพระบาทไว้เพื่อให้เป็นที่สักการบูชาตามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์และอรรถกถาปุณณิวาสสูตร ซึ่งมีรูปแบบการทำเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปที่กิรินทะเลในประเทศลังกา นอกจากนี้ รอยพระพุทธรูปยังมีสัญลักษณ์มงคลคือ ธรรมจักรสลักอยู่กลางฝ่าพระบาททั้งสองข้าง โดยมีการทำเสาสำหรับปักฉัตรอยู่ระหว่างกลางของฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง อีกทั้งในแนวร่องรูปกากบาทที่ทำหน้าที่ยึดเสาสำหรับปักฉัตรไว้ยังแกะสลักลวดลายมงคล ได้แก่ สวัสดิเกะ ชงชัยหรือธวัช และขอสับข้างหรืออังกุสะ ลักษณะการทำลวดลายมงคลเหล่านี้คล้ายกับรอยพระพุทธรูปทั้งที่พบในศิลปะอินเดียแบบอมราวดีและศิลปะศรีลังกาแบบอนูราธปุระ ดังนั้น การสร้างและการบูชารอยพระพุทธรูปแห่งนี้จึงเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นว่า ชุมชนบริเวณสระมรกตได้ยอมรับนับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคงตั้งแต่ระยะแรกเริ่มของการตั้งชุมชนแห่งนี้ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี และมีความสำคัญสืบมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์: โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี

บทความเรื่องนี้ เดิมใช้ชื่อว่า “รวมเรื่อง ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์: โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี” เอกสารประกอบโครงการแบ่งปันความรู้...สู่ความเข้าใจในโอกาส ๑๐๐ ปี กรมศิลปากร ณ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี วันจันทร์ที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๔ การพิมพ์เผยแพร่ครั้งนี้ ได้ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

เนื้อหาสาระของบทความนี้ อธิบายเรื่องราว คติความเชื่อ และความหมายของต้นพระศรีมหาโพธิ์และการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ในดินแดนประเทศไทย โดยเฉพาะต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่เก่าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทย และเป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา เป็น

(๑๒) ✧ อันเนื่องมาจากศาสนาและความเชื่อ

ที่มีความสำคัญของพื้นที่ เป็นชื่อตงขนาดใหญ่ และตลอดจนเป็นที่มาของเทศกาลสำคัญทางพระพุทธศาสนาของผู้คนในบริเวณดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นที่มาของชื่ออำเภอ ตราประจำจังหวัด อีกด้วย

พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา: พระพุทธเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถ เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย

บทความนี้ เคยพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือปกิณกศิลป์วัฒนธรรม เล่ม ๒๑
จังหวัดนครราชสีมา ๒๕๕๘ หน้า ๙๐ - ๑๐๘

เนื้อหาสาระของเรื่องนี้ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพาน แต่สร้างขึ้นเพื่อแสดงถึงพระพุทธเจ้าขณะทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฏี อันเป็นคติการสร้างพระพุทธไสยาสน์ในลังกา และพระพุทธไสยาสน์หันพระเศียรไปทางทิศใต้ ตรงข้ามกับทิศเหนือ ดังที่กล่าวไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทรงบรรทมหันพระเศียรไปยังทิศเหนือ อันแสดงนัยสำคัญว่า พระพุทธไสยาสน์ที่หันพระเศียรไปทางทิศใต้เป็นการแสดงถึงพระพุทธเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามเนื้อความในอรรถกถาสีสุตตรในพระไตรปิฎกที่บรรยายถึงพระจริยวัตรของพระพุทธเจ้าในแต่ละวัน ดังนั้นเมื่อพิจารณาจากคติในการสร้างพระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา จึงไม่น่าจะมีอายุเก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ตามที่เคยเชื่อกันมา แต่น่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘

พระแท่นดงรัง ปุชนียสถานคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดกาญจนบุรี

บทความนี้ เคยพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือปกิณกสิลปวัฒนธรรม เล่ม ๒๐ จังหวัดกาญจนบุรี พ.ศ. ๒๕๕๗ หน้า ๖๑ - ๘๕

บทความเรื่องนี้มุ่งอธิบายถึงที่มาของคติความเชื่อเรื่อง “พระแท่น” และการหาสาเหตุที่คตินิยามพระแท่นไม่เป็นที่นิยมแพร่หลายเหมือนกับคตินิยามบูชา “พระบาท” และ “พระศรีมหาโพธิ์” และในตอนท้ายเป็นการศึกษาค้นคว้าประวัติความเป็นมา ความสำคัญและคติความเชื่อของพระแท่นดงรัง ปุชนียสถานคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดกาญจนบุรี พบว่าคติความเชื่อเรื่อง “พระแท่น” ในดินแดนประเทศไทยน่าจะเป็นคติเก่าแก่ที่เกิดขึ้นพร้อมกับคติความเชื่อเรื่อง “พระบาท” ดังพบร่องรอยหลักฐานที่อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี แต่คติความเชื่อเรื่องพระแท่นไม่ได้รับความนิยม ความหมายของพระแท่นที่หมายถึงที่ประทับนั่งของพระพุทธเจ้า อันเป็นความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่าพระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมายังสถานที่แห่งนี้ ภายหลังได้หลงลืมไปจากความรู้ของผู้คน อย่างไรก็ตาม ร่องรอยคติความเชื่อดั้งเดิมของ “พระแท่น” ยังคงปรากฏร่องรอยอยู่ที่พระแท่นศิลาอาสน์ จังหวัดอุดรธานี ที่ค่อนข้างรางเลือน

ส่วนคติความเชื่อเรื่องพระแท่นดงรัง น่าจะเป็นคติที่เกิดขึ้นใหม่ โดยพระเถระในท้องถิ่นได้เชื่อมโยงเรื่องราวของพระแท่นดงรัง ซึ่งเป็นพระแท่นที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานกับเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนถวายพระเพลิงพระบรมศพบนเขาถวายพระเพลิง รวมทั้งสถานที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องด้วยพระบรมศาสดา ซึ่งน่าจะเป็นเรื่องเล่าพื้นถิ่นที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย - รัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังปรากฏหลักฐานในลิลิตเสด็จไปขจัดดาทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี และนิราศพระแท่นดงรัง ส่วนหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมภายในวัดพระแท่นดงรัง ล้วนแล้วแต่มีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ไม่เก่าไปกว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะวิหารพระแท่น สอดคล้องกับหลักฐานเอกสารคือ บัญชีรายนามผู้ที่ปฏิสังขรณ์พระแท่น จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) ตำนานเรื่องเล่าต่าง ๆ เหล่านี้ ได้รับการถ่ายทอดในสมัยหลังสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

ธรรมเนียมการถวายฉัตรกางกั้นพระประธาน

บทความนี้ เคยพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ ๖๔ ฉบับที่ ๓ พฤษภาคม - มิถุนายน ๒๕๖๔ หน้า ๑๐๘ - ๑๑๕

เนื้อหาสาระของบทความนี้ มุ่งอธิบายถึงที่มาและคติความเชื่อในการถวายฉัตรกางกั้นพระประธาน ที่เกี่ยวข้องกับฉัตรซึ่งเป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์และเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญแสดงถึงความเป็นพระราชาธิบดีอันสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาตามธรรมเนียมการปฏิบัติต่อพระพุทธเจ้าอย่างพระเจ้าจักรพรรดิเข้าใจว่า เดิมธรรมเนียมการถวายฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปเป็นธรรมเนียมอันเนื่องมาจากพระมหากษัตริย์ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีมาตั้งแต่สมัยใดและมีระเบียบแบบแผนอย่างไร ฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปมีรูปแบบที่หลากหลายทั้งเศวตฉัตร ฉัตรตาด และฉัตรโลหะ ธรรมเนียมการถวายฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปในราชสำนักปรากฏหลักฐานชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยฉัตรที่ถวายเป็นพุทธรูปกางกั้นพระพุทธรูปเป็นฉัตรโลหะ ๕ ชั้น รวมทั้งฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ อันเป็นเครื่องหมายแสดงถึงความเป็นพระราชาธิบดี ภายหลังในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ปรากฏหลักฐานการถวายเศวตฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งการถวายฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปสำคัญนี้สุดแต่พระราชศรัทธาและพระบรมราชวินิจฉัยว่าจะทรงถวายฉัตรแบบใด ส่วนสามัญชนทั่วไปสามารถถวายฉัตรกางกั้นพระประธานได้เช่นเดียวกัน โดยมีธรรมเนียมปฏิบัติในราชสำนักที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาคือ ฉัตรที่จะถวายกางกั้นพระพุทธรูปให้เทียบเท่าชั้นเจ้าฟ้า คือ ฉัตรขาว ๕ ชั้น ส่วนสามัญชนทั่วไปสามารถทำถวายได้แต่จะทำให้ยศสูงกว่านั้นต้องขอพระบรมราชานุญาต หรือขอพระราชทาน

ประเพณีและวัฒนธรรมเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในสังคมไทย มีการเปลี่ยนแปลงทั้งคติความเชื่อและรูปแบบพิธีกรรมมาอย่างยาวนาน บางอย่างไม่เหมาะสมสอดคล้องกับยุคสมัยจึงไม่เป็นที่นิยมของผู้คนและเลิกปฏิบัติ ทำให้ลืมนั่นไปจากความรับรู้ของผู้คนในสังคมในที่สุด บางอย่างได้รับการปฏิบัติ สืบทอดและปรับเปลี่ยนอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนเกิดคติความเชื่อและพิธีกรรมใหม่ เพื่อให้เหมาะสมและสนองความต้องการของสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้ ยังคงมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นประจักษ์พยาน ทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษร และหลักฐานโบราณคดีอันได้แก่โบราณวัตถุและ โบราณสถาน ตลอดจนความทรงจำของผู้คนร่วมสมัย การศึกษาประวัติศาสตร์ ความเป็นมา และคติความเชื่อต่าง ๆ นับเป็นพื้นฐานสำคัญอันจะทำให้เข้าใจ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

พุทธศาสนิกชนชาวศรีลังกาปฏิบัติศาสนกิจ
อันแสดงถึงความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง

คัมภีร์ “ทีปวงศ์” และ “มหาวงศ์”
พงศาวดารลังกา: ความสัมพันธ์ทาง
พระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย

สปริวาริ จกกวตติราชา:
พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยข้าราชการบริพาร

มงคลที่ฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร
สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยข้าราชการบริพาร เปรียบเหมือนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นใหญ่
ในโลกทั้งสาม ทรงมีพระภิกษุเป็นบริวารฉันใด พระเจ้าจักรพรรดิก็มีข้าราชการบริพาร ทรงเป็นใหญ่
ในโลกฉันนั้น เป็นสัญลักษณ์มงคลใน ๑๐๘ ประการ

คัมภีร์ “ทีปวงศ์” และ “มหาวงศ์”

พงศาวดารลังกา: ความสัมพันธ์ทาง พระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย

คัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์เป็นคัมภีร์เก่าแก่ที่สำคัญของลังกาซึ่งเป็นที่รู้จักของไทยมาแต่สมัยโบราณ คัมภีร์ทั้งสองเรื่องนี้ เป็นคัมภีร์ประเภทวังสะ หรือ พงศาวดารของลังกา^๑ เนื้อหาว่าด้วยประวัติศาสตร์ลังกา โดยใช้เรื่องราวและเหตุการณ์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเป็นแกนหลักในการดำเนินเรื่อง ดังนั้น เนื้อหาของคัมภีร์ทั้งสองจึงกล่าวถึงเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาและประวัติศาสตร์ลังกาควบคู่กันไป เช่น คติความเชื่อและที่มาของพระเจ้ามหาสมมุติ กษัตริย์พระองค์แรกในภัทรกัลป์ การสังคายนาพระไตรปิฎก การอัญเชิญไม้มหาโพธิมายังลังกา การสร้างพระสถูปและพระอารามสำคัญในลังกา เรื่องราวและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของลังกา เป็นต้น เรื่องราวมีลักษณะเป็นตำนานที่เกี่ยวข้องกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เริ่มต้นด้วยประณามคาถา จากนั้นกล่าวถึงการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้เสด็จมาลังกา ๓ ครั้ง วงศ์พระเจ้ามหาสมมุติ และเรื่องราวของกษัตริย์ลังกาตั้งแต่พระเจ้าวิชัย (พ.ศ. ๑ - ๓๘) ปฐมกษัตริย์ของลังกาจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระเจ้ามหาเสน (พ.ศ. ๘๑๙ - ๘๔๖) ตามลำดับ เนื้อหาคัมภีร์ทีปวงศ์จบเพียงแค่นี้ ส่วนเนื้อหาของคัมภีร์มหาวงศ์มีเรื่องราวต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๑ “วังสะ” หรือ “วงศ์” เป็นวรรณคดีบาลีประเภทหนึ่งที่มีกลท่ายชื่อเรื่องว่า “วงศ์” นักวิชาการด้านวรรณคดีส่วนใหญ่เรียกว่า วรรณคดีประเภทพงศาวดาร ซึ่งเมื่อพิจารณาจากเนื้อหา วรรณคดีประเภท “วงศ์” หรือ “วังสะ” มีเนื้อเรื่องอย่างน้อย ๓ ประเภท คือ พงศาวดาร เช่น ทีปวงศ์ มหาวงศ์ จุฬวงศ์ ประเภทตำนาน เช่น มหาโพธิวงศ์ ท้าววงศ์ และประเภทเรื่องในอนาคต ซึ่งมีอยู่เรื่องเดียวคือ อนาคตวงศ์ ตูรยละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดีย และศรีลังกา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๓๙๕ - ๔๐๑.

นักวิชาการเชื่อว่า คัมภีร์ทีปวงศ์เป็นคัมภีร์ประเภทวังสะที่เก่าแก่ที่สุดของลังกา ต่อมาได้รับการชำระปรับปรุงเป็นคัมภีร์มหาวงศ์ ดังนั้นเนื้อหาของคัมภีร์มหาวงศ์ตอนต้นจึงเหมือนกับคัมภีร์ทีปวงศ์ เริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงวงศ์พระเจ้ามหาสมมุติ ซึ่งเป็นวงศ์แห่งพระพุทธเจ้าและวงศ์แห่งพระราชาทองหลาย รวมทั้งกษัตริย์ลังกานับตั้งแต่ลำดับที่ ๕ คือ พระเจ้าปณทกะ (พระเจ้าปณทุกาภัย ปณทกาภัย บัณทกาภัย)^๒ ที่สืบเชื้อสายมาจากศากยวงศ์ ซึ่งเป็นวงศ์พระเจ้ามหาสมมุติ หรือวงศ์พระพุทธเจ้า

จิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จมายังลังกาทวีปตามคัมภีร์ทีปวงศ์และคัมภีร์มหาวงศ์ภายในวิหารวัดกัลยาณี ประเทศศรีลังกา

^๒ การถ่ายทอดคำ เช่น ชื่อบุคคล สถานที่ จากภาษาไทยเป็นภาษาบาลีนั้น นักปราชญ์ราชบัณฑิตถ่ายทอดแตกต่างกันออกไป ซึ่งในที่นี้จะยึดตามเอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าเป็นหลัก นอกจากนี้ การสะกดคำในภาษาบาลีมีทั้ง ๒ แบบ คือสะกดแบบบาลี และแบบบาลีประยุกต์ที่ไทยรับมาใช้จนเคยชินและคุ้นตา เช่น อรรถถา (อถถถา) อโศก (อโสก) พระสูตร (พระสุตต) เป็นต้น เช่นเดียวกับคำว่า “ทีปวงศ์” และ “มหาวงศ์” เป็นการสะกดแบบบาลี ซึ่งพบในต้นฉบับคัมภีร์โบราณและในหนังสือเก่า แต่ในที่นี้ขอเสนอสะกดตามความนิยมในปัจจุบันแบบบาลีประยุกต์ คือ “ทีปวงศ์” และ “มหาวงศ์”

พระมหานามเถระผู้รจนาคัมภีร์มหาวงศ์ได้อธิบายความหมายของคำว่า “มหาวงศ์” ไว้ในคัมภีร์วังสตัปปกาลสินี ฎีกามหาวงศ์ ซึ่งอธิบายคัมภีร์อรรถกถาของคัมภีร์มหาวงศ์ว่า

“ที่ชื่อว่ามหาวงศ์ เพราะเป็นวงศ์แห่งพระพุทธเจ้า และพระสาวกทั้งหลายผู้มียุคยิ่งใหญ่ และเพราะเป็นวงศ์แห่งพระราชาทั้งหลาย มีพระเจ้ามหาสมมต (มหาสัมมตะ) เป็นต้น ผู้เป็นพระราชาที่ยิ่งใหญ่ ดังนั้น มหาวงศ์จึงหมายถึง วงศ์หรือเชื้อสายแห่งชนกลุ่มใหญ่ทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายพุทธวงศ์ และฝ่ายขัตติยวงศ์และเพราะเป็นคัมภีร์ยิ่งใหญ่โดยแสดงเรื่องราวการที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงมาลังกาเป็นต้น”^๓

ส่วน “ทีปวงศ์” น่าจะแปลว่า วงศ์อันรุ่งเรืองเช่นดวงประทีป หรือวงศ์อันเป็นประดุจดวงประทีป^๔ ดังนั้น คัมภีร์ทีปวงศ์ จึงมีความหมายมากกว่าคัมภีร์ที่ว่าด้วยวงศ์แห่งชนชาวเกาะลังกาหรือวงศ์แห่งกษัตริย์ลังกา^๕ เพียงเท่านั้น แต่ควรจะหมายถึงคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องราวของวงศ์อันรุ่งเรืองเช่นดวงประทีป หรือวงศ์อันเป็นประดุจดวงประทีป อันเป็นวงศ์แห่งพระพุทธเจ้า วงศ์แห่งพระเจ้ามหาสมมุตติ (มหาสัมมตะ) ซึ่งเป็นวงศ์แห่งพระราชาทั้งหลายรวมทั้งวงศ์ของกษัตริย์ลังกา อันสอดคล้องกับความหมายของ “คัมภีร์มหาวงศ์” ที่เป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยวงศ์อันยิ่งใหญ่ตามคำอธิบายของพระมหานามเถระดังที่กล่าวข้างต้นนั่นเอง

^๓ อ้างถึงใน สุเทพ พรหมเลิศ, “บทนำ”, ใน คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า (๘).

^๔ “ทีป” แปลได้หลายอย่าง เช่น แสงไฟ, ประทีป, ตะเกียง, เกาะ ทวีป, ที่พึ่ง, พระนิพพาน ส่วน “วงศ์”, “วงศ์ะ”, “วงศ์ะ” แปลว่า เชื้อสาย, เหล่ากอ, ตระกูล ดูรายละเอียดใน ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ (กรุงเทพฯ: บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๔). เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔, หน้า ๕๗๓, ๕๗๔, ๑๐๙๗ และ ๑๑๐๒. และ พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ เล่ม ๘ (กรุงเทพฯ: หน่วยวิจัยทางพระพุทธศาสนา กรมการศาสนา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๑๖๙.

^๕ สุเทพ พรหมเลิศ, “บทนำ”, ใน คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑, หน้า (๘).

จิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จมายังลังกาทวีปตามคัมภีร์ที่ปวงค์และคัมภีร์มหาวงศ์
ภายในวิหารวัดกัลยาณี่ ประเทศศรีลังกา

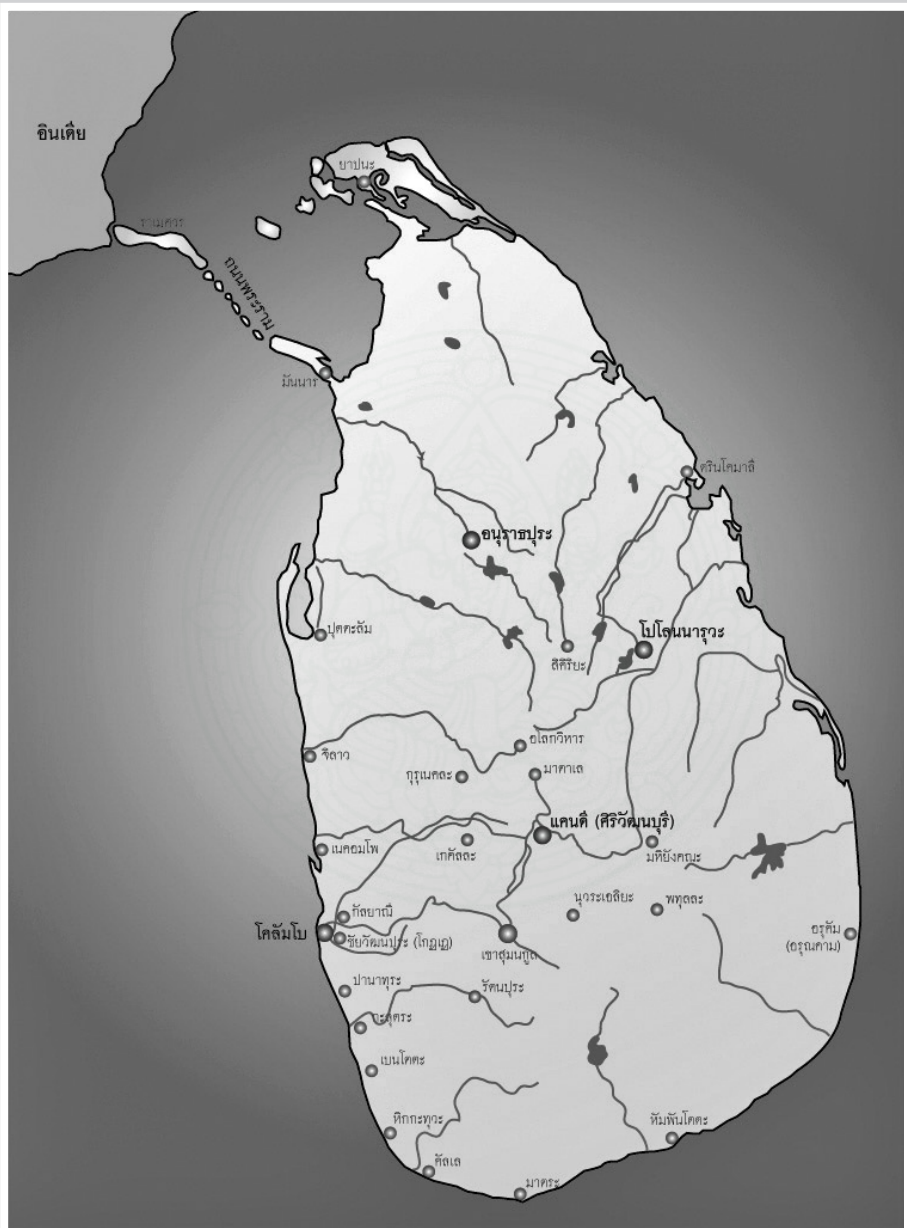

วิหารวัดกัลยาณี ประเทศศรีลังกา

คัมภีร์ “กัปวงศ์” และ “มหาวงศ์” พงศาวดารลังกา:
ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย

ลายประดับวิหารวัดกัลยาณี ประเทศศรีลังกา

แผนที่ประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน

คัมภีร์ทีปวงศ์

“ทีปวงศ์” เป็นคัมภีร์ประเภทวังสะ หรือพงศาวดารที่เก่าแก่ที่สุดของลังกา ไม่ปรากฏหลักฐานว่าใครเป็นผู้แต่ง เชื่อว่ามีใช้เป็นผลงานเขียนของคนเดียว แต่เขียนกันหลายคนและหลายรุ่นสืบเนื่องกันมา สันนิษฐานว่า อาจจะใช้สวดในลักษณะมุขปาฐะจดจำกันมา และต่อมาได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร^๖ อย่างไรก็ดี ฮิวจ์ เนวิลล์ (Hugh Nevill) (พ.ศ. ๒๓๙๑ - ๒๔๔๐) ชาวอังกฤษ ผู้มีความรู้และศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมศรีลังกา ได้อ้างถึงคัมภีร์สัทธัมมวังสะ สันนิษฐานว่า พระคัมภีร์ทีปวงศ์นี้แต่งโดยภิกษุณีเป็นภาษาสิงหล โดยพระราชธิดาตามหิลาได้เรียบเรียงตำนานลังกาว่าด้วยครอบครัวของตนเองพร้อมกับบันทึกเหตุการณ์อื่น ๆ ซึ่งได้รับมอบสืบทอดจากพระสังฆมิตตาเถรีและคณะ สมัยต่อมาพระสิวลีเถรีและพระมหารุหาเถรีชาวอินเดียได้ปรับปรุงขึ้นใหม่ และอาจเป็นไปได้ว่าข้อมูลเหล่านี้ได้เรียบเรียงเป็นภาษาบาลีดั้งเดิมโดยมิได้แก้ไขปรับปรุงสำนวน จากนั้นเติมแต่งโดยพระนาคมิตตาเถรี สมัยต่อมาปรับปรุงอีกครั้งโดยพระสันหาเถรีและพระสมุททาเถรี^๗ ส่วนรองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ภิกษุณีธัมมนันทา) มีความเห็นว่า พระคัมภีร์ทีปวงศ์ แต่งโดยภิกษุณี เห็นได้จากเนื้อหาในพระคัมภีร์ทีปวงศ์ให้รายละเอียดและความสำคัญของภิกษุณี ในขณะที่มหาวงศ์ซึ่งแต่งโดยพระภิกษุคือ พระมหานามเถระได้ตัดรายละเอียดและความสำคัญของภิกษุณีออกไป^๘

เนื้อหาของคัมภีร์ทีปวงศ์ว่าด้วยประวัติศาสตร์ของลังกาตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จมายังลังกา ๓ ครั้ง จนเริ่มราชวงศ์ลังกา ตั้งแต่พระเจ้าวิชัยไปจนถึงพระเจ้ามหาเสนะ ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๘๖๘ - ๘๙๕ เนื้อหาในคัมภีร์นี้ ใช้เป็นหลักฐานในการกำหนดอายุสมัยของคัมภีร์ทีปวงศ์ โดยสันนิษฐานจากรายละเอียดของเนื้อหา และจากหลักฐานในคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง กล่าวคือ เนื้อหา

^๖ G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon* (Colombo: Buddhist Publication Society Kandy Sri Lanka, 1994), p. 135.

^๗ อ้างถึงใน G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon*, p. 135-137.

^๘ ดูรายละเอียดใน คัมภีร์ทีปวงศ์ พงศาวดารพุทธศาสนาเล่มแรกโดยภิกษุณีศรีลังกา แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ภิกษุณีธัมมนันทา) (กรุงเทพฯ: ศูนย์ไทยศึกษา, ๒๕๕๓), หน้า (๖) - (๒๖).

ต้นฉบับคัมภีร์ที่ปวงค์
“ที่ปวงค์ เลขที่ ๒๖๖๒ ฉบับรองทรง อักษรขอม ภาษาบาลี”

ในคัมภีร์ทีปวงศ์สิ้นสุดเหตุการณ์ในรัชสมัยพระเจ้ามหาเสน (พ.ศ. ๘๑๙ - ๘๔๖) ซึ่งระบุว่า พระเจ้ามหาเสนทรงครองราชย์เป็นเวลา ๒๗ ปี และในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวว่า พระเจ้าธัตูเสน (พ.ศ. ๑๐๐๒ - ๑๐๒๐) โปรดให้อ่านคัมภีร์ทีปวงศ์ในงานฉลองพระมหินทเถระ^๙ จึงเชื่อกันว่าเวลานั้นคัมภีร์ทีปวงศ์ได้เขียนเสร็จแล้ว รวมทั้งพระพุทธโฆสะยังได้อ้างถึงคัมภีร์ทีปวงศ์ ตลอดจนคัดข้อความมาจากคัมภีร์นี้มาเป็นข้อมูลประกอบคำอธิบายหลายครั้ง^{๑๐} ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า คัมภีร์ทีปวงศ์แต่งขึ้นระหว่างหลังรัชสมัยพระเจ้ามหาเสน - สมัยพระเจ้าธัตูเสน ประมาณกลางพุทธศตวรรษที่ ๙ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๐

ต้นฉบับคัมภีร์ทีปวงศ์นี้เป็นอักษรสิงหล ภาษาบาลี ได้ถ่ายทอดเป็นอักษรต่าง ๆ เช่น อักษรขอม อักษรพม่า และอักษรโรมัน เป็นต้น ในประเทศไทยไม่พบหลักฐานว่า มีการถ่ายทอดอักษรสิงหลเป็นอักษรขอมเมื่อใด เพียงแต่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร พบคัมภีร์ทีปวงศ์ ทั้งฉบับอักษรขอม ภาษาบาลี และอักษรมอญ เช่น ฉบับรองทรง อักษรขอม ภาษาบาลี มีอายุอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ฉบับทองทิบลายรดน้ำ อักษรขอม ภาษามอญ เป็นต้น ส่วนในประเทศทางตะวันตกนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ เฮอร์มานน์ โอลเดนเบิร์ก (Hermann Oldenberg) (พ.ศ. ๒๓๗๙ - ๒๔๖๓) ชาวเยอรมัน ได้ชำระคัมภีร์ทีปวงศ์จากอักษรสิงหลและอักษรพม่า ภาษาบาลี ถ่ายทอดเป็นอักษรโรมัน ภาษาบาลี พร้อมทั้งแปลเป็นภาษาอังกฤษ^{๑๑}

^๙ พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต, แต่ง, **คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑**, แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗๙. และ**วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนจักร) คัมภีร์มหาวงศ์** แปลโดย พระยาธรรมปรีทิต และพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) (กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๔๙๘ - ๔๙๙.

^{๑๐} สุภาพรณ ญ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา** (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๔๐๑.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน Hermann Oldenberg, Editor, **The Dipavamsa**, Fourth Reprint (New Delhi, 2006). ซึ่งในตอนต้นของบทแปลได้เขียนแนะนำถึงการศึกษาคัมภีร์ทีปวงศ์ของนักวิชาการชาวตะวันตก พร้อมกับได้เขียนอธิบายถึงที่มา อายุสมัย และการตรวจสอบชำระคัมภีร์ทีปวงศ์ โดยสันนิษฐานว่า คัมภีร์ทีปวงศ์แต่งขึ้นในช่วงระหว่างตอนกลางพุทธศตวรรษที่ ๙ - ตอนปลายของพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ซึ่งในต้นฉบับภาษาอังกฤษใช้ว่า “...was written between the beginning of the fourth and the first third of fifth century.”

ส่วนการแปลคัมภีร์ที่ปวงศ์เป็นภาษาไทยเท่าที่ตรวจสอบพบในปัจจุบัน มี ๒ สำนวนแปล ได้แก่ **สำนวนแรก** เป็นสำนวนแปลเรียบเรียงโดยนายบุญแสงฉาย และคณะ กรมศิลปากรแปลจากฉบับอักษรขอม ภาษาบาลี พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖ เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธรรมโฆษาผดุงกิจ ณ เมรุวัดท่าเสา ตาบลบรปือ อำเภอบรปือ จังหวัดมหาสารคาม **สำนวนที่ ๒** เป็นสำนวนแปลของรองศาสตราจารย์ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ภิกษุณีธัมมนันทา) พิมพ์เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓ โดยศูนย์ไทยธิเบตศึกษา แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษของเฮร์มานน์ โอลเดนเบิร์ก (Hermann Oldenberg) ที่ตรวจสอบชำระเป็นอักษรโรมัน ภาษาบาลี จากต้นฉบับอักษรพม่าและอักษรสิงหลที่เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดประเทศศรีลังกา อินเดีย อังกฤษ และฝรั่งเศส

คัมภีร์มหาวงศ์

พระมหานามเถระเป็นผู้แต่งคัมภีร์มหาวงศ์เป็นภาษาบาลี จำนวน ๓๘ ปริเฉท โดยชี้แจงในเหตุที่จะแต่งเรื่องนี้ว่า เดิมเรื่องพงศาวดารลังกาที่วิปโยคอยู่เป็นภาษาสิงหลหลายเรื่อง จึงได้รวบรวมมาแต่งเป็นภาษาบาลีเพื่อจะเรียบเรียงเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาในลังกาเป็นสำคัญ ดังนั้นหนังสือมหาวงศ์จึงมีทั้งเรื่องพงศาวดารบ้านเมืองและเรื่องพุทธศาสนาประกอบกัน^{๑๒}

^{๑๒} กรมศิลปากร, “คำนำ”, ใน *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร)* คัมภีร์มหาวงศ์, หน้า (๒).

เนื้อหา คัมภีร์ มหาวงศ์ ว่าด้วยพงศาวดารตั้งแต่มนุษย์แรกไปแย่งยักษ์อยู่เมืองลังกา และกล่าวถึงประวัติพระพุทธศาสนาตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระสงฆ์ทำสังคายนา ๓ ครั้ง แล้วพระมหินทเถระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป เมื่อครั้งพระเจ้าเทวานัมปิยติสเสนเป็นต้นมา จนถึงแผ่นดินพระเจ้ามหายาสะนะเมื่อ พ.ศ. ๘๐๔ พระมหานามเถระแต่งไว้เพียงเท่านี้ดังความว่า “...มหาวังสณณนา นิฏฐิตา อันพรรณนาเรื่องอันมีในคัมภีร์พระมหาวงศ์ ก็จบสำเร็จด้วยประการดังนี้แล..”^{๑๓}

ต่อมา นักปราชญ์ราชบัณฑิตได้แต่งคัมภีร์ มหาวงศ์ เพิ่มเติมเรื่อยมาจนถึงสมัยที่อังกฤษปกครองลังกา จนคัมภีร์ มหาวงศ์ ได้รับการเรียกขานว่า “มหากาพย์ที่ไม่มีวันจบของศรีลังกา”^{๑๔} นอกจากนี้ ยังมีผู้แต่งฎีกามหาวงศ์ ต่อดันไว้อีกด้วย^{๑๕}

เนื้อหา คัมภีร์ มหาวงศ์ แบ่งออกเป็น ๑๐๑ ปริเฉท แต่ไม่ปรากฏหัวต่อปริเฉทที่ ๔๐ กับปริเฉทที่ ๔๓ ว่าอยู่ตรงไหน ดังนั้นถ้านับปริเฉทจึงขาดอยู่ ๒ ปริเฉท แต่ว่าเนื้อเรื่องติดต่อกันดีไม่บกพร่อง เห็นจะเป็นด้วยแต่งกันหลายคราวและมีผู้แต่งหลายคนจึงทำให้ลำดับปริเฉทมีความคลาดเคลื่อน^{๑๖}

คัมภีร์ มหาวงศ์ ได้แปลเป็นภาษาต่างประเทศหลายภาษา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระยาธรรมปริหิตแปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ จำนวน ๓๖ ปริเฉท ต่อมา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมอบให้พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปลต่อจนจบปริเฉทที่ ๖๔^{๑๗}

^{๑๓} กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์ มหาวงศ์*, แปลโดย พระยาธรรมปริหิต และพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๔๗๔.

^{๑๔} UNESCO & CCF, *The Cultural Triangle of Sri Lanka*, p. 18.

^{๑๕} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำนำในการพิมพ์ครั้งแรก”, ใน *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์ มหาวงศ์*, หน้า (๒).

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๘).

^{๑๗} กรมศิลปากร, “คำนำ”, ใน *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์ มหาวงศ์*, หน้า (๒).

ความสัมพันธ์เกี่ยวข้อระหว่างคัมภีร์ทีปวงศักับมหาวงศ์

ประวัติความเป็นมาในการแต่งคัมภีร์ทีปวงศัและมหาวงศ์ปรากฏ ร่องรอยหลักฐานอยู่ในตอนต้นของคัมภีร์มหาวงศ์ฎีกากล่าวว่า ก่อนการเขียนคัมภีร์ มหาวงศ์มีคัมภีร์ของคณะสงฆ์สำนักมหาวีหารเล่มหนึ่งเขียนเป็นภาษาสิงหลชื่อว่า สีสหลมหาวังสัตถกา บางครั้งเรียกว่าคัมภีร์โบริณกถา หรือเรียกย่อว่า อรรถกถา เนื้อหากล่าวถึงการเสด็จมาลังกาของพระพุทธเจ้า การอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์ มาลังกา ประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎก การประดิษฐานพระพุทธศาสนาใน ลังกา และพระเจ้าวิชัยปฐุมกษัตริย์ลังกา ทั้งยังได้กล่าวถึงงานเขียนในยุคต่อมา ได้แก่ คัมภีร์อุตตรวีหารอรรถกถาและคัมภีร์อุตตรวีหารมหาวังสะ ซึ่งเป็นบันทึกเหตุการณ์ ของคณะสงฆ์อุตตรวีหาร คัมภีร์วินยัตถกถา คัมภีร์ทีปวงสัตถกถา ซึ่งเป็นอรรถกถา แต่งอธิบายพระคัมภีร์ทีปวงศั คัมภีร์สีมกถา ซึ่งเป็นบันทึกเขตแดนของอาณา บริเวณของคณะสงฆ์สำนักมหาวีหาร คัมภีร์เจติยะและคัมภีร์มหาเจติยวังสอรธ กถา ซึ่งเป็นบันทึกเกี่ยวกับเจติยที่ก่อสร้างในลังกาโดยเฉพาะพระมหาสถูปของ พระเจ้าทุฏฐคามณี คัมภีร์มหาโพธิวังสกถา คัมภีร์สุเมธกถาซึ่งน่าจะเป็นเรื่องราว เกี่ยวกับพุทธประวัติ และคัมภีร์สหัสสวัตถุรธกถา ซึ่งเป็นการรวบรวมตำนานและ นิทานพื้นบ้าน คัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้มีเหลือเพียงแต่ชื่อเท่านั้น^{๑๘}

การแต่งคัมภีร์ทีปวงศัแสดงให้เห็นถึงความพยายามในครั้งแรกที่จะ รวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาจากคัมภีร์ต่าง ๆ ให้มีเนื้อหากระชับและมีเรื่องราว ต่อเนื่องกัน โดยเก็บรักษาตำนานอันหลากหลายที่มีอยู่ด้วยความเคารพว่าเป็น ของเก่าโบราณจึงไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทำให้บ่อยครั้งที่เรื่องราวในคัมภีร์ ทีปวงศักล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีก ทั้งยังมีความบกพร่องของภาษาและจังหวะ ต่อมาจึง ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการแต่งคัมภีร์ทีปวงสัตถกถาเพื่ออธิบายคัมภีร์ทีปวงศั ตามที่อ้างถึงในมหาวงศ์ฎีกากล่าวว่าแต่งโดยผู้เขียนคัมภีร์มหาวงศ์^{๑๙}

^{๑๘} G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon*, p. 132 - 133.

^{๑๙} Ibid, p. 132 - 133.

ต่อมาพระมหากษัตริย์ได้แต่งคัมภีร์มหาวงศ์ขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง เพราะคัมภีร์กัปวงศ์มีข้อบกพร่องทางภาษาอีกมาก สลักการประพันธ์ชัดเจน ไม่ราบเรียบ และสละสลวย^{๒๐} ซึ่ง B.C. Law สันนิษฐานว่า คัมภีร์มหาวงศ์ คือคัมภีร์กัปวงศ์ฉบับปรับปรุงใหม่ ตามที่ในคัมภีร์จุฬหังศกล่าวว่า พระเจ้าชาตุเสนซึ่งครองราชสมบัติในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ได้พระราชทานทองเป็นจำนวนมาก เป็นอุปการะให้มีการแต่งทีปิกาของพระคัมภีร์กัปวงศ์ ซึ่งทีปิกาของคัมภีร์กัปวงศ์ที่กล่าวถึงนี้ ก็คือ คัมภีร์มหาวงศ์นั่นเอง^{๒๑} และคัมภีร์มหาวงศ์ได้แทนที่คัมภีร์กัปวงศ์ในที่สุด

อย่างไรก็ดี ความเห็นอีกอย่างหนึ่งคือคัมภีร์กัปวงศ์แต่งโดยภิกษุณี ส่วนคัมภีร์มหาวงศ์แต่งโดยพระภิกษุคือพระมหากษัตริย์ ซึ่งเห็นได้จากเนื้อหาในคัมภีร์กัปวงศ์ให้รายละเอียดและความสำคัญของภิกษุณี ในขณะที่มหาวงศ์ได้ตัดรายละเอียดและความสำคัญของภิกษุณีออกไป^{๒๒}

ในการแต่งคัมภีร์กัปวงศ์และมหาวงศ์จึงเข้าใจว่าใช้ข้อมูลจากแหล่งเดียวกัน โดยเฉพาะข้อมูลจากคัมภีร์สีหลมหาวังสัตถกา ซึ่งเขียนเป็นภาษาสิงหลของคณะสงฆ์สำนักมหายาน และในเนื้อหาของคัมภีร์กัปวงศ์ยังได้อ้างถึง “โพธิวิหารกถา” อีกด้วย^{๒๓}

^{๒๐} B.C. Law, *A History of Pali Literature*, Voll. II, p. 518. อ้างถึงใน สุภาพรรณ งามบางช้าง, *ประวัติศาสตร์คติบาลีในอินเดียและลังกา*, หน้า ๔๐๒.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

^{๒๒} ตูรายละเอียดใน *คัมภีร์กัปวงศ์ พงศาวดารพุทธศาสนาเล่มแรกโดยภิกษุณีศรีลังกา* แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ภิกษุณีธัมมันทา), หน้า (๖) - (๖๖).

^{๒๓} *พระคัมภีร์กัปวงศ์*, แปลโดยนายปู้ย แสงฉาย และคณะ, (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๖. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธรรมโฆษิต ฌมฺวโรดม เมรุวัดท่าเสา ตำบลบรือ อำเภอบรือ จังหวัดมหาสารคาม วันที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๖), หน้า ๕๙.

เนื้อหาในคัมภีร์มหาวงศ์ที่แต่งขึ้นใหม่โดยพระมหานามเถระสิ้นสุดในสมัยพระเจ้ามหาเสนเช่นเดียวกับคัมภีร์ที่ปวงศ์ เนื้อหาของคัมภีร์ทั้งสองเหมือนกันมาก เพียงแต่ลำดับเนื้อเรื่องแตกต่างกันเล็กน้อย ได้แก่ ตอนพระโมคคัลลิตตสเถระส่งพระเถระไปประกาศศาสนายังดินแดนต่าง ๆ ในคัมภีร์ที่ปวงศ์อยู่ก่อนเรื่องพระเจ้าวิชัยปัลลิกา แต่ในคัมภีร์มหาวงศ์จะอยู่หลังจากการอภิเษกพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ส่วนเนื้อหาสำคัญแตกต่างกันในรายละเอียดบางส่วนเท่านั้น ได้แก่^{๒๔}

๑. ระยะเวลาในการครองราชสมบัติของกษัตริย์บางพระองค์แตกต่างกัน ได้แก่ พระเจ้าเสนะ ที่ปวงศ์ระบุว่าครองราชย์เป็นเวลา ๑๒ ปี แต่ในมหาวงศ์ระบุว่า ๒๒ ปี และพระเจ้านิละยะ ในที่ปวงศ์ระบุว่า ครองราชย์ ๓ เดือน แต่ในมหาวงศ์ระบุว่า ๖ เดือน

๒. คัมภีร์มหาวงศ์อธิบายขยายความมากกว่าคัมภีร์ที่ปวงศ์จึงมีรายละเอียดมากกว่า

๓. คัมภีร์มหาวงศ์มีลีลาการประพันธ์สละสลวยถึงขั้นเป็นวรรณคดีที่ดีเรื่องหนึ่ง ส่วนที่ปวงศ์ยังขาดคุณลักษณะความเด่นทางด้านภาษาและสำนวนโวหารมาก

^{๒๔} สุภาพรณ ฦ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๔๐๒.

ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในคัมภีร์ทีปวงศ์กับมหาวงศ์

คัมภีร์ทีปวงศ์	คัมภีร์มหาวงศ์
ภณวารที่ ๑ พระพุทธเจ้าเสด็จมาลังกาครั้งที่ ๑ ภณวารที่ ๒ พระพุทธเจ้าเสด็จมาลังกาครั้งที่ ๒ (ทรมานนาค) และครั้งที่ ๓ (เสด็จมาแม่น้ำกัลยาณี)	ปริเฉทที่ ๑ การเสด็จมา (เกาะลังกา) ของพระตถาคต กล่าวถึงพระพุทธเจ้าเสด็จมาลังกาทั้ง ๓ ครั้ง
ภณวารที่ ๓ ว่าด้วยวงศ์พระเจ้านมโสมมุตติ	ปริเฉทที่ ๒ วงศ์ของพระเจ้านมโสมมุตติ
ภณวารที่ ๔ สังคายนาครั้งที่ ๑ และสังคายนาครั้งที่ ๒	ปริเฉทที่ ๓ สังคายนาครั้งที่ ๑ ปริเฉทที่ ๔ สังคายนาครั้งที่ ๒
ภณวารที่ ๕ เนื้อหาเกี่ยวกับอาจริยวาท พระมหินทเถระ และการสืบทอดพระธรรมวินัย (เนื้อเรื่องมาจบตรงที่พระโมคคัลลิตตสเถระได้ตั้งให้พระมหินทเถระเป็นหัวหน้าฝ่ายพระวินัยแล้วปรินิพพาน)	ปริเฉทที่ ๕ สังคายนาครั้งที่ ๓ เริ่มด้วยกล่าวด้วยนิกายฝ่ายอาจริยวาท - การอภิเชกพระเจ้าธรรมาสโก - การพบนิโครธสามเณร - พระพุทธศาสนาแผ่เข้าไปในราชสำนัก - การอุปถัมภ์ของพระโมคคัลลิตตสเถระ
ภณวารที่ ๖ พระเจ้าอโศก และการสร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง	- สร้างอโศการามมหาวิหาร - สร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง
ภณวารที่ ๗ ฉลองมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง และสังคายนาครั้งที่ ๓	- ฉลองมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง - สังคายนาครั้งที่ ๓

ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในคัมภีร์ทีปวงศ์กับมหาวงศ์

คัมภีร์ทีปวงศ์	คัมภีร์มหาวงศ์
ภณวารที่ ๘ พระโมคคัลลิตตสเถระ ส่งพระเถระไปประกาศศาสนายังดินแดน ต่าง ๆ	(เนื้อความอยู่ในปริเฉทที่ ๑๒)
ภณวารที่ ๙ พระเจ้าวิชัยไปลังกา	ปริเฉทที่ ๖ การเสด็จมาของพระเจ้าวิชัย
	ปริเฉทที่ ๗ การอภิเษกพระเจ้าวิชัย
ภณวารที่ ๑๐ พระนางกัจฉาเสด็จมา ลังกา (ในมหาวงศ์ เรียก ภัททกัจจาย หรือ ภัททกัจจानา)	ปริเฉทที่ ๘ การอภิเษกพระเจ้าปณชุต สุเทพ (พระเจ้าปณชุตสุเทพ พระราช โอรสพระองค์ที่ ๓ ของพระเจ้าสุมิตตะ ผู้ครองสีหบุรี เป็นพระนัดดาของ พระเจ้าวิชัยเสด็จมาจากลาพรัฐสู่ ลังกาทวีป ได้สืบราชสมบัติต่อจาก พระเจ้าวิชัย ต่อมาได้ทรงอภิเษกกับ เจ้าหญิงสุภัททกัจจานา พระราชธิดา พระเจ้าปณชุตายะ ซึ่งเล่าว่าพระนาง สืบเชื้อสายมาจากศากยวงศ์)
	ปริเฉทที่ ๙ การอภิเษกพระเจ้าอภัย
	ปริเฉทที่ ๑๐ การอภิเษกพระเจ้า ปณชุตอภัย
ภณวารที่ ๑๑ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ราชาภิเษกครั้งที่ ๒	ปริเฉทที่ ๑๑ การอภิเษกพระเจ้า เทวานัมปิยติสสะ

ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในคัมภีร์กัปวงศ์กับมหาวงศ์

คัมภีร์กัปวงศ์	คัมภีร์มหาวงศ์
(เนื้อความอยู่ในภณวารที่ ๘)	ปริเฉทที่ ๑๒ ความเลื่อมใสของนานาประเทศ
ภณวารที่ ๑๒ พระมหินทเถระไปลังกา	ปริเฉทที่ ๑๓ การมาของพระมหินทเถระ
	ปริเฉทที่ ๑๔ การเข้าไปสู่พระนคร (ของพระมหินทเถระ)
ภณวารที่ ๑๓ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงถวายมหาเมฆวโนทยานเพื่อเป็นพระอารามสงฆ์	ปริเฉทที่ ๑๕ การรับมหาวิหาร
ภณวารที่ ๑๔ การรับเจดีย์บรรพตมหาวิหาร	ปริเฉทที่ ๑๖ การรับเจดีย์บรรพตวิหาร
ภณวารที่ ๑๕ อัญเชิญพระบรมธาตุไปลังกา	ปริเฉทที่ ๑๗ การเสด็จมาแห่งพระธาตุ
ภณวารที่ ๑๖ อัญเชิญไม้ศรีมหาโพธิ์ไปลังกา	ปริเฉทที่ ๑๘ การรับต้นพระศรีมหาโพธิ์
ภณวารที่ ๑๗ พระพุทธเจ้าในภัทรกาลป์เสด็จไปลังกาทวิป การประดิษฐานพระธาตุ การประดิษฐานพระศรีมหาโพธิ์ และพระมหินทเถระนิพพาน	
	ปริเฉทที่ ๒๐ การปรินิพพานของพระเถระ

ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในคัมภีร์ที่ปวงศกับมหาวงศ์

คัมภีร์ที่ปวงศ	คัมภีร์มหาวงศ์
ภณวารที่ ๑๘ ข้อความเบ็ดเตล็ดใน ลังกา - พระเถรีในลังกา - ลำดับกษัตริย์ในลังกาทวีป	
	ปริเฉทที่ ๒๑ พระราชา ๕ พระองค์
	ปริเฉทที่ ๒๒ การประสูติของพระคามาณี กุมาร
	ปริเฉทที่ ๒๓ การได้ทหาร
	ปริเฉทที่ ๒๔ การรบระหว่างกษัตริย์ ๒ พี่น้อง
	ปริเฉทที่ ๒๕ ชัยชนะของพระเจ้าทูลุณฐ คามาณี
	ปริเฉทที่ ๒๖ งานฉลองมริจภูมิวิหาร
	ปริเฉทที่ ๒๗ งานฉลองโลหะปราสาท
ภณวารที่ ๑๙ - พระเจ้าอภัยโปรดให้สร้างปราสาท ๙ ชั้น - จำนวนพระเถระเจ้าที่ไปลังกา	ปริเฉทที่ ๒๘ การได้วัตถุปัจจัยที่ทำให้ สร้างสถาปสำเร็จ
	ปริเฉทที่ ๒๙ การเริ่มก่อสร้างพระสถูป

ตารางเปรียบเทียบเนื้อหาในคัมภีร์ทีปวงศ์กับมหาวงศ์

คัมภีร์ทีปวงศ์	คัมภีร์มหาวงศ์
	ปริเฉทที่ ๓๓ พระราชา ๑๐ พระองค์
ภานวารที่ ๒๐ ลำดับพระราชาในลังกา สร้างถาวรวัตถุ	ปริเฉทที่ ๓๔ แสดงเรื่องพระราชา ๑๑ พระองค์
ภานวารที่ ๒๑ พระเจ้าอภัยได้เสด็จ เข้าไปทอດพระเนตรห้องพระธาตุ	ปริเฉทที่ ๓๕ พระราชา ๑๒ พระองค์
ภานวารที่ ๒๒ พระสฤพิหารที่พระเจ้า ลังกาต่างพระองค์ทรงสร้างไว้	ปริเฉทที่ ๓๖ พระราชา ๑๓ พระองค์
	ปริเฉทที่ ๓๗ พระราชา ๖ พระองค์

สรุป

คัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์มีคุณค่าและความสำคัญในด้านต่าง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ศรีลังกา ภาษาและวรรณกรรม จาริต ประเพณี เป็นต้น คัมภีร์ทั้งสองเรื่องนี้ มีอิทธิพลต่อคติความเชื่อและจาริตประเพณีของผู้คนในดินแดนประเทศไทย ดังได้พบต้นฉบับคัมภีร์ดังกล่าวมีอายุอยู่ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เชื่อว่าเป็นต้นฉบับที่ได้คัดลอกต่อ ๆ กันมา ซึ่งทั้งสองคัมภีร์นี้ น่าจะเข้ามาพร้อมกันเมื่อดินแดนแห่งนี้รับพระพุทธศาสนาจากลังกา

เชื่อว่า นักปราชญ์ราชบัณฑิตทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย ในอดีตต่างรู้จักคัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์เป็นอย่างดี แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ยังปรากฏหลักฐานว่า พระองค์ทรงอ่านคัมภีร์มหาวงศ์ตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ และได้ทรงอ่านถึง ๓ รอบ ครั้นเมื่อจะเสด็จประพาสยุโรปคราวแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ พระองค์จะต้องทรงแวะที่ลังกา จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเรียบเรียง

เรื่องย่อคัมภีร์มหาวงศ์สำหรับทรงใช้เป็นข้อมูลเมื่อเสด็จฯ ไปลังกา และเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเรียบเรียงเรื่องย่อคัมภีร์มหาวงศ์แล้วเสร็จ จึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมกับ “สมุดที่ปวงค์” นับเป็นหลักฐานอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า นักปราชญ์ราชบัณฑิตทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยต่างรู้จักคัมภีร์ที่ปวงค์ แม้ว่าคัมภีร์มหาวงศ์เป็นที่นิยมแพร่หลายและเข้ามาแทนที่คัมภีร์ที่ปวงค์แล้วก็ตาม

คัมภีร์ที่ปวงค์และมหาวงศ์เป็นต้นแบบในการเขียนตำนานทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทย เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานพระพุทธศาสนา เป็นต้น

จากการที่คัมภีร์ที่ปวงค์หลังจากแต่งจบแล้วไม่มีการแก้ไขและแต่งต่ออีก จึงพบว่า มีเนื้อหาบางตอนที่ซ้ำซ้อนกัน และขัดแย้งกันเองอยู่บ้าง เช่น ปีที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานกับพระชนมายุของพระเจ้าวิชัยและพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นต้น แต่นับได้ว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชั้นต้นที่มีคุณค่ายิ่ง หากมีการศึกษาวิเคราะห์อาจทำให้เห็นพัฒนาการในด้านต่าง ๆ ของสังคม และได้เห็นร่องรอยของคติความเชื่อและจารีตประเพณีเก่าแก่ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของหนังสือ เช่น คติความเชื่อเรื่องราชาภิเษก และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ความเชื่อเรื่องวงศ์พระเจ้ามหาสมมุติที่สัมพันธ์กับการสร้างคำอธิบายในการสืบสันตติวงศ์ของวงศ์กษัตริย์ที่รับพระพุทธศาสนาจากอินเดียและลังกา

การประดิษฐานพระพุทธรศาสนา
จากลังกาทวีป ในดินแดนประเทศไทย
สมัยวัฒนธรรมทวารวดี

องกุโล: พระแสงขอ

มณฑลที่ผ้าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร
สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระแสงขอ หรือ ขอช้าง เป็นสัญลักษณ์มณฑลเก่าแก่ เป็นหนึ่งในมณฑล ๘ ประการ
อันเป็นสัญลักษณ์ของพลังกำลังและอำนาจ และความเป็นผู้นำเช่นเดียวกับบัลลังก์ภัทรบิฐ
ขอช้างจึงเป็นเครื่องหมายของกษัตริย์ ในพระพุทธศาสนาเปรียบได้กับพระลัทธิปัญญา
อุคเวไนยสัตว์ให้พ้นจากอกุศลกรรม คือบรรลุมรรคผลและนิพพาน ดังความข้างบังคับช้างด้วยขอ

การประดิษฐานพระพุทธรศาสนา จากลังกาทวีป ในดินแดนประเทศไทย สมัยวัฒนธรรมทวารวดี

การศึกษาความสัมพันธ์ทางพระพุทธรศาสนาไทยกับศรีลังกามีมาอย่างยาวนานกว่าศตวรรษ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่อง ประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป^๑ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือตำนานพุทธเจดีย์สยาม เนื้อหาในหนังสือทั้งสองเล่มกล่าวถึงการเผยแพร่พระพุทธรศาสนาจากศรีลังกามายังดินแดนประเทศไทยว่า เริ่มขึ้นในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช (พระร่วงเจ้า)^๒ งานพระนิพนธ์ทั้งสองเรื่องนี้ นับเป็นงานบุกเบิกที่ทรงคุณค่า และเป็นรากฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ทางพระพุทธรศาสนา ระหว่างไทยกับศรีลังกาในสมัยต่อมา โดยเฉพาะหนังสือเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีปได้ใช้เป็นตำราอ้างอิง เช่น ในงานของศาสตราจารย์ ดร.ปิยนดา บุณนาค เรื่อง ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกาสมัยโบราณถึงก่อนสมัยอาณาจักรม และความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับไทย^๓

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพฯ, เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (พระนคร: กรมแผนที่ทหารบก, ๒๔๕๗. ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตฯ พิมพ์แจกในงานพระศพ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย ปีมะโรงชุลพิก พ.ศ. ๒๔๕๙), หน้า ๗.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์สยาม (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชกาลที่ ๔ พ.จ.ว., รัตน ม.ป.ร., ว.ป.ร. ๓ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๙), หน้า ๘๑ - ๘๒.

^๓ ปิยนดา บุณนาค, ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกาสมัยโบราณถึงก่อนสมัยอาณาจักรมและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับไทย (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๒๑.

ต่อมาเมื่อได้มีการศึกษาข้อมูลเพิ่มมากขึ้น และศึกษาเจาะลึกในประเด็นที่แคลง พบว่า พระพุทธศาสนาจากศรีลังกาได้เผยแผ่เข้ามาประดิษฐานในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดี โดยปรากฏในผลงานเรื่องที่เกี่ยวข้องของนักวิชาการต่าง ๆ ได้แก่ บทความเรื่อง “โบราณวัตถุอันเป็นหลักฐานของสมัยทวารวดีและสุวรรณภูมิประเทศ” ของหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๗^๔ บทความเรื่อง “คาถาในจารึกเนินสระบัวมาจากไหน” ของไมเคิล ไรท์ ใน พ.ศ. ๒๕๓๑^๕ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง “The Ascendency of Theravada Buddhism in Southeast Asia” ของอาจารย์ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ ใน พ.ศ. ๒๕๓๓^๖ บทความนำเสนอของรองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ในหนังสือ ศิลปะศรีลังกา ของอาจารย์ปรีชา นุ่นสุข ใน พ.ศ. ๒๕๔๑^๗ บทความเรื่อง “คติความเชื่อของชาวพุทธในรัฐทวารวดี” ของรองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ ใน พ.ศ. ๒๕๔๕^๘ และรายงานผลการวิจัยเรื่อง “การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี” ของบัณฑิต ลิวชัยชาญ

^๔ หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, “โบราณวัตถุอันเป็นหลักฐานของสมัยทวารวดีและสุวรรณภูมิประเทศ”, ใน ศิลปการ ปีที่ ๗ เล่ม ๕ (มกราคม ๒๕๐๗), หน้า ๕๐.

^๕ ไมเคิล ไรท์, “คาถาในจารึกเนินสระบัวมาจากไหน”, ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๕ (มีนาคม ๒๕๓๑), หน้า ๑๐๑ - ๑๐๓.

^๖ Prapod Assavavirulhakarn, “The Ascendency of Theravada Buddhism in Southeast Asia”, Dissertation Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Graduate Division of the University of California at Berkeley, 1990, p. 118 - 122.

^๗ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ค่านำเสนอ”, ใน ศิลปะศรีลังกา (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๑), หน้า ๖.

^๘ ผาสุข อินทราวุธ, “คติความเชื่อของชาวพุทธในรัฐทวารวดี”, ใน เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่อง “พัฒนาการทางโบราณคดี” จัดโดยภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ ๒๔ - ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ ห้องประชุม ศร. ๓๑๐๔ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ, หน้า ๑๐๖.

เมืองสำคัญในอินเดียและศรีลังกาช่วงต้นพุทธกาล
 ที่มา: ผาสุข อินทราวุธ, สุวรรณภูมิจากหลักฐานโบราณคดี, หน้า ๒๘.

และคณะใน พ.ศ. ๒๕๕๐ - ๒๕๕๒^๙ จึงทำให้เห็นถึงอิทธิพลทางพระพุทธศาสนา จากลังกาในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดีชัดเจนมากยิ่งขึ้นมาโดยลำดับ

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ ในรัชสมัยพระเจ้าทวารวดีเป็นต้นมา พระพุทธศาสนาจากชมพูทวีปได้ไปประดิษฐานตั้งมั่นในลังกาทวีป ต่อมาดินแดนแห่งนี้ได้กลายเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก และได้เผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะ ดินแดนในประเทศไทยมายาวนานตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดี ดังปรากฏหลักฐาน ประวัติศาสตร์เป็นประจักษ์พยานยืนยัน ทั้งหลักฐานลายลักษณ์อักษร และ หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงร่องรอยของคติความเชื่อจาก ลังกาทวีปที่ได้แพร่เข้ามายังดินแดนประเทศไทย ได้แก่ คติการสร้างพระพุทธรูป ตามอิริยาบถ (พระพุทธรูปไสยาสน์) และคติความเชื่อในการบูชารอยพระพุทธรูป^{๑๐}

หลักฐานทางประวัติศาสตร์การประดิษฐานพระพุทธศาสนา จากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี

เรื่องราวการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทย สมัยวัฒนธรรมทวารวดีมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่งที่คนในอดีตได้ กระทำและเหลือทิ้งไว้ให้คนในปัจจุบันใช้เป็นเครื่องมือในการสอบสวนสืบค้น เรื่องราวให้กระจ่างชัด หลักฐานดังกล่าวอาจจำแนกได้เป็น ๒ ประเภท ได้แก่ หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร และหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร

^๙ โครงการวิจัยของสำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี ระหว่างปีงบประมาณ ๒๕๕๐ - ๒๕๕๒ ได้รับงบประมาณดำเนินงานจากกรมศิลปากร โดยนายบัณฑิต ลีวชัยชาญ นักโบราณคดีชำนาญการ กลุ่มโบราณคดี สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี หัวหน้าโครงการวิจัย และผู้ร่วมวิจัย ๓ คน ได้แก่ นายอรุณศักดิ์ กิ่งมณี นักโบราณคดีชำนาญการพิเศษ สำนักศิลปากรที่ ๒ สุพรรณบุรี นายวงศ์ฉัตร ฉัตรกุล ณ อยุธยา นักวิชาการช่างศิลป์ชำนาญการ สำนักโบราณคดี และนางสุภาพร บำรุงวงศ์ อาจารย์มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์ วิทยาเขตวังไกลกังวล

^{๑๐} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บัณฑิต ลีวชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพฯ: สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, ๒๕๕๓).

พระรูปพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ สร้างขึ้นในบริเวณที่เชื่อว่า
เป็นสถานที่ที่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พบพระหินทเถระเป็นครั้งแรก

๑. หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร

หลักฐานลายลักษณ์อักษรที่พบในดินแดนประเทศไทยมีอายุอยู่ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งมีข้อความหรือเนื้อหาที่น่าจะเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับศรีลังกาเท่าที่ค้นพบในขณะนี้ ได้แก่ จารึก ๕ หลัก คือ จารึกถ้ำนารายณ์ จังหวัดสระบุรี จารึกเนินสระบัว จังหวัดปราจีนบุรี จารึกบนธรรมจักรศิลา จังหวัดนครปฐม จารึกฐานรองพระธรรมจักร จังหวัดนครปฐม และจารึกขัณฑ์จำปา ๑ จังหวัดลพบุรี

จารึกถ้ำนารายณ์^{๑๑} ประมาณอายุจากลักษณะตัวอักษรได้ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เนื้อเรื่องกล่าวถึงการเฉลิมฉลองปูชนียวัตถุ โดยการนำของพ่อลูกสินายะพร้อมกับชาวเมือง “อนุราชปุระ” อาจแสดงว่า พระภิกษุสงฆ์และชาวพุทธจากเมืองอนุราชปุระ ซึ่งเป็นเมืองหลวงและศูนย์กลางพระพุทธศาสนาในศรีลังกาขณะนั้นได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี และช่วยกันสร้างปูชนียวัตถุทางพระพุทธศาสนาไว้ด้วย หรือถ้า “อนุราชปุระ” เป็นชื่อเมืองในดินแดนประเทศไทยที่ยืมชื่อมาจากศรีลังกาก็แสดงให้เห็นว่าผู้คนในดินแดนประเทศไทยในช่วงเวลาดังกล่าวรู้จักเมืองอนุราชปุระเป็นอย่างดี

จารึกเนินสระบัว^{๑๒} ข้อความในตอนต้นของจารึกตรงกับประณมคาถาในเตล็กฎาหคากาล่าวสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย^{๑๓} เป็นหลักฐานยืนยันว่า พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปได้เผยแพร่เข้ามายังดินแดนในประเทศไทยตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดี ถึงแม้ว่าการกำหนดอายุของจารึกเนินสระบัวได้เปลี่ยนแปลงจาก พ.ศ.

^{๑๑} จารึกถ้ำนารายณ์ อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ข้อความจารึกบนผนังถ้ำด้วยอักษรปัลลวะ ภาษามอญโบราณ ดูรายละเอียดใน เติม มีเต็ม และจำปา เยียงเจริญ, “จารึกถ้ำนารายณ์”, ใน *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๒๑* (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๔๒ - ๔๓.

^{๑๒} จารึกเนินสระบัว หรือจารึกหลักที่ ๕๖ เป็นจารึกหินทรายสีเขียว พบที่เนินสระบัวนอกเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เขียนด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรโบราณ ภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต จำนวน ๒๗ บรรทัด ๓ บรรทัดแรกเป็นภาษาเขมรโบราณ ต่อจากนั้นอีก ๑๓ บรรทัดเป็นคาถาภาษาบาลีแต่งด้วยสันตติลกฉันท์ ต่อจากนั้นจนจบเป็นภาษาเขมรโบราณและภาษาสันสกฤต.

^{๑๓} น้ำ ทองคำวรรณ, “จารึกภาษาเขมรและภาษามอญ” ใน *ศิลปากร*, ปีที่ ๘ เล่ม ๑๐ (มีนาคม ๒๔๙๘), หน้า ๙๓ - ๙๔. และพระคันธสารากวีวงศ์ (แปล), *เตล็กฎาหคากาล่าวสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย* (กรุงเทพฯ: บริษัท สแควร์ปริ้นซ์ ๙๓ จำกัด, ๒๕๔๕. คณะศิษย์พิมพ์แจกเป็นธรรมบรมณาการในโอกาสทำบุญอายุครบ ๘๒ ปี พระธัมมานันทมหาเถร อัครมหาบัณฑิต ๘ มกราคม ๒๕๔๕), หน้า ๒๑ - ๒๓.

๑๓๐๔ เป็น พ.ศ. ๑๖๐๔^{๑๔} แล้วก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่ขัดแย้งกับหลักฐานอื่น ๆ เพราะบริเวณโบราณสถานสระมรกต ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปขุขันธ์สถานสำคัญในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยสืบเนื่องมาในสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก่อนจะถูกทิ้งร้างไปในสมัยต่อมา

จารึกเนินสระบัว เคยจัดแสดงอยู่ภายในอาคาร
ศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันจัดแสดง
อยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี
จังหวัดปราจีนบุรี

^{๑๔} สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี, กรมศิลปากร, โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ทวีปเปิด ปีเพรส, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๑. และจากการตรวจสอบกับนายเทม มีเต็ม ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาตะวันออก กรมศิลปากร.

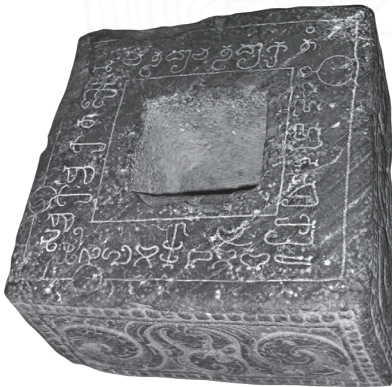
จารึกบนธรรมจักรศิลา จารึกบนฐานรองพระธรรมจักร และจารึก
ชัยจำปา ๑^๔ ประมาณอายุจากลักษณะตัวอักษรได้ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นับเป็น
 หลักฐานสำคัญที่อาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องระหว่างลัทธิทวิปกับ
 ดินแดนในประเทศไทยที่มีมาเนิ่นนานตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดี ข้อความนี้จารึก
 อยู่บนขอบคุ่มชั้นในของธรรมจักรวงหนึ่งพบที่จังหวัดนครปฐม จารึกอยู่บนฐาน
 รองพระธรรมจักร พบที่อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม และจารึกอยู่บนเสา
 แปดเหลี่ยมรองรับธรรมจักร พบที่อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี เป็นข้อความ
 ที่พบเพียง ๒ แห่งเท่านั้นคือในหนังสือสารัตถสมุจจัย และปฐมสมโพธิกถา หนังสือ
 ทั้งสองเล่มมีเค้าเงื่อนว่าน่าจะแต่งขึ้นในลัทธิทวิป แต่มีปัญหาในการเชื่อมโยง
 หลักฐานทั้งหมดให้สมบูรณ์ได้ เพราะอายุสมัยของหลักฐานดังกล่าวไม่สอดคล้องกัน
 กล่าวคือจารึกบนธรรมจักร จารึกบนฐานรองพระธรรมจักร และจารึกบนเสาแปดเหลี่ยม
 มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ส่วนหนังสือสารัตถสมุจจัยมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษ
 ที่ ๑๘ และหนังสือปฐมสมโพธิฉบับแค่เพียงอภิธรรมปิฎกปริวรรต (ว่าด้วยการตรัสรู้)
 อาจจะแต่งขึ้นในศรีลังกา แต่ไม่ทราบระยะเวลาที่แน่นอน

^{๑๔} **จารึกบนธรรมจักรศิลา** พบระหว่างบริเวณพระปฐมเจดีย์กับพระประโตนเจดีย์
 อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม มีข้อความจารึกอยู่บนกรอบนอก บนกำแพง ๑๕ ซี่ และบนขอบคุ่ม
 ชั้นนอกและชั้นใน จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณอายุจากลักษณะตัวอักษรได้ถึงพุทธศตวรรษ
 ที่ ๑๒ เนื้อหาเกี่ยวกับอริยสัจ **จารึกบนฐานรองพระธรรมจักร** พบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัด
 นครปฐม มีข้อความจารึกอยู่บนฐานรองพระธรรมจักรศิลา จำนวน ๑ ด้าน มี ๔ บรรทัด จารึกด้วยอักษร
 ปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณอายุจากลักษณะตัวอักษรได้ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เนื้อหาเกี่ยวกับ
 อริยสัจ และ**จารึกชัยจำปา ๑** พบที่บ้านชัยจำปา อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี มีข้อความจารึกอยู่
 บนเสาแปดเหลี่ยมศิลา จำนวน ๔ บรรทัด จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณอายุจากลักษณะ
 ตัวอักษรได้ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เนื้อหาเกี่ยวกับอริยสัจ

ข้อความในจารึกดังกล่าวคือ “สจจกิจจกตถาณ จตุธา จตุธา กตฺ ติวฏฐฏฺ
ทวาทสาการํ รมมจกํ มเหลโน” กล่าวถึงประโยชน์ ๔ อย่างของมรรค ซึ่งมีประเด็น
สำคัญคือ เป็นคาถาที่ปรากฏอยู่ในหนังสือสารัตถสมุจจัยและหนังสือปฐมสมโพธิ
เท่านั้น ไม่ปรากฏในคัมภีร์ใด ๆ แต่หนังสือทั้งสองเล่มมีอายุน้อยกว่าอายุของตัว
อักษรที่ใช้จารึกบนธรรมจักรวงนี้ จึงเป็นเรื่องที่ยังไม่มีข้อยุติว่า ข้อความจารึกบน
ขอบคมชั้นในแต่งขึ้นที่ไหน หรือมาจากที่ไหน^{๑๖}

อย่างไรก็ดี แม้ว่าไม่อาจกล่าวได้ว่า หนังสือสารัตถสมุจจัยและหนังสือ
ปฐมสมโพธิเล่มใดเล่มหนึ่งนี้เป็นที่มาของคาถาที่จารึกบนขอบคมชั้นในของ
ธรรมจักร บนฐานรองธรรมจักร และบนเสาแปดเหลี่ยม แต่ข้อความข้างต้นในจารึก
ดังกล่าวนี้ับเป็นร่องรอยของความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปศาสนาใน
ลึงกาฬกับพระพุทธรูปศาสนาในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดีที่มี
มายาวนานกว่า ๑,๐๐๐ ปีมาแล้ว

จารึกบนฐานรองธรรมจักรศิลา
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

^{๑๖} ยอร์ช เซเดส์, “พระธรรมจักรศิลา จารึกภาษาบาลี ได้มาจากจังหวัดนครปฐม ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ แปลและอธิบาย พิมพ์ไว้ในวารสาร *Artibus asiae* เล่มที่ ๑๙ ตอนที่ ๓/๔ เพื่อเป็นที่ระลึกแก่ Pierre Dupont ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล และนายฉั่ว ทองคำวรรณ แปลเป็นภาษาไทย”, ใน *ประชุมศิลปจารึกภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ชำระและแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (แก้ไขใหม่)* (กรุงเทพฯ: ๒๕๐๔), หน้า ๔๖ - ๕๒. และ ยอร์ช เซเดส์, “พุทธประวัติ ฉบับอินโดจีน: *ปฐมสมโพธิ*”, แปลโดย ประหยัด นิชหลานท ใน ยอร์ช เซเดส์ กับคณะวันออกศึกษา รวมบทความแปล, (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร และศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส - ไทย ศึกษา ภาควิชาภาษาฝรั่งเศส คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๘๗ - ๑๐๒.

ธรรมจักรศิลา มีจารึกเกี่ยวกับอริยสัจอยู่บนกง กำ และตุ้ม
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร

จารึกชัยจำปา ๑

จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี

๒. หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร

หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร คือหลักฐานโบราณคดี ได้แก่ โบราณวัตถุและโบราณสถาน ซึ่งใช้เป็นเครื่องมือในการสอบสวนสืบค้นเรื่องราวการประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนาจากลัทธิในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี โดยศึกษาเปรียบเทียบลักษณะรูปแบบทางศิลปกรรมของโบราณวัตถุโบราณสถานที่พบในดินแดนประเทศไทยกับศิลปกรรมศรีลังกาในช่วงเวลาเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ศิลปกรรมของลังกาในระยะเริ่มแรก (สมัยอนูราชปุระ) มีความใกล้เคียงกันมากกับงานศิลปกรรมสมัยอมราวดีของอินเดีย และค่อนข้างยากในการแบ่งงานศิลปะทั้งสองออกจากกัน เนื่องจากศิลปะศรีลังกาสมัยอนูราชปุระได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียแบบอมราวดีโดยตรง จึงเป็นปัญหาในการศึกษาศิลปะทวารวดีของไทยเช่นกันว่า ศิลปะของทวารวดีได้รับอิทธิพลทางด้านศิลปะในระยะเริ่มต้นมาจากศิลปะอมราวดี หรือศิลปะสมัยอนูราชปุระ ดังนั้นในการศึกษางานด้านศิลปะครั้งนี้ จำเป็นต้องกล่าวถึงงานศิลปกรรมทั้งสองควบคู่กันไป การศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบงานศิลปกรรมของศรีลังกาและทวารวดีของไทยในครั้งนี้ จึงยังไม่สามารถสรุปถึงอิทธิพลของงานศิลปกรรมศรีลังกาในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีได้อย่างแน่ชัด

งานศิลปกรรมที่สันนิษฐานว่า อาจแสดงถึงคติความเชื่อ หรืออิทธิพลของงานศิลปะศรีลังกาสมัยอนูราชปุระที่ส่งผ่านมายังงานศิลปกรรมในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีในดินแดนประเทศไทย ได้แก่ พระพุทธรูปแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ ใบเสมาสลักภาพพิมพ์าลาบ ใบเสมาตอนอนิมิสเจดีย์ ดินเผารูปครุฑแผ่นชิ้นส่วนประติมากรรมจำหลักลายนูนต่ำรูปหม้อปูลมณฐะ รายละเอียดดังนี้

พระพุทธรูปแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ การแสดงท่าวิตรรกะด้วยการจับนิ้วพระหัตถ์ทั้งสองข้าง น่าจะได้รับรูปแบบจากศิลปะศรีลังกาสมัยอนูราชปุระ ดังที่ปรากฏบนพระพุทธรูปศรีลังกาสมัยอนูราชปุระบางองค์ โดยศิลปะทวารวดีคงรับอิทธิพลดังกล่าวนี้และนำมาปรับปรุงให้เป็นเอกลักษณ์สำคัญของศิลปะทวารวดีตอนปลาย^{๑๗} ดังตัวอย่างพระพุทธรูปยืนพบที่เขาสมอคอน จังหวัด

^{๑๗} ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, จัดทำ: ปฏิมากรรมเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากพิพิธภัณฑ์ส่วนบุคคล (กรุงเทพฯ: บริษัทอิตาลีไทยอุตสาหกรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๓๔.

พระพุทธรูปยืนศิลปะลังกา แบบอนูราชปุระ
ที่รวันเวลิเจตีย์ (สุวรรณมาลิก)
เมืองอนูราชปุระ ประเทศศรีลังกา
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓

พระพุทธรูปยืน
ศิลปะอินเดีย แบบอมราวตี
จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์อมราวตี
รัฐอานธรประเทศ ประเทศอินเดีย

ลพบุรี และพบที่จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ ตามลำดับ

การแสดงวิตรรกมุทราสองพระหัตถ์ (แบบงอนิ้วพระหัตถ์) ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีน่าจะมีพัฒนาการมาจากมุทรูปแบบที่เรียกว่า วิตรรก - กฎมุทรากของพระพุทธรูปในศิลปะอินเดียแบบอมราวดีตอนปลาย - ศรีลังกาสัมยอนุราธปุระ ซึ่งพบอยู่เสมอ โดยการเปลี่ยนจากพระหัตถ์ด้านซ้ายที่แสดงท่ากฏมุทร (หรือสิงหกรณ - ท่าสำหรับการจับขายจิวร) มาเป็นท่าวิตรรกะ เพื่อความสมดุลของประติมากรรม^{๑๘}

พระพุทธรูปยืนแสดงวิตรรกมุทรูปแบบงอนิ้วพระหัตถ์ พบที่เขาสมอคอน จังหวัดลพบุรี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร

พระพุทธรูปยืนแสดงวิตรรกมุทรูปแบบงอนิ้วพระหัตถ์ ทั้งสองพระหัตถ์ พบที่จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

^{๑๘} เชษฐ ติงสฤษดิ์, การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมุทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี (วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔), หน้า ๕๔ - ๕๕.

ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนพิมพ์าลา
ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น

ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนพิมพ์าฬาลาป ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนเทศนาโปรดพระนางพิมพ์าฬาลา หรือที่เรียกกันในชื่อ พิมพ์าฬาลา พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นศิลปะทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕^{๑๙} ลักษณะทางศิลปะส่วนใหญ่แสดงถึงอิทธิพลของศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ ผสมกับศิลปะพื้นเมือง เป็นศิลปกรรมที่น่าจะถ่ายทอดจากคัมภีร์ชาตักกภูฏา และคัมภีร์วิสุทธินิชาลินี ซึ่งเป็นอรรถกถาที่ประพันธ์ขึ้นในศรีลังกาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐^{๒๐} เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงร่องรอยของพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเมื่อพิจารณาอาคารที่เป็นฉากหลังของพระพุทธรูปที่เป็นอาคารทรงจั่ว ทรงสามเหลี่ยมยอดแหลม ปลายม้วนเป็นกระหนก ซึ่งคงเลียนแบบมาจากอาคารเครื่องไม้นั้น มีสิ่งที่น่าสนใจคือ ทำซุ้มอาคารตรงกลาง เป็นซุ้มโค้ง และมีรูปคล้ายหยดน้ำประดับอยู่ตรงกลาง สามารถเทียบเคียงได้กับซุ้มในศิลปะศรีลังกา เช่น ซุ้มที่เป็นฉากหลังของภาพนาคราช สมัยอนูราธปุระตอนปลาย อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔^{๒๑}

ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนอนิมิสเจติย์ เป็นเสมาหินทรายแดงแบบแผ่นแบน ทรงโค้งกลับบัว เป็นงานศิลปะทวารวดี น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านชุมเงิน ตำบลเชียงคำ อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร ปัจจุบันปักอยู่ด้านหน้าอุโบสถวัดบึงชุมเงิน ลักษณะองค์ประกอบของภาพสลักที่มีต้นไม้ซึ่งควรจะเป็นโพธิ์พฤกษ์ สันนิษฐานว่า ภาพนี้น่าจะหมายถึงเหตุการณ์ในพุทธประวัติ โดยแสดงภาพบุคคลห่มจีวร ซึ่งหมายถึงพระพุทธรูปภายหลังกการบรรลุพระโพธิญาณ เมื่อครั้งสัปดาห์ที่สองหลังการตรัสรู้ ดังที่กล่าวไว้ในชาตักกภูฏา อรรถกถา ขุททกนิกาย ชาดก ในสันติเกนิทาน

๑๙ พริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๗๙ - ๘๑.

๒๐ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, “พิมพ์าฬาลาสูตร”, ใน ดำรงวิชาการ, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๒ (๒๕๔๕), หน้า ๑๘๓.

๒๑ เกสรา จาติกวนิช, พุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๒. และสามารถดูภาพเปรียบเทียบได้จาก Ulrich Von Schroeder, *Buddhist Sculptures of Sri Lanka* (Hong Kong: Visual Dharma publish, 1990), fig 99f.

ภาพสลักบนใบเสมาแผ่นนี้มีสิ่งที่น่าสนใจคือ “มุทรา” (ท่าสัญลักษณ์ที่แสดงด้วยมือ) ของพระพุทธรองค์ โดยการนำพระหัตถ์ทั้งสองมาประสานกันไว้ที่พระอุระนั้น (สวัสดิกะมุทรา) ไม่เคยพบมาก่อนในศิลปกรรมยุคต้นของไทย จึงตั้งข้อสมมติฐานเบื้องต้นว่า ท่าดังกล่าวนี้ อาจไม่ได้มีความหมายเฉพาะเรื่อง กล่าวคือเป็นเพียงท่าแสดงความเคารพเท่านั้น และหากนำมาพิจารณาร่วมกับภาพของแท่นบัลลังก์ที่อยู่ใต้ต้นไม้อ้อ (โพธิ์) ที่พบอยู่บนใบเสมาที่นำมาศึกษาครั้งนี้ ก็น่าจะแสดงถึงพุทธกิจของพระพุทธรองค์ที่ทรงกระทำอยู่ในขณะนั้น อันได้แก่ พุทธประวัติตอนอนิมิสเจตีย์ (หรืออนิมิสโรจนบูชา) นั่นเอง

ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนอนิมิสเจตีย์ พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านชุมเงิน
อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร

ในศิลปะศรีลังกาพบมูรตาดังกล่าวแสดงโดยพระพุทธรูปจำนวนมากตั้งแต่สมัยอนูราธปุระ^{๒๒} มาจนถึงสมัยโปโลนนารูวะ ดังเช่นตัวอย่างจากคัลลิวหาร ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างดี ความนิยมของภาพพระพุทธรูปในมูรตานี้ ยังได้พบสืบต่อกันมาจนถึงศิลปะสมัยหลังของศรีลังกาด้วย โดยเฉพาะพบได้มากจากจิตรกรรมที่เมืองแคนดี ซึ่งเรื่องเกี่ยวกับมูรตานี้ ได้เคยมีนักวิชาการหลายท่านศึกษาและให้ความหมายของมูรตานี้แตกต่างกันออกไป^{๒๓} และด้วยความนิยมมากเป็นพิเศษดังกล่าวนี้ จึงอาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างงานศิลปกรรมศรีลังกาและไทยอยู่บ้างก็เป็นได้

ในประเด็นของการแสดงท่าไขว้พระหัตถ์ที่พระอุระสันนิษฐานว่า มิได้เป็นท่าเฉพาะแสดงถึงเหตุการณ์ตามพุทธประวัติตอนอนิมิสเจดีย์เท่านั้น แต่น่าจะเป็นท่าที่แสดงถึงความนอบน้อม หรือเป็นท่าประกอบอริยาบถยืนอีกด้วย จึงจำเป็นต้องพิจารณาจากองค์ประกอบอื่น ๆ ของภาพด้วย ดังตัวอย่างเช่น ภาพที่ปรากฏบนใบเสมาแผ่นนี้มีภาพพระพุทธรูปประกอบกับต้นโพธิ์และโพธิ์บัลลังก์เช่นนี้น่าจะสื่อถึงเหตุการณ์ตามพุทธประวัติตอนอนิมิสเจดีย์ แต่หากเป็นภาพพระพุทธรูปประทับยืนอยู่ตามลำพังมีความหมายเป็นอย่างอื่นดังเช่นประติมากรรมที่คัลลิวหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา ที่สลักภาพเป็นภาพพระพุทธรูปยืนไขว้พระหัตถ์อยู่ในอาคารแคบ ๆ พอดีกับองค์พระ อาจแสดงถึงการยืนสำราญพระอริยาบถเพื่อคลายความเมื่อยล้าในพระคันธกุฎีส่วนพระองค์ตามที่ปรากฏในพระอรรถกถาแห่งพระกสิณสูตรก็ได้^{๒๔}

^{๒๒} ดังตัวอย่างจากพระพุทธรูปที่ Toragalla มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ศิลปะสมัยอนูราธปุระตอนปลาย ดูใน Ulrich Von Schroeder, *Buddhist sculptures of Sri Lanka*, p. 151 - 152, pl.32g.

^{๒๓} ดูความเห็นต่าง ๆ ได้ใน จีรารรณ แสงเพ็ชร, “พระพุทธรูปยืนที่คัลลิวหาร เมืองโปโลนนารูวะ ศรีลังกา”, ใน *ศิลปากร*, ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๓ (๒๕๓๘), หน้า ๔๙ - ๖๒.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “ประวัติความคิดสร้างพระพุทธรูปของไทย”, ใน *พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ในสยามประเทศ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า (๒๑).

ดินเผารูปครุฑ สันนิษฐานว่า เดิมคงใช้ในการประดับสถาปัตยกรรม พบที่เมืองโบราณคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี ปัจจุบันจัดแสดงที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ จากการเปรียบเทียบลักษณะใบหน้า เครื่องประดับ (ตุ้มหู) และร่างกายของประติมากรรมชิ้นนี้ สามารถเทียบเคียงได้กับ ประติมากรรมรูปบุคคลดินเผา (คนแคระ) ชุดพบที่ ราชานคนี วตะทาเค มหากัลป กัควละ ประเทศศรีลังกา กำหนดอยู่ในสมัยอนูราธปุระ (อายุราวกลางพุทธศตวรรษ ที่ ๑๑ - ๑๒)^{๒๕} หลักฐานดังกล่าวอาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันระหว่าง ศิลปกรรมทั้งสองได้ในระดับหนึ่ง

ประติมากรรมดินเผารูปครุฑ
พบที่เมืองโบราณคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี
จังหวัดราชบุรี

ประติมากรรมดินเผารูปครุฑ พบที่ประเทศศรีลังกา

^{๒๕} กรมศิลปากร, ศิลปะทวารวดี ตันกำเนิดพุทธศิลป์ในประเทศไทย, หน้า ๑๓๑.

ประติมากรรมดินเผารูปศิระคนแคระ ศิลปะศรีลังกาแบบอนูราชปุระตอนปลาย
อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ พบที่ประเทศศรีลังกา

ชิ้นส่วนประติมากรรมจำหลักลายนูนต่ำรูปหม้อปูลมหมู่ พบจากเมืองนครปฐมโบราณ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ลักษณะคล้ายกับเสาประดับวาหลักพระ (แท่นหน้าสถูป) ของโบราณสถานในศรีลังกา แต่ชำรุดคงเหลือเพียงส่วนล่าง ตรงกลางด้านล่างสลักเป็นภาพหม้อปูลมหมู่ทรงกลมที่มีพวยยื่น และมีลายพรรณพฤกษาไหลออกมาจากด้านบนของหม้อขึ้นไป ด้านข้างมีลายคล้ายหม้อจำลองขนาดเล็กขนานด้วยแถบลายกระหนกผกูด จากการเปรียบเทียบลวดลาย สามารถกำหนดอายุได้ว่าเป็นงานศิลปกรรมสมัยวัฒนธรรมทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖^{๒๖}

เมื่อพิจารณาลวดลายหม้อปูลมหมู่ซึ่งมีก้านดอกไม้พวยพุ่งขึ้นไปในลักษณะของเสาประดับวาลักษณ์ดังกล่าว สามารถเทียบเคียงได้กับเสาประดับวาลักษณ์ที่นิยมสร้างกันในศิลปะศรีลังกา แบบอนูราชปุระได้ในระดับหนึ่งดังตัวอย่าง เช่น เสาประดับวาลักษณ์จากสถูปของวัดเซตวัน หรือเสาประดับวาลักษณ์จากสถูปวัดอภัยคีรี เมืองอนูราชปุระ โบราณสถานเหล่านี้มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙ - ๑๒

^{๒๖} สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ (กรุงเทพฯ: บริษัท ส. พิจิตรการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๙๐.

ชิ้นส่วนประติมากรรมจำหลักลายนูนต่ำ
รูปหม้อปูลงชฎะ พบที่เมืองนครปฐมโบราณ
อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม

ชิ้นส่วนประติมากรรมจำหลักลายนูนต่ำ
รูปหม้อปูลงชฎะ พบที่วัดอภัยคีรี
เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา

ชิ้นส่วนประติมากรรมจำหลักลายนูนต่ำรูปหม้อปูลงชฎะ
พบที่เซตวัน เมืองอนุราธปุระ ประเทศศรีลังกา

คติความเชื่อจากลัทธิภววิปในดินแดนประเทศไทย สมัยวัฒนธรรมทวารวดี

ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีได้พบร่องรอยคติความเชื่อจากลัทธิภววิปที่ได้แพร่เข้ามา ได้แก่ คติการสร้างพระพุทธรูปตามอิริยาบถ: พระพุทธรูปไสยาสน์ และคติความเชื่อในการบูชารอยพระพุทธรูปบาท

๑. คติการสร้างพระพุทธรูปตามอิริยาบถ: พระพุทธรูปไสยาสน์

พระพุทธรูปไสยาสน์ พระไสยาสน์ หรือพระนอนเป็นพระพุทธรูปแบบหนึ่งที่พบในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี สร้างขึ้นเพื่อแสดงเหตุการณ์ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานตามคติพระพุทธศาสนาแต่ดั้งเดิมจากอินเดีย และสร้างขึ้นตามคติความเชื่อการสร้างเพื่อแสดงอิริยาบถตามคติจากลัทธิภววิป ซึ่งคติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์เพื่อแสดงอิริยาบถเป็นการค้นพบใหม่ที่ไม่เคยมีการกล่าวถึงมาก่อน^{๒๗}

คติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีส่วนใหญ่เป็นงานสลักภาพปูนดำหรือปูนสูงที่สลักอยู่ตามหน้าผา เฝิงผา และในถ้ำ แสดงเหตุการณ์ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งสอดคล้องกับพุทธประวัติที่พระพุทธองค์ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานในป่ามิได้อยู่ในบ้านเมือง หรือพระอารามแห่งใด ส่วนคติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์เพื่อแสดงอิริยาบถ พบเพียงองค์เดียวที่เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา^{๒๘}

^{๒๗} การศึกษาก่อนหน้านี้ เชื่อว่าพระพุทธรูปไสยาสน์สมัยวัฒนธรรมทวารวดีเป็นพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ความเห็นดังกล่าวพบได้ทั่วไป เช่น เกสรา จาติกวณิช, **พุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี**, หน้า ๒๓.

^{๒๘} พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เป็นนักวิชาการคนแรกที่ศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวกับคติในการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ปางปรินิพพานกับพระพุทธรูปไสยาสน์ที่แสดงอิริยาบถว่า มีคติที่แตกต่างกัน ดังเห็นได้จากงานวิชาการที่เขียนเป็นบทความตีพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม และนิตยสารศิลปากร ต่อมาบทความดังกล่าวบางส่วนได้รวบรวมตีพิมพ์เป็นหนังสือ **ดูรายละเอียด ใน หาพระหาเจ้า: รวมบทความทางวิชาการเกี่ยวกับความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมของโบราณวัตถุและโบราณสถาน** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕).

พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา

พระพุทธรูปไสยาสน์ที่เมืองเสมาองค์นี้ มีคติความเชื่อในการสร้างที่สัมพันธ์
เกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ในลังกาทวิป ๒ ประการ คือ
คติการหันพระเศียรไปทางทิศใต้ และคติการก่อสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์อยู่ภายใน
คันธกุฎีแคบ ๆ เฉพาะองค์พระพุทธรูป

คติการหันพระเศียรไปทางทิศใต้ การหันพระเศียรของพระพุทธรูปไสยาสน์
ไปทางทิศใต้ ซึ่งตรงข้ามกับทิศเหนือ ดังที่กล่าวไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า เมื่อ
พระพุทธรูปเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานทรงบรรทมหันพระเศียรไปยังทิศเหนือ
อันแสดงนัยสำคัญว่า พระพุทธรูปไสยาสน์ที่หันพระเศียรไปทางทิศใต้เป็นการแสดงถึง

พระพุทธรูปเจ้าทรงไสยาสน์เพื่อสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามเนื้อความในกสิสูตรที่บรรยายถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธรูปเจ้าในแต่ละวัน ไม่ได้แสดงเรื่องราวหรือเหตุการณ์ตอนพระพุทธรูปเจ้าปรินิพพาน^{๒๙} ดังที่ได้พบว่า พระพุทธรูปไสยาสน์ที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา และพระพุทธรูปไสยาสน์ในประเทศศรีลังกา สมัยโปโลนนารูวะ (พ.ศ. ๑๕๖๐ - ๑๗๗๘) จากการสำรวจของผู้เขียนจะหันพระเศียรไปทางทิศใต้เช่นเดียวกัน

อนึ่ง คติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์หันพระเศียรไปทางทิศใต้ น่าจะเป็นที่มาของคติการหันหัวนอนของคนไทยโบราณ โดยเรียกทิศใต้ว่า “เบื้องหัวนอน” และทิศเหนือว่า “เบื้องตีนนอน” ดังปรากฏร่องรอยในจารึกพ่อขุนรามคำแหง^{๓๐} และในภาษาไทยถิ่นใต้

คติการก่อสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์อยู่ในคันธกุฎี การสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์อยู่ในคันธกุฎี โดยการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ประดิษฐานอยู่ในอาคารแคบ ๆ ที่แสดงความเป็นส่วนพระองค์แสดงถึงพระพุทธรูปเจ้าทรงกำลังสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎีภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามอรรถกถากสิสูตร ไม่ได้หมายถึงตอนหรือเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธรูปเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดังปรากฏอย่างชัดเจนที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นพระพุทธรูปไสยาสน์แบบลอยตัวประดิษฐานอยู่ในอาคารแคบ ๆ เหมือนกับพระพุทธรูปไสยาสน์ในเมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน พระสูตร และอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๔๓ - ๒๖๕.

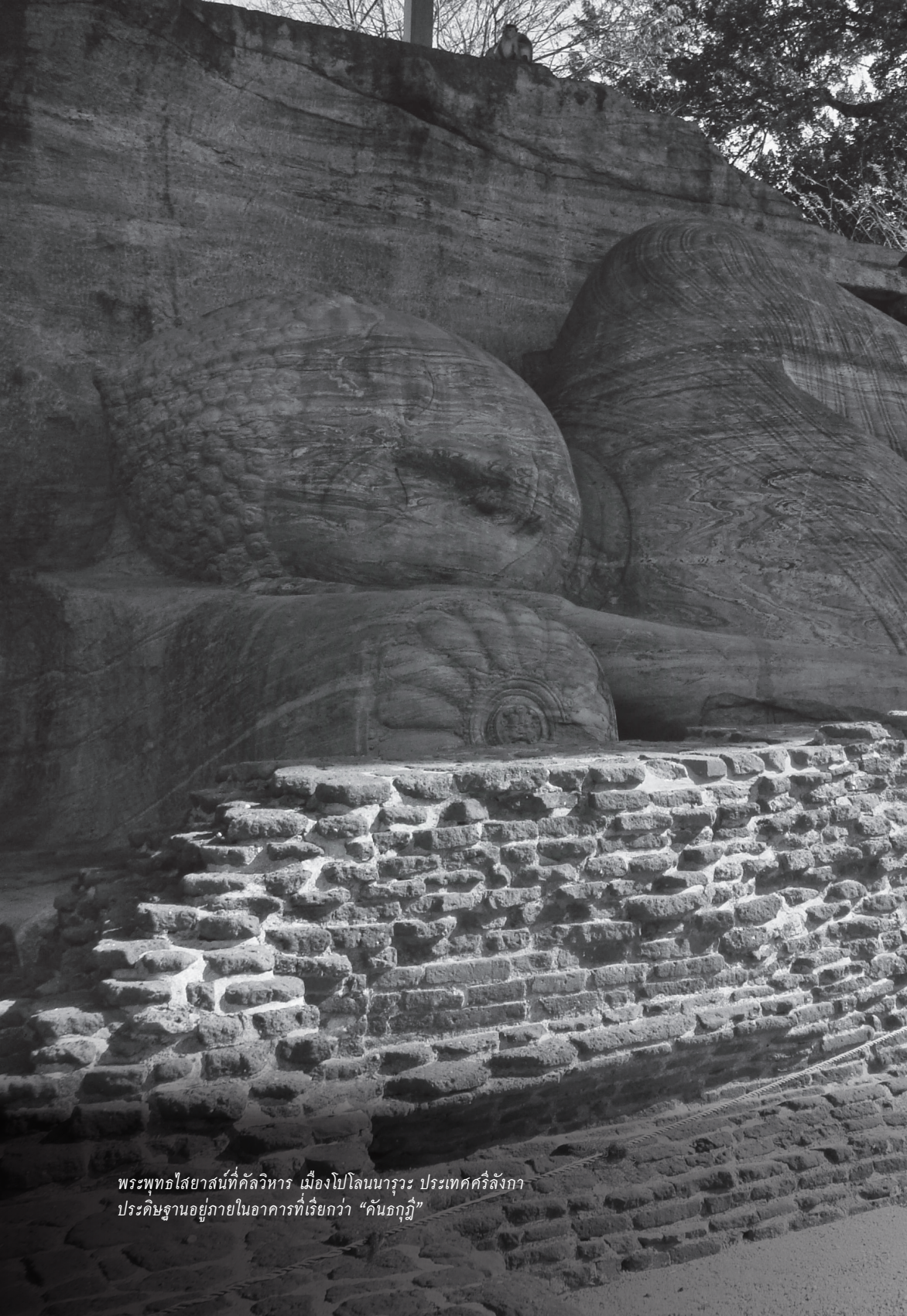
^{๓๐} ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘. คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗), หน้า ๔๗.

พระพุทธไสยาสน์ ในวิหารที่วัดกัลยาณี ประเทศศรีลังกา

พระพุทธรูปประทับนั่ง ในวิหารวัดกัลยาณี ประเทศศรีลังกา

พระพุทธรูปไสยาสน์ที่วัดโพธิ์ เมืองปทุมธานี ประเทศไทย
ประดิษฐานอยู่ภายในอาคารที่เรียกว่า “คันธภูมิ”

อนึ่ง คติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ภายในคันธกุฎีน่าจะเป็นคติเก่าแก่ของศรีลังกาที่ตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน ที่ยังคงเหลือร่องรอยให้เห็นการกางมุ้ง หรือ ผ้าม่านกันแสงส่วนองค์พระออกจากส่วนที่พุทธศาสนิกชนเข้าไปสักการบูชา เพื่อแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าประทับสรีระไสยาสน์สำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎี

๒. คติการบูชารอยพระพุทธรบาท

รอยพระพุทธรบาทที่สามารถกำหนดอายุได้อย่างชัดเจนว่า อยู่ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี คือ รอยพระพุทธรบาทคู์ที่โบราณสถานสระมรกต อยู่นอกเมืองทางทิศใต้ของเมืองศรีมโหสถเป็นระยะทางประมาณ ๓ กิโลเมตร ลักษณะเป็นพระพุทธรบาทคู์ที่สลักลึกลงไปบนพื้นศิลาแลงธรรมชาติ ปลายฝ่าพระบาทหันไปทางทิศตะวันออกเปรียบเหมือนพระพุทธเจ้าประทับหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก^{๓๑}

รอยพระพุทธรบาทคู์นี้ประดิษฐานอยู่ในวิหารรอยพระพุทธรบาท มีการก่อสร้างซ้อนทับกัน ๓ สมัยคือ สมัยแรกที่มีการสลักรอยพระพุทธรบาทลงบนพื้นหินศิลาแลง มีเส้นวงกลมล้อมรอบรอยพระพุทธรบาท สมัยที่ ๒ มีการสร้างวิหารรอยพระพุทธรบาท เป็นอาคารอิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีผนังทั้ง ๔ ด้าน เว้นพื้นที่ตรงกลางซึ่งเป็นรอยพระพุทธรบาทไว้ ทั้ง ๒ สมัยนี้อยู่ในวัฒนธรรมทวารวดี และสมัยที่ ๓ สร้างอาคารวิหารศิลาแลงทับบนอาคารอิฐและทำลานประทักษิณในวัฒนธรรมขอมแบบบายน อายุช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘^{๓๒}

ลักษณะของฝ่าพระบาทสลักแบบรอยเท้าธรรมชาติมีนิ้วพระบาทยาวไม่เสมอกัน มีธรรมจักรสลักนูนขึ้นมาอยู่กลางฝ่าพระบาททั้งสองข้าง พื้นที่ว่างตรงกลางระหว่างฝ่าพระบาทจะเป็นหลุมรูปทรงกรวย มีการแกะสลักกระหว่างพระบาททั้งสองข้างเป็นแนวร่องรูปกากบาทพาดผ่านปากหลุม ด้านบนของรอยพระพุทธรบาท

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน หน่วยศิลปากรที่ ๕ กองโบราณคดี กรมศิลปากร, รายงานการขุดค้นและขุดแต่งโบราณสถานสระมรกต ตำบลโคกไทย อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี (กรุงเทพฯ: สมาพันธ์, ๒๕๓๔), หน้า ๒๐ - ๒๖.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน. และบัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาที่วัดในดินแดนประเทศไทย สมัยวัฒนธรรมทวารวดี, หน้า ๖๕ - ๖๖.

เหนือนี้พระบาททั้งสองข้างมีการเจาะร่องให้เป็นเส้นแนวโค้งหายเข้าไปในผนังอิฐ
คติการบูชารอยพระพุทธรูปแห่งนี้พบว่ามี ๒ ลักษณะ คือ คติความเชื่อเรื่อง
การประทับรอยพระพุทธรูป และคติการบูชาสัญลักษณ์มงคลควบคู่กับรอย
พระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี

คติความเชื่อเรื่องการประทับรอยพระพุทธรูป การทำรอยพระพุทธรูป
 คู่ที่สระมรกตแห่งนี้ เป็นการสร้างตามคติความเชื่อเรื่องการประทับรอย
 พระพุทธรูป ในเรื่องการเสด็จมาเยือนและประทับรอยพระพุทธรูปของ
 พระพุทธเจ้า ตามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์^{๓๓} และอรรถกถาปุณณิเวทสูตร^{๓๔}
 เป็นคติที่พบในลังกาทวีปมาก่อน เช่น รอยพระพุทธรูปคู่ที่กิริณฑะทางตอนใต้ของ
 ศรีลังกา และรวมทั้งการบูชารอยพระพุทธรูป “ศรีปาทะ” บนยอดเขาสุมนภู
 รอยพระพุทธรูปคู่ที่โบราณสถานสระมรกต เป็นรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่
 มีรูปแบบการทำเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปคู่ที่กิริณฑะในประเทศศรีลังกา คือ
 เป็นการสลักรอยพระพุทธรูปลึกลงบนพื้นหินธรรมชาติแบบที่ต้องการให้คงอยู่
 ณ สถานที่แห่งนั้นในคติการบูชารอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าประทับไว้
 การสร้างและการบูชารอยพระพุทธรูปแห่งนี้เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นว่า ชุมชน
 บริเวณสระมรกตแห่งนี้ได้ยอมรับนับถือพุทธศาสนาอย่างมั่นคงตั้งแต่ระยะแรกเริ่ม
 ของการตั้งชุมชนแห่งนี้ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีสืบต่อเนื่องมาในสมัยวัฒนธรรม
 เขมรโบราณในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก่อนจะถูกทิ้งร้างไปในสมัยต่อมา

คติการบูชาสัญลักษณ์มงคลควบคู่กับรอยพระพุทธรูป นอกจาก
 ธรรมจักรที่สลักอยู่กลางฝ่าพระบาทแล้ว ยังมีสัญลักษณ์มงคลที่ปรากฏบนรอย
 พระพุทธรูปคู่แห่งนี้คือ มีการทำเสาสำหรับปักฉัตรอยู่ระหว่างกลางของฝ่าพระบาท
 ทั้งสองข้าง และลวดลายมงคลอื่น ๆ ประกอบ ได้แก่ สวัสดิกะ ธงชัยหรือธวัช และ
 ขอสับข้างหรืออังกุสะ ซึ่งได้แกะสลักให้อยู่ในแนวร่องรูปกากบาทที่ทำหน้าที่
 ยึดเสาสำหรับปักฉัตรไว้ ลักษณะการทำลวดลายมงคลเหล่านี้คล้ายกับรอย
 พระพุทธรูปทั้งที่พบในศิลปะอินเดียบอมบะราวดีและศิลปะศรีลังกาแบบ
 อนุราชปุระ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์
 มหาวงศ์** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๓๗ - ๕๑.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน **พระสูตร และอรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์
 เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๒** (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๔๒ - ๔๔๙.

สรุป

ในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี พระพุทธรูปจากศรีลังกาได้เผยแพร่เข้ามาแล้ว ดังปรากฏหลักฐานประวัติศาสตร์ทั้งที่เป็นหลักฐานลายลักษณ์อักษร และหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร หลักฐานดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงร่องรอยของศรัทธาความเชื่อในการสร้างพระพุทธรูปตามอิริยาบถ และคติการบูชา รอยพระพุทธรูปจากลัทธิลัทธิวิปัสสนาที่แพร่เข้ามายังดินแดนประเทศไทย

หลักฐานลายลักษณ์อักษรที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับศรีลังกา ได้แก่ จารึก ๕ หลัก หลักแรก จารึกถ้ำนารายณ์ จังหวัดสระบุรี แสดงให้เห็นว่าผู้คนในดินแดนประเทศไทยในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีมีการติดต่อสัมพันธ์กับศรีลังกา และรู้จักเมืองอนูราชปุระของศรีลังกาเป็นอย่างดี ดังเห็นได้จากชื่อ “อนูราชปุระ” ในจารึกหลักนี้ จารึกหลักที่ ๒ จารึกเนินสระบัว จังหวัดปราจีนบุรี พบว่า ข้อความตอนต้นในจารึกเป็นส่วนหนึ่งในเทลกฐาหคคา หรือคาถากระษัตริย์ที่แต่งขึ้นในลังกาทวิป ซึ่งเป็นประจักษ์พยานยืนยันว่า ผู้คนในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีรู้จักคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นในลังกาทวิปเป็นอย่างดี และจารึกหลักที่ ๓ - ๕ ได้แก่ จารึกบนธรรมจักรศิลา จังหวัดนครปฐม จารึกฐานรองพระธรรมจักร จังหวัดนครปฐม และจารึกขัณฑ์ปา ๑ จังหวัดลพบุรี พบว่า ข้อความในจารึกบางตอนอยู่ในคัมภีร์สารัตถสมุจจัยและในปฐมสมโพธิซึ่งคัมภีร์ทั้งสองสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับลังกาทวิป ซึ่งเป็นร่องรอยสำคัญที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนาในลังกาทวิป และพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดีที่มีมายาวนานกว่า ๑,๐๐๐ ปีมาแล้ว

หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรที่น่าจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับศรีลังกา คือ ประติมากรรมเนื่องในพระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนพิมพาพิลาป ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนอนิมิสเจดีย์ และชิ้นส่วนประติมากรรมจำหลักลายนูนต่ำรูปหม้อปูลงฆ้อง เป็นต้น ซึ่งโบราณวัตถุดังกล่าว มีลักษณะรูปแบบทางศิลปกรรม และลักษณะทางประติมากรรมที่คล้ายคลึงกับศิลปะแบบอนูราชปุระของศรีลังกา มีอายุในราวพุทธศตวรรษ ๙ - ๑๖ หรือเรื่องราวที่แสดงภาพเล่าเรื่องบนใบเสมา

แสดงพุทธประวัติตอนพิมพ์พิลาปเป็นเรื่องราวที่มีเฉพาะในอรรถกถาที่แต่งขึ้นในลังกาทวีปในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐

คติการสร้างพระพุทธรูปตามอิริยาบถ พบว่าในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี มีการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์แสดงอิริยาบถประทับไสยาสน์หันพระเศียรไปทางทิศใต้อยู่ในคันธกุฎีซึ่งเป็นพระจริยวัตรประจำวันของพระพุทธเจ้าที่บรรยายไว้ในพระกสิณสูตรขึ้นเป็นครั้งแรกในดินแดนประเทศไทย คือพระพุทธรูปไสยาสน์ที่เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นคติเดียวกันกับการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์เพื่อแสดงอิริยาบถในลังกาทวีป ส่วนคติการบูชารอยพระพุทธรูปเป็นคติความเชื่อเรื่องการประทับรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า มีเรื่องราวอธิบายไว้ในอรรถกถาของปุนณโณวาทสูตร ซึ่งน่าจะรับมาจากลังกาทวีป ดังปรากฏหลักฐานคือ รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี เป็นรอยพระพุทธรูปทอดตัวยาวไปกับพื้นศิลาแลงธรรมชาติ (เคลื่อนย้ายไม่ได้) แสดงความหมายว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมา ณ สถานที่แห่งนี้ ซึ่งเป็นคติของศรีลังกา และการประดับลวดลายมงคลบนรอยพระพุทธรูปนี้มีลักษณะเดียวกันกับศิลปะศรีลังกาแบบนุราชปุระ และศิลปะอินเดียแบบอมราวดี

จารึกเนินสระบัว:
ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา
ในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีป
ก่อนสมัยสุโขทัย

นक्षตุตา: กลุ่มดาวนกยัตรา

ลายมงคลที่รอยพระพุทธรูปทองคำและเงินกะไหล่ทองประดับรัตนชาติ สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา วัดพระพุทธรูป จังหวัตรบุรี

กลุ่มดาวนกยัตรา หมายถึงพระมหากษัตริย์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ให้ความรุ่งเรืองสว่างกระจ่างแจ้งเหมือนดวงประทีปให้แสงสว่างแก่สัตว์ทั้งปวง เป็นสัญลักษณ์มงคลใน ๑๐๘ ประการ

จารึกเนินสระบัว: ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนา ในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีป ก่อนสมัยสุโขทัย

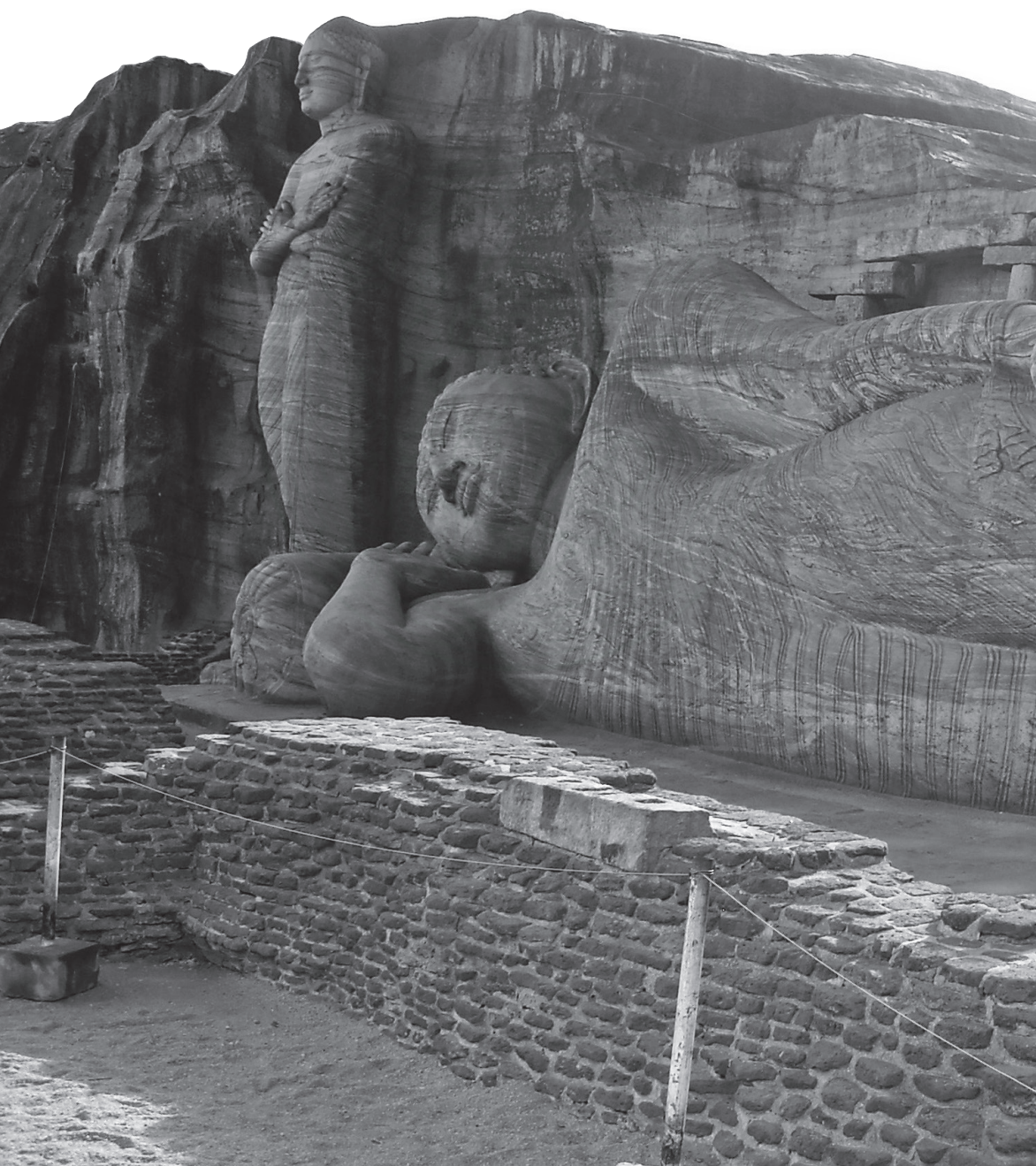

ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ ก่อนการสถาปนากรุงสุโขทัย เป็นราชธานีได้พบร่องรอยของวัตถุสถานที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปอย่างเด่นชัด ได้แก่ คติการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์เพื่อแสดงพระอิริยาบถพระพุทธรูปเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎีที่เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เหมือนกับพระพุทธรูปไสยาสน์ ณ คัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา^๑ และเจดีย์กู่กุดที่วัดจามเทวี จังหวัดลำพูน มีรูปแบบคล้ายคลึงกับสถูปชือสัตตมหาปราสาท เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา^๒

ส่วนหลักฐานประวัติศาสตร์ประเภทลายลักษณ์อักษรสำคัญที่แสดงถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยในสมัยดังกล่าว คือ จารึกเนินสระบัว พบที่จังหวัดปราจีนบุรี เดิมเชื่อว่า จารึกหลักนี้มีอายุอยู่ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ตามที่ในตอนต้นของจารึกระบุมหาศักราช ๖๘๓ ตรงกับพุทธศักราช ๑๓๐๔ ซึ่งข้อความในตอนต้นของจารึกนี้ มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับเตล็กภูคาหาคา หรือคาถากระเทาะน้ำมันที่แต่งขึ้นในลังกาทวีป แต่ต่อมาพบว่า ศักราชที่ถูกต้องน่าจะเป็น มหาศักราช ๙๘๓ ตรงกับพุทธศักราช ๑๖๐๔

๑ บัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพฯ: สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๓ - ๒๐๔ และ ๒๘๓ - ๒๘๕.

๒ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, หาพระหาเจ้า: รวมบทความทางวิชาการเกี่ยวกับความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมของโบราณวัตถุและโบราณสถาน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๒๗.

พระพุทธไสยาสน์ ณ คัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา
ประดิษฐานอยู่ภายในอาคารที่เรียกว่า คันธกุฏิ หันพระเศียรไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้

พระพุทธไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา
ประดิษฐานอยู่ภายในอาคารที่เรียกว่า คันธกุฎี หันพระเศียรไปทางทิศใต้

เนื้อหาในตอนต้นของจารึกเนินสระบัว และศักราชในจารึกเนินสระบัวนี้
ยังเป็นข้อมูลสำคัญที่สามารถนำมากำหนดอายุสมัยของคัมภีร์เตลกกุฎาหาคาถาได้
อย่างแน่ชัดขึ้น เดิมทีการรณคดีบาลีสันนิษฐานว่า แต่งขึ้นประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖ หรือพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงกล่าวได้ว่า เตลกกุฎาหาคาถาน่าจะแต่งขึ้นก่อน
พุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยอย่างช้าใน พ.ศ. ๑๖๐๔ เตลกกุฎาหาคาถาได้แต่งขึ้นแล้ว
ดังพบข้อความในตอนต้นของจารึกเนินสระบัว ซึ่งเป็นประณามคาถาในเตลกกุฎา
หาคาถาที่ได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรแก่ที่สุด

จารึกเนินสระบัวเป็นหลักฐานสำคัญในการเชื่อมโยงหลักฐานทาง
โบราณคดีอื่น ๆ ที่พบในเขตจังหวัดปราจีนบุรีว่า ดินแดนในประเทศไทยนี้มีการ
ติดต่อสัมพันธ์กับลังกาทวิปมายาวนานนับพันปี โดยเฉพาะรอยพระพุทธบาทคู่ ซึ่ง
อยู่ในบริเวณเดียวกันกับที่พบจารึกหลักนี้ เป็นการสร้างตามคติที่มาจากลังกาทวิป
ในส่วนต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ที่เชื่อกันว่าเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่เก่าแก่มาตั้งแต่สมัย
วัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งหากเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์เก่าแก่จริงแล้ว ก็ย่อมเป็นพระศรี
มหาโพธิ์ที่อัญเชิญมาจากลังกาทวิปโดยมิต้องสงสัย

เจดีย์ลัตตมทาปราสาท เมืองโพนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

เจดีย์สี่ทิศมหาปราสาท
เมืองโพนนาหาระ ประเทศศรีลังกา

เจดีย์ภู่กุด จังหวัดลำพูน

ลักษณะของจารึกเนินสระบัว

จารึกเนินสระบัว หรือจารึกหลักที่ ๕๖ เป็นจารึกหินทรายสีเขียว รูปใบเสมา กว้าง ๔๐ เซนติเมตร สูง ๑๗๗ เซนติเมตร หนา ๒๘ เซนติเมตร^๓ เขียนด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ภาษาบาลี และภาษาสันสกฤต จำนวน ๒๗ บรรทัด ๓ บรรทัดแรกเป็นภาษาเขมร ต่อจากนั้นอีก ๑๓ บรรทัดเป็นคาถาภาษาบาลี แต่งด้วยวสันตติลกฉันท์ จากนั้นจนจบเป็นภาษาเขมร และภาษาสันสกฤต

สระบัวลำ อำเภอกะมัลโฮสถ จังหวัดปราจีนบุรี

จารึกเนินสระบัว ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

^๓ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมจารึก ภาคที่ ๓ ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย อันจารึกด้วยอักษรและภาษาไทย, ขอม, มอญ, บาลีสันสกฤต (พระนคร: โรงพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๑๐๙.

การศึกษาจารึกเนินสระบัวที่ผ่านมา

จารึกเนินสระบัว เดิมอยู่ที่เนินสระบัว บริเวณรอยพระพุทธรูปาคูนอกเมืองศรีมโหสถด้านทิศใต้ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ภายหลังได้เคลื่อนย้ายมาฝังไว้ที่โคนต้นโพธิ์ใหญ่ในวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และใน พ.ศ. ๒๕๓๑ ได้นำมาจัดแสดงในอาคารศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๕ ได้นำมาจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี อำเภอเมืองปราจีนบุรี จังหวัดปราจีนบุรี จนถึงปัจจุบัน

จารึกนี้ ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาเขมรและการอ่านจารึกเป็นผู้อ่าน ตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในนิตยสารศิลปากรปีที่ ๘ เล่ม ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๘ เรียกชื่อจารึกว่า จารึกภาษาเขมรและภาษามคธ ม.ศ. ๖๘๓ (พ.ศ. ๑๓๐๔) และได้อธิบายประวัติและที่มาของจารึกนี้ว่า

“...เดิมอยู่ที่เนินสระบัว วัดต้นโพธิ์ ตำบลโคกปึก อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เวลานี้อยู่ที่โคนต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ นายชิน อยู่ดี หัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑสถานพระนคร เป็นผู้ไปสำรวจพบและอัดสำเนา...”^๔

อนึ่ง การอ่านจารึกในครั้งนี้ ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ไม่แน่ใจในตัวเลขที่ระบุในตอนต้นของจารึก จึงได้ให้ตัวเลขศักราช “๖๘๓” อยู่ภายในเครื่องหมายวงเล็บ และหลังจากนั้นมาก็ยังไม่เคยมีการศึกษาเรื่องนี้อย่างจริงจัง มีเพียงนักวิชาการด้านภาษาและจารึกกล่าวถึงไว้ในเบื้องต้น เช่น ศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรสระริน ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาเขมรและการอ่านจารึก มีความเห็นว่าจารึกหลักนี้มีอายุอยู่ในสมัยเมืองพระนคร ไม่สามารถกำหนดอายุให้เก่าไปกว่า

^๔ ดูรายละเอียดใน ฉ่ำ ทองคำวรรณ, “จารึกภาษาเขมรและภาษามคธ”, ใน ศิลปากร ปีที่ ๘ เล่ม ๑๐ (มี.ศ. ๒๕๔๘): ๙๓ - ๙๘.

พุทธศตวรรษที่ ๑๕* ได้^๕ ร่องศาสตราจารยักรณิกการ วิมลเกษม ผู้เชี่ยวชาญด้านการอ่านจารึก ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร มีความเห็นว่า เมื่อดูรูปอักษรที่จารึก จารึกเนินสระบัวน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕^๖

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ จารึกเนินสระบัวตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ ๒ ในหนังสือประชุมจารึก ภาคที่ ๓ ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย อันจารึกด้วยอักษรและภาษาไทย ขอม, มอญ, บาลีสันสกฤต ของคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี เรียกชื่อจารึกว่า “จารึกหลักที่ ๕๖ ศิลาจารึกเนินสระบัว ม.ศ. ๖๘๓ (พ.ศ. ๑๓๐๔)” การตีพิมพ์เผยแพร่ในครั้งนี้ได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมถึงประวัติและที่มาของจารึกนี้ว่า

“...เดิมอยู่ที่เนินสระบัว (ในบริเวณเมืองพระรถ)
ตำบลโคกปี่ อำเภอสรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ภายหลัง
มีผู้เคลื่อนย้ายมาฝังไว้ที่โคนต้นโพธิใหญ่ในวัดต้นโพธิ
ศรีมหาโพธิ ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากที่เดิมนัก นายชิน อยู่ดี ครั้ง
ยังเป็นหัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑ์พระนคร กองโบราณคดี
กรมศิลปากร ไปตรวจพบ และอัดสำเนาเมื่อวันที่ ๒๔
กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๖...”^๗

* ในต้นฉบับภาษาอังกฤษใช้ คริสต์ศตวรรษที่ ๙

^๕ อ้างถึงใน Prapod Assavirulhakarn, “The Ascendancy of Theravada Buddhism in Southeast Asia”, p. 118 - 122.

^๖ อ้างถึงใน จิตรพันธ์ ประพันธ์วิทย์ยา, “ภาคผนวก ค. จารึกเนินสระบัว”, ใน โบราณคดีเมืองศรีมหาโพธิ (กรุงเทพฯ: สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๖.

^๗ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมจารึก ภาคที่ ๓ ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย อันจารึกด้วยอักษรและภาษาไทย, ขอม, มอญ, บาลีสันสกฤต, หน้า ๑๐๙.

ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้รวบรวมวรรณคดีบาลีที่นักปราชญ์ในอดีตได้รจนาขึ้นด้วยสติปัญญาของตนโดยตรง มิได้คัดลอกจากคัมภีร์พระบาลี หรืออรรถกถาใด ๆ เท่าที่ปรากฏในแผ่นดินไทยปัจจุบัน พบว่า จารึกเนินสระบัวเป็นวรรณคดีบาลีที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย ในจารึกระบมมหาศักราช ๖๘๓ ตรงกับ พ.ศ. ๑๓๐๔^๘

ใน พ.ศ. ๒๕๒๙ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้รวบรวมจารึกในประเทศไทย จัดหมู่ให้จารึกเนินสระบัวอยู่ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เรียกชื่อจารึกนี้ว่า “จารึกเนินสระบัว” โดยได้อธิบายประวัติและที่มาของจารึกเหมือนกับที่ตีพิมพ์ในหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๓ พร้อมทั้งได้นำคำอ่านแปลจารึกเนินสระบัวของ ศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง เฉพาะตอนที่เป็นภาษาบาลี ระหว่างบรรทัดที่ ๔ - ๑๖ มาพิมพ์ไว้ด้วย^๙

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๑ ไมเคิล ไรท์ กล่าวไว้ในบทความ เรื่อง “คาถาในจารึกเนินสระบัวมาจากไหน”^{๑๐} โดยได้นำเสนอข้อสันนิษฐานของ ดร.โรหนะ อีระ (Rohana Dheera) แห่งมหาวิทยาลัยศรีชเยวรรธเนปุระ ประเทศศรีลังกา ที่เข้ามาชมโบราณสถานสระมรกต อำเภอสคริมโฮสถ จังหวัดปราจีนบุรี และได้เห็นข้อความบางส่วนที่อยู่ในจารึกเนินสระบัว มีส่วนที่เป็นภาษาบาลี ตรงกับคาถาบทที่ ๒ - ๔ ของคัมภีร์เตลภูฏาหคาถา หรือคาถากระหะน้ำมัน ซึ่งเป็นพระคาถานอกพระไตรปิฎกและพระอรรถกถา ตำนานเล่าว่าแต่งขึ้นในเกาะลังกา จากจารึกเนินสระบัว แสดงให้เห็นว่าในสมัยดังกล่าวดินแดนแถบนี้เคยมีความสัมพันธ์กับลังกา

^๘ ดูรายละเอียดใน แย้ม ประพัฒน์ทอง, **แย้มบรรยายบรรณาการสนองมูทิตาจิต** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓). ในงานฉลองปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคม และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ชุตินธรมหาเถร วัดสามพระยา) ๑๖ สิงหาคม ๒๕๒๓), หน้า ๒๓ - ๘๖.

^๙ หอสมุดแห่งชาติ, กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๗๙ - ๑๘๖.

^{๑๐} ไมเคิล ไรท์, “คาถาในจารึกเนินสระบัวมาจากไหน”, ใน **ศิลปวัฒนธรรม**, ปีที่ ๙, ฉบับที่ ๕, (มี.ค. ๒๕๓๑): ๑๐๑ - ๑๐๓.

ใน พ.ศ. ๒๕๔๘ สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์หนังสือโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ เนื้อหาของหนังสือตอนหนึ่งได้กล่าวถึง จารึกเนินสระบัวว่า

“...เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙ อาจารย์อัญญา จิตสุทธิญาณ และอาจารย์กังวล คัชขิมา แห่งภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พร้อมด้วย อาจารย์เอียง วีระบุตร แห่งมหาวิทยาลัยภูมิทรพนมเปญ ประเทศกัมพูชา ได้ตรวจสอบจารึกเนินสระบัว ที่อาคารศรีมโหสถ ได้ลงความเห็นเรื่องศักราชที่ปรากฏในตอนต้นของจารึกว่า ตัวเลขที่ปรากฏคือ ๙๘๓ ซึ่งเป็นปีมหาศักราช ตรงกับพุทธศักราช ๑๖๐๔ นอกจากนี้ในตอนท้ายของจารึกยังจารึกด้วยภาษาสันสกฤตอีกด้วย...”^{๑๑}

นอกจากนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ที่ปรึกษาศูนย์สันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้เขียนบทความเรื่อง “จารึกเนินสระบัว” ในภาคผนวก ค. ของหนังสือเล่มดังกล่าวได้มีความเห็นว่า ตัวเลขที่ปรากฏในตอนต้นของจารึกเนินสระบัว คือ “๘๖๓” ตรงกับ พ.ศ. ๑๔๘๔^{๑๒}

ต่อมาในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๕๐ - ๒๕๕๒ สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร โดยนายบัณฑิต ลีวชัยชาญ และคณะ ได้ทำวิจัยเรื่อง “การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลึงกาฬทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี” และขอให้อาจารย์เทิ้ม มีเต็ม ผู้เชี่ยวชาญด้านการอ่านจารึก กรมศิลปากร ตรวจสอบตัวเลขในจารึกเนินสระบัวอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งอาจารย์เทิ้ม มีเต็ม ได้พิจารณาสำเนาจารึกเนินสระบัว ที่เก็บรักษาอยู่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร และได้เดินทางไปจัดทำสำเนาจารึกเนินสระบัวใหม่อีกครั้งหนึ่ง

^{๑๑} สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี, กรมศิลปากร, โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ทวีปเปิด ปีเพรส, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๑.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, “ภาคผนวก ค. จารึกเนินสระบัว” ใน โบราณคดีศรีมโหสถ, หน้า ๑๔๖ - ๑๔๘.

ณ อาคารศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๑ ผลจากการตรวจสอบตัวเลขในสำเนาจารึก อาจารย์เทิม มีเต็ม มีความเห็นว่า ตัวเลขที่ระบุในตอนต้นของจารึกน่าจะเป็น “๘๘๓” ซึ่งเป็นปีมหาศักราช ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔

ศักราชในจารึกเนินสระบัว

จะเห็นได้ว่า นักวิชาการด้านภาษาและจารึกมีความเห็นเกี่ยวกับตัวเลขที่ปรากฏในตอนต้นของจารึกเนินสระบัวแตกต่างกันออกไปถึง ๓ ตัวเลข คือ “๖๘๓” “๘๖๓” และ “๘๘๓” ซึ่งเป็นปีมหาศักราชตรงกับพุทธศักราช ๑๓๐๔, ๑๔๘๔ และ ๑๖๐๔ ตามลำดับ

ต่อมาอาจารย์เทิม มีเต็ม ได้ให้ผู้เขียนคูปฏิทินต้นฉบับลายมือเขียนของอาจารย์ประสาร บุญประคอง ผู้เชี่ยวชาญด้านจารึก ที่ได้จัดทำขึ้น มีข้อมูลน่าสนใจสามารถนำมาใช้ยืนยันถึงศักราชที่ถูกต้องในตอนต้นของจารึกเนินสระบัวได้ เพราะข้อความในตอนต้นของจารึกระบุวันเดือนปีไว้ดังนี้

“...(มหาศักราช ๖๘๓) ฉลุณัษัตร แรม ๑ ค่ำ เดือนเจ็ด
วันพุธ (มรตง) พุทธสิริระ ประดิษฐานพระศาสนา... ”^{๑๓}

ผู้เขียนได้ตรวจสอบวันเดือนปีในจารึกดังกล่าวข้างต้นกับปฏิทินของอาจารย์ประสาร บุญประคอง พบว่า ใน ม.ศ. ๖๘๓ (พ.ศ. ๑๓๐๔) เป็นปีฉลู แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ตรงกับวันอาทิตย์ ส่วนวันพุธตรงกับแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๗ และใน ม.ศ. ๘๖๓ (พ.ศ. ๑๔๘๔) วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ไม่ตรงกับวันพุธ เช่นเดียวกัน ซึ่งวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ตรงกับวันศุกร์ ส่วนใน ม.ศ. ๘๘๓ (พ.ศ. ๑๖๐๔) เป็นปีฉลู วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ตรงกับวันพุธที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๑๖๐๔

^{๑๓} ฉั่ว ทองคำวรรณ, “จารึกภาษาเขมรและภาษามอญ”, ใน ศิลปากร: ๙๗.

อนึ่ง อาจารย์ประสาร บุญประคองได้ทำหมายเหตุในตอนท้ายของปฏิทิน พ.ศ. ๑๓๐๔ ไว้ว่า “...มหาศักราช ๖๘๓ จุลนักษัตร ๔ ๑๗ คำ คำจารึก คำสรรเสริญ คุณพระรัตนตรัย (น่าจะเป็นวัน ๔ ๑๑ ๗ คำ)...”

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น ประกอบกับลักษณะของรูปแบบตัวอักษร ในจารึกที่ผู้เชี่ยวชาญด้านจารึกมีความเห็นตรงกันว่า ไม่ควรเก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จึงสรุปได้ค่อนข้างแน่ชัดว่า ศักราชที่แท้จริงในจารึกเนินสระบัวคือ มหาศักราช ๙๘๖ ตรงกับพุทธศักราช ๑๖๐๔

เตลภูหาคาตาในจารึกเนินสระบัว

เตลภูหาคาตา แปลว่า “บร้อยกรองที่กล่าวในกระษัตริย์น้ำมัน” เป็นวรรณกรรมบาลีประเภทร้อยกรอง มีคาตา ๑๐๐ บท^{๑๔} แต่งเป็นคาถาสั้นตลกล ๑๔ พยางค์ ผู้ประพันธ์ได้ตกแต่งเสียงและความหมายไว้อย่างไพเราะสละสลวย มีเสียงราบรื่นคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ จัดเป็นวรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่และเป็นแบบฉบับในการแต่งวรรณกรรมบาลีในภายหลัง

นักวิชาการเชื่อว่า เตลภูหาคาตาแต่งขึ้นในลังกาทวีป แต่ไม่ทราบนามผู้แต่ง และปีที่แต่ง แต่จากลักษณะของลีลาการประพันธ์กล่าวได้ว่าน่าจะแต่งขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในช่วงเดียวกับวรรณคดีชินจิริต หรือชินาลังการ กล่าวคือได้รับอิทธิพลการแต่งแบบวรรณคดีสันสกฤตประเภทศตกะ หรือลำนำน

^{๑๔} ในวารสารของสมาคมบาลีปกรณ์ได้ตีพิมพ์คาถานี้ใน ค.ศ. ๑๘๘๔ โดย Edmund R. Goonaratne เป็นบรรณาธิการ ได้อธิบายว่า เตลภูหาคาตาเป็นร้อยกรองภาษาบาลีขนาดสั้น มีความยาว ๙๘ คาตา ได้รับรวมหลักคำสอนพื้นฐานของพระพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน โสภณนั้นจับใจและประพันธ์ด้วยภาษาที่ประณีตบรรจง ไม่ทราบผู้ประพันธ์ ส่วน Law ได้แปลฉบับเต็มของบทประพันธ์ขึ้นนี้ ตอนต้นเป็นบทนำและเรื่องย่อ อธิบายว่า เตลภูหาคาตา เป็นร้อยกรองที่ไม่ได้อยู่ในพระบาลีมีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ หรือ ๑๑ ประกอบด้วย ๙๘ คาตา ไม่ทราบผู้รจนา ถึงแม้ว่าตอนจบของคาถานี้จะหายไป แต่ไม่ต้องสงสัยว่า หายไปเพียงสองคาตา เพราะบทประพันธ์นี้เป็นศตกะ หรือร้อยกรองที่มีร้อยคาตา อ้างถึงใน Prapod Assavavirulhakarn, “The Ascendancy of Theravada Buddhism in Southeast Asia”, DISSERTATION Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of DOCTOR OF PHILOSOPHY in the GRADUATE DIVISION of the UNIVERSITY OF CALIFORNIA at BERKELEY, 1990, p. 119, 121.

ร้อยบพ เข้ามามุ่งแสดงความสามารถในการประพันธ์ของกวีเป็นสำคัญ^{๑๕} แต่มาลาเลเซกระ (Malalasekera) สันนิษฐานว่า เบลกภูหาคาถาแต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖* ^{๑๖}

เนื้อหาของคัมภีร์นี้กล่าวถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ การระลึกถึงความตาย พระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ตลอดจนโทษของการทำบาป โดยผู้ประพันธ์มุ่งเตือนสติชาวพุทธไม่ให้ประมาทในการบำเพ็ญคุณงามความดี

ในคัมภีร์รสวาหินี^{๑๗} ได้กล่าวถึงที่มาของเบลกภูหาคาถาไว้ ดังนี้^{๑๘}

พระเจ้ากัลยาณิติสสะ หรือพระเจ้ากาจวรรณดิส ทรงครองความเป็นใหญ่ในลังกาทวีป ระหว่าง พ.ศ. ๑๓๗ - ๒๓๖ มีพระอนุชานามว่าอุตติยะ เป็นอุปราชซึ่งได้ศึกษาศิลปวิทยาในสำนักของพระกัลยาณิเถระ ต่อมาได้รักใคร่กับพระอัคมหะสี เมื่อความทราบถึงพระเจ้ากัลยาณิติสสะจึงรับสั่งให้อำมาตย์ไปจับตัว แต่พระอนุชาได้เสด็จหนีไปก่อน

วันหนึ่งพระอนุชาคิดถึงพระเทวีจึงให้ชายหนุ่มปลอมตัวเป็นภิกษุ นำจดหมายไปเฝ้าพระมเหสี พระปลอมถือโอกาสติดตามพระกัลยาณิเถระเข้าพระราชวัง เมื่อพระปลอมฉันทัดดาหารแล้วก่อนจะลুকกลับไป ได้ทำจดหมายตกพื้นเพื่อให้พระมเหสีเห็น แต่บังเอิญพระราชาได้ทอดพระเนตรเห็นและเข้าพระทัยว่าเป็นจดหมายของพระเถระเพราะลายมือในจดหมายคล้ายคลึงกับลายมือของพระเถระ จึงรับสั่งให้จับพระเถระโยนใส่กระทะน้ำมันที่เดือดพล่าน

^{๑๕} สุภาพรณ ฦ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, หน้า ๓๗๕, ๓๙๓.

* ในต้นฉบับภาษาอังกฤษใช้คริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ หรือต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑.

^{๑๖} G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon* (Kandy: Buddhist Publication Society), p. 162.

^{๑๗} คัมภีร์รสวาหินี คือ คัมภีร์นำมาซึ่งอรรถรส เป็นการประมวลเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงในประเทศอินเดียและศรีลังกา พระอรรถนันทชาวลังกาในอดีตกาลได้บันทึกเรื่องเหล่านี้ไว้เป็นภาษาสิงหล ต่อมาพระรัฐपालเถระผู้พำนักอยู่ ณ คุตตวงกบริเวณ (คณะคุตตวงกะ) วัดมหาวิหาร ได้แปลจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ภายหลังพระเวทเทเถระได้ตรวจชำระคำบาลีที่คลาดเคลื่อนให้ถูกต้องเหมือนเดิมในพุทธศตวรรษที่ ๒๐.

^{๑๘} แสง มนวิฑูร, แปล, *รสวาหินี เล่ม ๒* (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔๔ - ๑๔๖.

จิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารวัดกัลยาณี ประเทศศรีลังกา เล่าเรื่องราวเตล็กภูาคาถา

ในขณะนั้นปรากฏแก้วอินทนิลผุดขึ้นเป็นที่นั่งรองรับในกระโถนน้ำมัน พระเถระได้เจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตผล เมื่อได้พิจารณากรรมเก่าของตน จึงทราบว่าในชาติก่อนเคยเกิดเป็นเด็กเลี้ยงวัวและได้โยนแมลงวันตัวหนึ่งเข้าไปใน น้ำมันที่เดือดพล่าน ครั้นนี้จึงไม่อาจจะหลีกเลี่ยงผลกระทบได้ ท่านจึงกล่าวคาถาเพื่อ สั่งสอนชาวพุทธไม่ให้ฆ่าเมาประมาทก่อนที่จะดับขันธปรินิพพานในที่นั้น เนื่องจาก ท่านกล่าวคาถาในกระโถนน้ำมัน จึงปรากฏนามว่า เกลกฐาหคคาถา คือ บทร้อยกรอง ที่กล่าวในกระโถนน้ำมันนั่นเอง

ส่วนในคัมภีร์มหาวงศ์ กล่าวถึงเหตุการณ์ดังกล่าวเหมือนกัน แต่ไม่ได้ กล่าวถึงเกลกฐาหคคาถา กล่าวแต่เพียงว่า พระเจ้ากากรวรมณีส เมื่อทรงอ่านจดหมาย รักก็โกรธพระเถระ เพราะเป็นคนเขลา จึงรับสั่งให้ประหารชีวิตพระเถระและ บุรุษอันปลอมเป็นพระภิกษุ นั้นด้วยความโกรธแล้วรับสั่งให้โยนศพทิ้งทะเล^{๑๙}

นอกจากนี้ ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon กล่าวถึงเรื่องนี้ ไว้ตามคัมภีร์สวาทินีและมหาวงศ์ และกล่าวเพิ่มเติมว่า หลังจากที่พระเถระถูก โยนลงกระโถนน้ำมันแล้ว พุทธศาสนิกชนรุ่นหลังได้สร้างวิหารเป็นอนุสรณ์เพื่อรำลึก ถึงพระเถระไว้ในสถานที่นั้น^{๒๐}

อนึ่ง เกลกฐาหคคาถามีผู้แปลเป็นภาษาต่าง ๆ หลายภาษา เช่น ภาษาอังกฤษ อักษรโรมันซึ่งปริวรรตจากฉบับลังกา เป็นฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ ประเทศ อังกฤษ ตีพิมพ์ใน Journal of Pali Text Society, Vol. I, 1882, 1883, 1884 ฉบับภาษาพม่ามีชื่อว่า “เกลกฐาหคคาถาภาสานิสสัย” แปลโดยท่านอาจารย์ พารานสีสยาตอ (พระอานันทปัทมทตฺตวิงศ์) ฉบับภาษาไทยมีชื่อว่า “เกลกฐาห คคาถา” แปลโดยอาจารย์ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๙ และสำนวนแปลของ พระคันธสาราภิงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๕^{๒๑}

^{๑๙} วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์, แปลโดย พระยาธรรมประโรหิต และพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณ์) (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและ ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๒๗๘.

^{๒๐} G.P. Malalasekera, The Pali Literature of Ceylon, p. 162.

^{๒๑} พระคันธสาราภิงศ์, แปล, เกลกฐาหคคาถา (กรุงเทพฯ: บริษัท สแควร์ปรีนซ์' ๙๓ จำกัด, ๒๕๔๕). คณะศิษย์พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในโอกาสทำบุญอายุครบ ๘๒ ปี พระธัมมานันทะ มหาเถร อัครมหาบัณฑิต ๘ มกราคม ๒๕๔๕), หน้า ๑๔ - ๑๕.

ตอนต้นของจารึกบรรพตแรกระบุศักราช “๔๘๓” ซึ่งเป็นมหาศักราช ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ ข้อความในจารึกบรรพตที่ ๑ - ๓ เป็นภาษาเขมร ถัดมา บรรพตที่ ๔ - ๑๖ เป็นคาถาภาษาบาลีแต่งด้วยวลีสันตติลภณห์ มีข้อความตรงกับ เทลกภูหาคาถา

คำประพันธ์ในตอนต้นของเทลกภูหาคาถาที่พบในตอนต้นของจารึก เนินสระบัว มีเนื้อหาดังนี้

จารึกเนินสระบัว ^{๒๒}	เทลกภูหาคาถา ^{๒๓}
๔. ฯ ศรี ฯ โย สวโลกโมหิตो ก	โย สพพโลกมหิตो ก
๕. รุณาธิวาโส โมขำ กโร (นิรม)	รุณาธิวาโส โมกขากโร รวิกุ
๖. ลั วรพฺณจณฺโท โถโยโย ท (โม น)	ลมพฺรพฺณจณฺโท โถโยโยทริ์ สุ
๗. วิกุลล สกัล วิพฺทโ โลกุตฺตรो	วิปุลล สกัล วิพฺทโ โลกุตฺตม
๘. นมตฺถิ ตํ สิริสา มุนินท	นมถ ตํ สิริสา มุนินท.
๙. โสปานมาลมมลํ ติรณา	โสปานมาล' มมลํ ติตสา
๑๐. ลยสฺส สงฺสสารสาครสมุตฺตรณาย	ลยสฺส สํสสารสาครสมุตฺตรณาย
๑๑. เสตุํ สํวาวตฺติรายยปี จชฺชตฺตเขมม (คัค)	เสตุํ สพฺพาคตฺติภยวิวชฺชิตเขมมคค
๑๒. ฌมมํ นมสฺส ต สทา มุณินา ปสฺตถิ	ฌมมํ นมสฺส สทา มุนินา ปณฺธิ.
๑๓. เทยยํ ททา ปุยม ปิยาตตปสนฺน	เทยยํ ตทป' มปิ ยตถ ปสนฺน
๑๔. จิตฺตา ทาทฺวา นรา ผลมฺูลํ รตฺต (น)	จิตฺตา ทตฺวา นรา ผล'มฺูลารตฺร
๑๕. สรานติ ตํ สวฺวทา ทสวเลนปี	ลภนเต ตํ สพฺพทา ทสพเลนปี
สุปฺปสฺตถิ	สุปฺปสฺตถิ
๑๖. สงฺฆํ นมสฺส ต สทา มิตฺตปฺปญฺเจตฺต	สํฆํ นมสฺส สทามิตฺตปฺปญฺเจตฺต

^{๒๒} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี
สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมจารึก ภาคที่ ๓ ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ภาคตะวันออก และภาคกลางของประเทศไทย, ขอม, มอญ, บาลีสันสกฤต, หน้า ๑๑๑.

^{๒๓} พระคันธสารากวีวงศ์, แปล, เทลกภูหาคาถา, หน้า ๒๑ - ๒๓.

ชาวศรีลังกาลักการบูชาพระศรีมหาโพธิ์ เมืองอนุราธปุระ

บทร้อยกรองในтелลกภาพคาถาที่ ๑ - ๓ ที่เป็นที่มาของข้อความที่จารึก
ในจารึกเนินสระบัว เป็นดังนี้^{๒๔}

๑. โย สพฺพโลกมहिโต กรุณาธิวาโส
โมกฺขากโร รวิกุลมพรปฺญณฺจนโท
เณยโยธี สุวิปุลลํ สกลํ วิพฺพุโธ
โลกุตตมํ นมถ ตํ สิริสา มุนินทํ.

พระจอมมุนีที่ชาวโลกทั้งปวงบูชา ทรงเพียบพร้อมด้วยพระกรุณา
เป็นบ่อเกิดแห่งความหลุดพ้น เปรียบดังพระจันทร์วันเพ็ญท่ามกลางนภาอันเป็น
อาทิตยวงศ์ ทรงตรัสรู้ญะยธรรมทั้งหมดอันไพศาลดั่งมหาสมุทร เชิญท่านทั้งหลาย
นมัสการพระจอมมุนีผู้ประเสริฐในโลกพระองค์นั้น

๒. โสปานมัลล’มมลํ ติทฺทสาละยสฺส
สํสํารสาครสมุตฺตรณาย เสตุํ
สพฺพพาคติภยวิวัชฺชิตเชมมคฺคํ
ธมฺมํ นมสฺสถ สทา มุนินา ปณฺฑิตํ.

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระธรรมอันพระมุนีตรัสสอน เป็นชั้นบันได
อันหมดจดแห่งสรวรรค์ ประดุจสะพานข้ามมหาสมุทรคือสงสาร และเป็นทางเกษม
ปลอดจากทุกคติทั้งมวลทุกเมื่อ

๓. เทยฺยํ ตพฺปป’มปิ ยตถ ปสนฺนจิตฺตา
ทตฺวา นรา ผล’มฺลารตฺรํ ฅณฺเฑ
ตํ สพฺพทา ทสพฺพเลนปิ สุปฺปสฺสตุํ
สํฆํ นมสฺสถ สทามิตปฺปญฺเจตตํ.

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระสงฆ์ ผู้เป็นนาบุญหาประมาณมิได้
ซึ่งแม้พระทศพลก็ทรงสรรเสริญเป็นนิตย์ ที่มหาชนมีจิตใจเลื่อมใสแล้ว ถวาย
ไทยธรรมแม้เล็กน้อยแล้วได้ผลบุญอันโอฬาร

^{๒๔} พระคันธสารากวีวงศ์, แปล, *телลกภาพคาถา*, หน้า ๒๑ - ๒๓.

สรุป

ข้อความในตอนต้นของจารึกเนินสระบัวที่ตรงกับประณามบทใน
เตลกฎาคาถากล่าวสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยเป็นหลักฐานยืนยันว่า พระพุทธ
ศาสนาจากลังกาทวีปได้ประดิษฐานตั้งมั่นยังดินแดนในประเทศไทยตั้งแต่สมัย
วัฒนธรรมทวารวดี ถึงแม้ว่าการกำหนดอายุของจารึกเนินสระบัวได้เปลี่ยนแปลง
จาก พ.ศ. ๑๓๐๔ เป็น พ.ศ. ๑๖๐๔ ก็ไม่ขัดแย้งกับหลักฐานอื่น ๆ เพราะบริเวณ
โบราณสถานสระมรกต ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปาคู่เป็นปูชนียวัตถุ
สถานสำคัญเป็นชุมชนที่มีผู้คนอยู่อาศัยมาตั้งแต่ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีสืบเนื่อง
มาในสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก่อนจะถูกทิ้งร้างไปในสมัย
ต่อมา โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ ได้พบโบราณวัตถุสถานที่แสดง
ถึงความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปค่อนข้าง
เด่นชัด ทั้งคติในการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ที่เมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา และ
เจดีย์กู่กุด จังหวัดลำพูน

ศักราชใหม่ของจารึกเนินสระบัวนี้ สอดคล้องกับการกำหนดอายุคัมภีร์
เตลกฎาคาถาที่นักวรรณคดีบาลีสันนิษฐานว่า แต่งขึ้นประมาณพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๖ หรือพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และทำให้ระยะเวลาที่แต่งเตลกฎาคาถานี้ชัดเจน
ขึ้นว่า น่าจะแต่งขึ้นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยอย่างช้าใน พ.ศ. ๑๖๐๔ เตลกฎาคา
ถาได้แต่งขึ้นแล้ว ดังพบในตอนต้นของจารึกเนินสระบัว ซึ่งเป็นประณามคาถา
ในคาถาที่ได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเก่าที่สุด

จารึกเนินสระบัวจึงเป็นหลักฐานสำคัญในการเชื่อมโยงหลักฐาน
โบราณคดีที่พบในจังหวัดปราจีนบุรีคือ รอยพระพุทธรูปาคู่ และต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์
ว่า พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปได้เข้ามาประดิษฐานตั้งมั่นมายาวนานนับพันปี

บ่อน้ำโบราณบ้านหัวซา อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี

บ่อน้ำทรงกลม ในประเทศศรีลังกา

นอกจากนี้ ในเขตพื้นที่จังหวัดปราจีนบุรียังมีร่องรอยโบราณสถาน
บางแห่งที่อาจจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับลังกาทวีป เช่น โบราณสถานบ่อน้ำ
โบราณบ้านหัวซา ซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกของเมืองศรีมโหสถในเขตตำบลหัวซา
อำเภอศรีมहाโพธิ์ เป็นบ่อน้ำทรงกลมขุดลงไปในพื้นที่ลุ่มธรรมชาติ มี ๒ ขนาด
บ่อใหญ่มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๖.๕๐ เมตร ขอบบ่อลดเป็นขั้น ๆ จำนวน ๑ บ่อ
และบ่อน้ำขนาดเล็กเส้นผ่าศูนย์กลาง ๓.๔ เมตร ที่ขอบบ่อมีบันไดทางลงยาว
ประมาณ ๒ เมตร มีจำนวน ๒ บ่อ ซึ่งทำให้นึกถึงบ่อน้ำรูปกุญแจในประเทศศรีลังกา
ซึ่งหากมีการศึกษาค้นคว้าต่อไปในอนาคตอาจจะช่วยให้ภาพการติดต่อสัมพันธ์
ของผู้คนในดินแดนประเทศไทยกับศรีลังกาเมื่อครั้งอดีตในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี
กระจ่างชัดขึ้น

รอยพระพุทธรูปปางอุ้ม จังหวัดปราจีนบุรี:
คติความเชื่อการบูชารอยพระพุทธรูป
จากลังกาที่วิปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี

รชปฎากา: ธงแผ่นผ้า

มงคลที่ผ้าพระบาทพระพุทโธไลยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

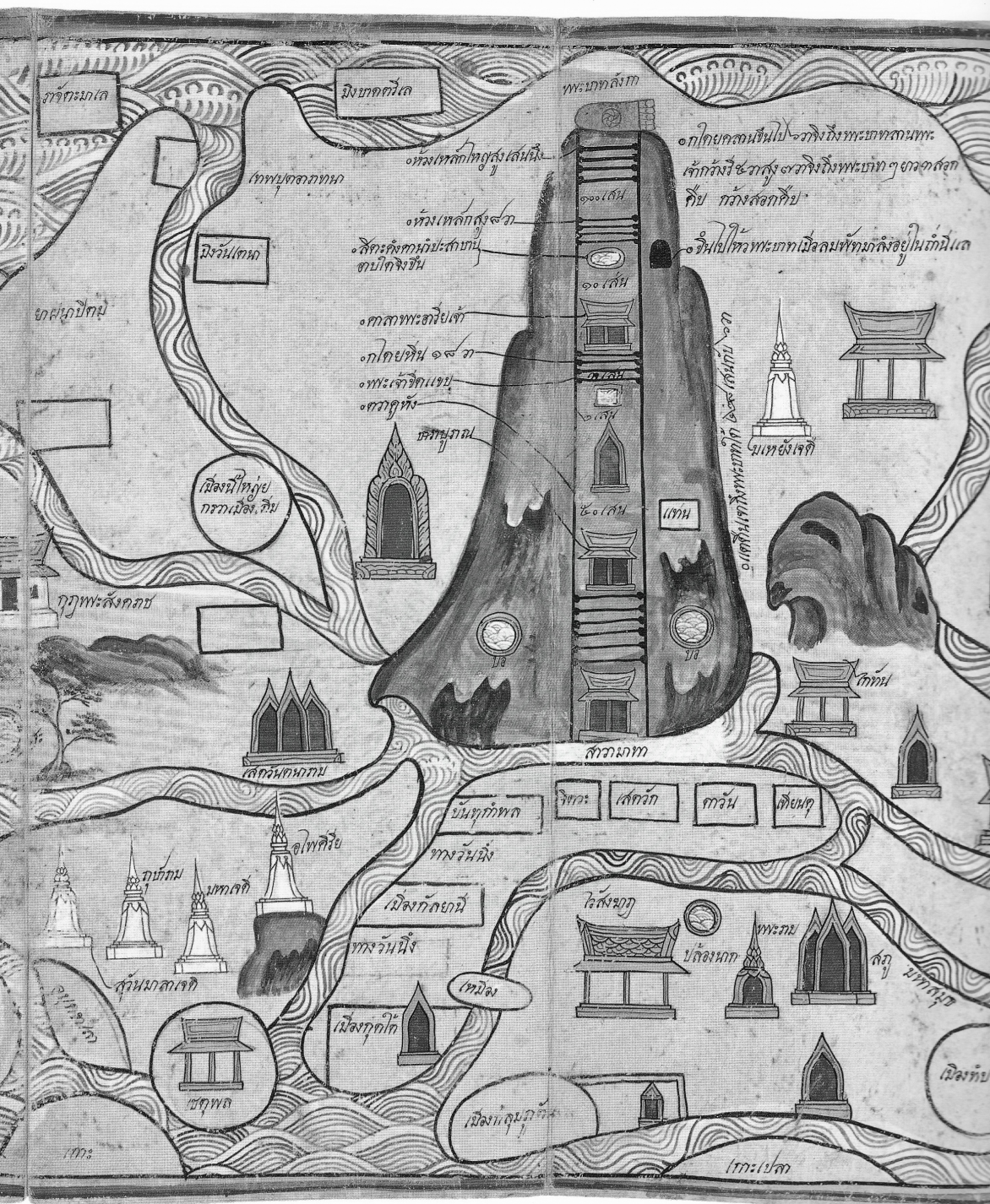
ธงเป็นสัญลักษณ์มงคลเก่าแก่เป็นหนึ่งในมงคล ๘ ประการ ธงและเสาธงเป็นสัญลักษณ์ของลมมรสุมตามฤดูกาล อันหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง ในทางพระพุทธศาสนา หมายความว่า พระพุทโธองค์ซึ่งทรงดำรงประกอบด้วยอริยมรรคและอริยผลตั้งธงชัยอันประเสริฐในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ

รอยพระพุทธรบาทคู่ จังหวัดปราจีนบุรี: คติความเชื่อการบูชารอยพระพุทธรบาท จากลังกาทวีปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี

“รอยพระพุทธรบาท” เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรเจ้ามีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรเจ้าเนื่องจากชาวพุทธในยุคแรก ๆ ในอินเดียโบราณ ซึ่งเป็นดินแดนพุทธภูมิเชื่อว่า พระพุทธรเจ้านั้นไม่มีผู้ใดหรือสิ่งใดจะมีรูปร่างเสมอเหมือนพระองค์ได้ ดังนั้น เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ ในสมัยราชวงศ์เมรียะ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ชาวอินเดียสร้างสัญลักษณ์แทนพระพุทธรเจ้าเพื่อเป็นส่วนประกอบของภาพเล่าเรื่องราวสำคัญในพุทธประวัติ ๔ เหตุการณ์คือ ดอกบัวแทนตอนประสูติ ต้นโพธิ์แทนตอนตรัสรู้ ธรรมจักรและกวางหมอบแทนตอนปฐมเทศนา และสรีปแทนตอนปรินิพพาน อีกทั้งยังใช้รอยพระพุทธรบาทเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรเจ้าอีกด้วย ภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงในลังกาจึงได้เกิดคติความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหลายประการในลังกา รวมทั้งคติความเชื่อเรื่องพระพุทธรบาท ดังพบหลักฐานที่น่าสนใจว่า คติความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธรบาทเก่าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทยเป็นคติความเชื่อของลังกาที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเมื่อพันปีกว่ามาแล้ว ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี คือรอยพระพุทธรบาทคู่ที่โบราณสถานสระมรกต จังหวัดปราจีนบุรี

แผนที่โบราณแสดงตำแหน่งที่ตั้งเมืองและสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป
ที่มา: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒, หน้า ๒๒๔.

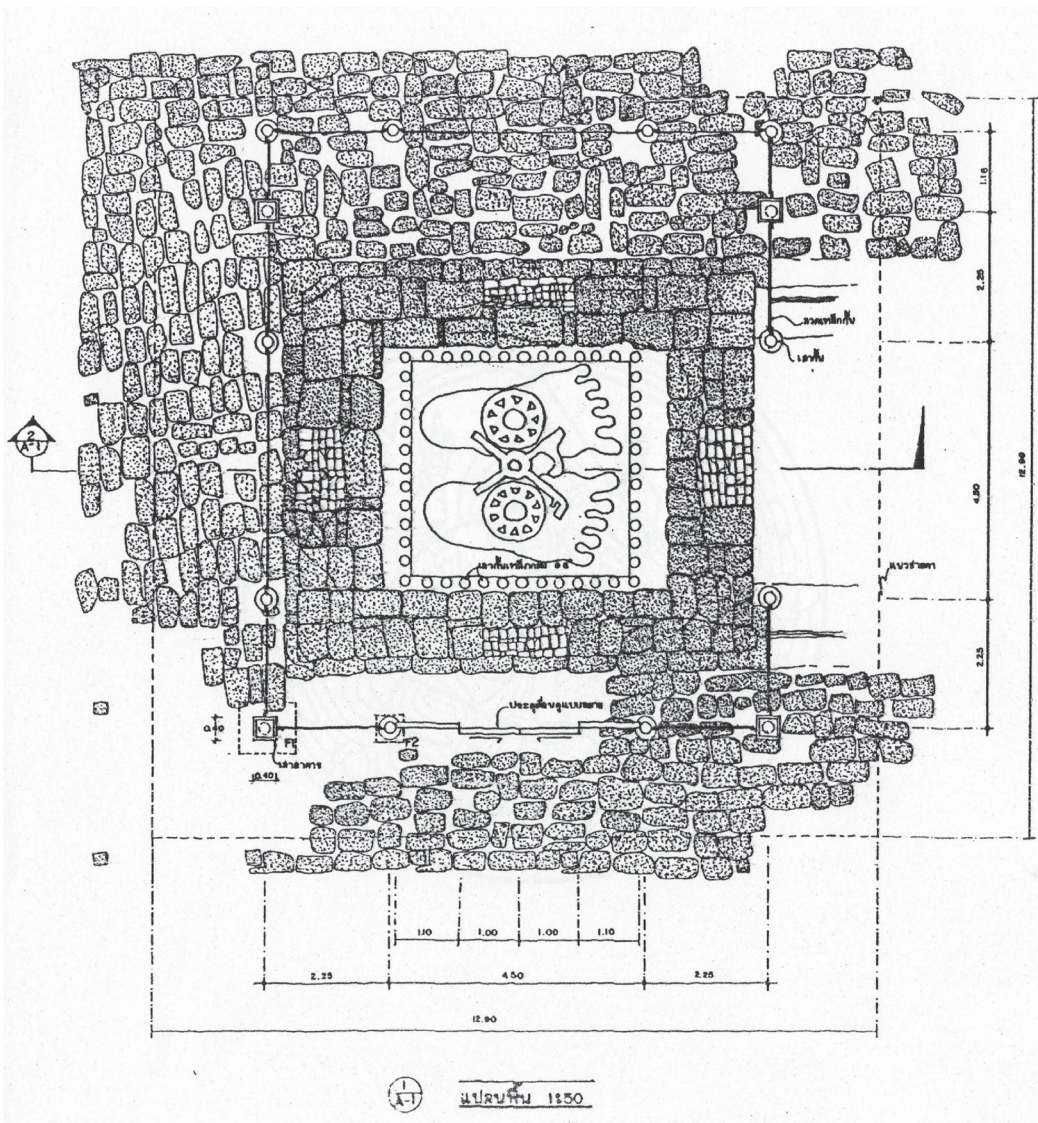

รอยพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย

รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ตั้งอยู่นอกเมืองศรีมโหสถทางทิศใต้ เป็นระยะทางประมาณ ๓ กิโลเมตร เป็นรอยพระพุทธรูปเพียงแห่งเดียวและมีอายุเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย แสดงถึงคติการบูชารอยพระพุทธรูปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี อันเป็นหลักฐานแสดงถึงความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปมายาวนานนับพันปี

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ กรมศิลปากรได้ขุดพบรอยพระพุทธรูปนี้ ลักษณะเป็นพระพุทธรูปที่สลักลงบนพื้นศิลาแลงธรรมชาติ ปลายฝ่าพระบาทหันไปทางทิศตะวันออก ประดิษฐานอยู่ภายในวิหารรอยพระพุทธรูป ลักษณะของฝ่าพระบาทสลักแบบรอยเท้าธรรมชาติมีนิ้วพระบาทยาวไม่เสมอกัน มีธรรมจักรสลักนูนขึ้นมาอยู่กลางฝ่าพระบาททั้งสองข้าง พื้นที่ย่างตรงกลางระหว่างฝ่าพระบาทเจาะเป็นหลุมรูปทรงกรวย มีการแกะสลักระหว่างพระบาททั้งสองข้างเป็นแนวร่องรูปกากบาทพาดผ่านปากหลุม ด้านบนของรอยพระพุทธรูปเหนือนิ้วพระบาททั้งสองข้างมีการเจาะร่องเป็นเส้นแนวโค้งหายเข้าไปในผนังอิฐ ร่องรอยของพุทธสถานแห่งนี้ แสดงว่ามีการเคารพบูชาที่ต่อเนื่องกันมาอย่างยาวนาน ดังปรากฏร่องรอยการก่อสร้างวิหารครอบรอยพระพุทธรูป แสดงถึงพัฒนาการในการก่อสร้าง ๓ สมัยคือ^๑

^๑ ดูรายละเอียดใน บัณฑิต ลีวชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลัทธิวิปัสสนาธรรมทวารวดีในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพฯ: สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, ๒๕๕๓), หน้า ๖๕ - ๖๖.

ภาพลายเส้นบริเวณรอยพระพุทธรูป
อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

โบราณสถานสระมรกตที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป อำเภอสว่างโฮง จังหวัดปราจีนบุรี
ภายหลังการขุดศึกษาโบราณคดี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ - ๒๕๓๑

สมัยแรก มีการสลักรอยพระพุทธรูปลงบนพื้นศิลาแลงและมีการกำหนดขอบเขตของรอยพระพุทธรูปด้วยการสลักเส้นวงกลมล้อมรอบรอยพระพุทธรูป สภาพปัจจุบันยังคงเห็นรอยเซาะเป็นแนวเส้นโค้งดังกล่าวอยู่บริเวณด้านบนคือปลายผ้าพระบาททั้งสองข้างที่หายเข้าไปในอาคารก่ออิฐและศิลาแลง ซึ่งยังไม่สามารถกำหนดอายุที่แน่นอนได้ว่า เริ่มสร้างรอยพระพุทธรูปนี้ในช่วงเวลาใด

สมัยที่ ๒ มีการก่อสร้างอาคารอิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีผนังทั้ง ๔ ด้านเว้นพื้นที่ตรงกลางซึ่งเป็นรอยพระพุทธรูปไว้ เป็นการสร้างอาคารวิหารครอบทับรอยพระพุทธรูป อาคารนี้ได้สร้างทับแนวเส้นโค้งรอบรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นพร้อมกับรอยพระพุทธรูปด้วยวิธีการก่ออิฐ และก่ออิฐที่ใช้ในการก่อสร้างอาคารในช่วงนี้เป็นแบบที่พบทั่วไปในการก่อสร้างโบราณสถานสมัยวัฒนธรรมทวารวดี

สมัยที่ ๓ มีการสร้างอาคารวิหารศิลาแลงทับบนอาคารวิหารอิฐ และทำลานประทักษิณโดยรอบ การก่อสร้างอาคารในยุคนี้สัมพันธ์กับกลุ่มโบราณสถานที่อยู่ถัดขึ้นไปทางด้านหน้า และอยู่ในแนวเดียวกัน เป็นสิ่งก่อสร้างของศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อิทธิพลเขมรแบบบายน

ร่องรอยวัฒนธรรมเขมร พุทธศตวรรษที่ ๑๘ บริเวณรอยพระพุทธรูปหินทราย
อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

รอยอาคารคลุมรอยพระพุทธรูปท่าคู อำเภอกะฉิมโฮสถ จังหวัดปราจีนบุรี

บ่อน้ำหน้าอาคารรอยพระพุทธรูป
โบราณสถานสระมรกต
อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

เสาคูไล และพระพุทธรูปปางสมาธิ พบจากการขุดลอก
บ่อน้ำหน้าอาคารรอยพระพุทธบาทคู่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๖

การเสด็จมาเยือนและประทับรอยพระพุทธรบาทตามคติลังกา

รอยพระพุทธรบาทคู่แห่งนี้ได้รับการเคารพบูชาอย่างต่อเนื่อง และแสดงถึงคติความเชื่อเรื่องการบูชารอยพระพุทธรบาทในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ๒ ประการ คือคติความเชื่อเรื่องการประทับรอยพระพุทธรบาท และคติการบูชาสัญลักษณ์มงคลควบคู่กับรอยพระพุทธรบาท

คติความเชื่อเรื่องการประทับรอยพระพุทธรบาท

คติการทำรอยพระพุทธรบาทมี ๒ อย่าง คือ อย่างแรกเพื่อแสดงถึงการประทับรอยพระพุทธรบาทเพียงประการเดียว ซึ่งมีลักษณะเป็นรอยกดลึกลงไปและเป็นแบบรอยเท้าธรรมชาติที่เก่าแก่ที่สุดคือรอยพระพุทธรบาทที่ติราช ในประเทศปากีสถาน เป็นศิลปะอินเดียแบบคันธาระ และรอยพระพุทธรบาทที่วัดอภัยคีรีวิหาร เมืองอนูราธปุระ ประเทศศรีลังกา ทั้งสองรอยเป็นการสลักลงบนแผ่นหินที่สามารถเคลื่อนย้ายได้ และอย่างที่ ๒ เพื่อแสดงถึงการเสด็จมาเยือนและประทับรอยพระพุทธรบาทของพระพุทธรเจ้าเพื่อให้พุทธศาสนิกชนที่พระองค์เสด็จไปโปรดได้มีสิ่งสักการะแทนพระพุทธรองค์ อันมีที่มาจากคัมภีร์อรรถกถาปุณโณวาทสูตร และคัมภีร์มหาวงศ์^๒ ส่วนในคัมภีร์ที่ปวงศไม่มีเรื่องราวการประทับรอยพระพุทธรบาทไว้ เมื่อคราวพระพุทธรเจ้าเสด็จลังกาครั้งที่ ๓ ลักษณะเป็นการกดประทับลงบนพื้นหินธรรมชาติที่ไม่สามารถเคลื่อนย้ายได้ ซึ่งเป็นคติที่พบในลังกาทวีป เช่น รอยพระพุทธรบาทคู่ที่กิริเนททางตอนใต้ของศรีลังกา รวมทั้งการบูชารอยพระพุทธรบาทศรีปาทะ บนยอดเขาสุมนกูฏด้วยเช่นกัน

^๒ อรรถกถาของปุณโณวาทสูตร กล่าวว่า พระพุทธรเจ้าประทับรอยพระบาทไว้ ๒ ครั้ง คือ ครั้งแรกบนฝั่งแม่น้ำนันทานที ตามคำขอของพญานาคผู้อาศัยอยู่ในแม่น้ำนั้น และครั้งที่ ๒ บนภูเขาสังฆพันธูรี เพื่อประทานแก่ฤาษีสังฆพันธูซึ่งได้หันมารับพุทธธรรม ดุรายละเอียดยใน พระสูตร และ อรรถกถาแปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓. (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๔๔๒ - ๔๔๙. และวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์ แปลโดย พระยาธรรมปิโรหิต และพระยาปรียัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๔๙.

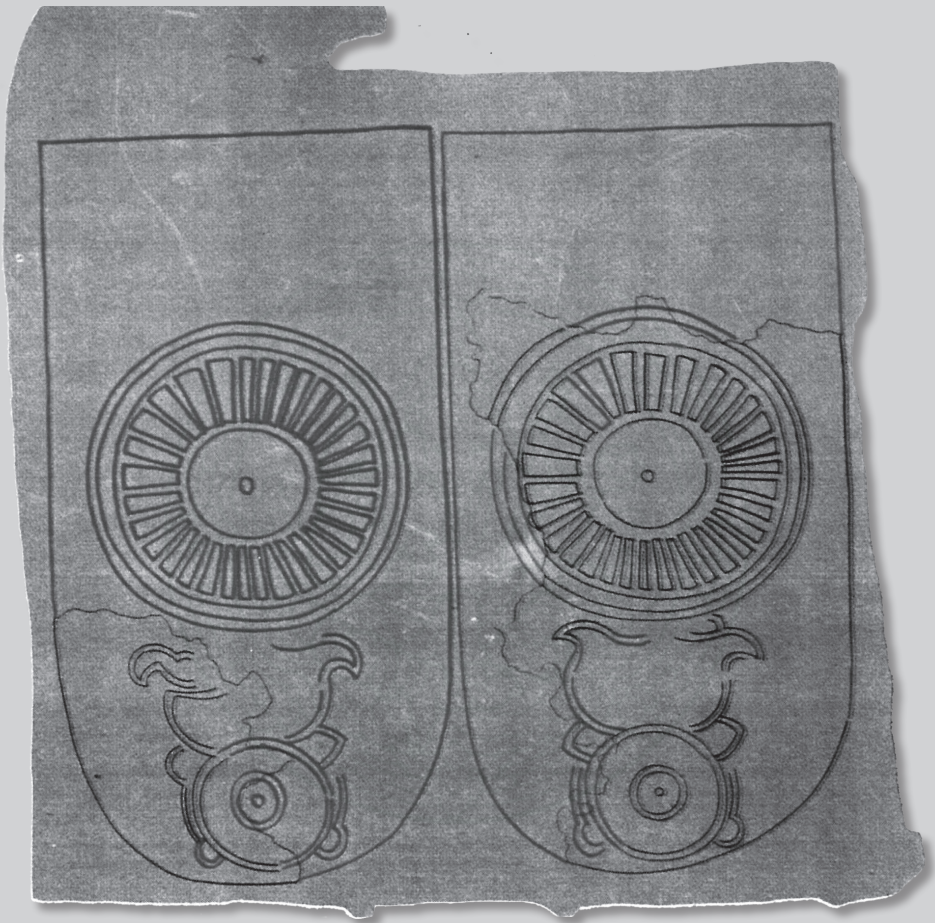
รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต เป็นรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่ มีรูปแบบการทำเช่นเดียวกับรอยพระพุทธรูปที่กิริณะในประเทศศรีลังกา คือ สลักลงบนพื้นดินธรรมชาติที่ต้องการให้คงอยู่ ณ สถานที่แห่งนั้น อันมีความหมายว่า พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมายังสถานที่แห่งนี้ และได้ประทับรอยพระพุทธรูปไว้เพื่อให้เป็นที่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชน

ภาพสลักเรื่อง พระพุทธเจ้าทรงประทับพระบาท
ประทานยาฉันทน์จิ๋ว
ณ พระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี

ภาพสลัก เรื่อง การประทับรอยพระพุทธรูป
ณ เขาฉันทน์จิ๋ว ตามความในอรรถกถา
ปุณณิเวทสูตร ที่บ้านประตูกำแพงชั้นนอก
บริเวณลานด้านล่างมณฑปรอยพระพุทธรูป
จังหวัดสระบุรี

ภาษาสัจจพันธุ์

ลายเส้นรอยพระพุทธรูปจากหินทราย ทางตอนใต้ของศรีลังกา

ที่มา: Virginia McKeen Di Crocco, *Footprints of the Buddhas of This Era in Thailand*, p.12.

คติการบูชาสัญลักษณ์มงคลควบคู่กับรอยพระพุทธรูปปางอุ้มบาตร

รอยพระพุทธรูปปางอุ้มบาตรนี้ มีการทำเสาศิลาสำหรับปักฉัตรอยู่ระหว่างกลางของฝ่าพระบาททั้งสองข้าง กลางฝ่าพระบาทสลักเป็นรูปธรรมจักร และมีสัญลักษณ์มงคลสวัสดิกะ ธงชัยหรือธวัช และขอสับข้างหรืออังกศุตสะ ปรากฏร่วมด้วยโดยแกะสลักให้อยู่ในแนวร่องรูปกากบาทที่ทำหน้าที่ยึดเสาศิลาสำหรับปักฉัตรไว้ ลักษณะการทำลวดลายมงคลเหล่านี้คล้ายกับรอยพระพุทธรูปปางที่พบในศิลปะอินเดียแบบอมราวดีและศิลปะศรีลังกาแบบอนูราธปุระ^๓

บริเวณรอยพระพุทธรูปที่ค้นพบหลักฐานสำคัญคือ “จารึกเนินสระบัว”^๔ ซึ่งเป็นหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษรสำคัญที่ช่วยทำให้เรื่องราวของรอยพระพุทธรูป และการรับพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปมายังดินแดนแห่งนี้ กระจ่างขึ้นในระดับหนึ่ง นอกจากนี้ บริเวณใกล้เคียงกันยังมี “ตันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์”^๕ ที่เป็นร่องรอยหลักฐานสำคัญที่เชื่อกันว่าเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่เก่าแก่มาตั้งแต่ครั้งสมัยวัฒนธรรมทวารวดี หากเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์เก่าแก่จริงแล้ว ก็ย่อมเป็นพระศรีมหาโพธิ์ที่อยู่เดิมมาจากลังกาทวีป ทั้งรอยพระพุทธรูปปางอุ้มบาตร จารึกเนินสระบัว และตันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีได้เด่นชัดขึ้น

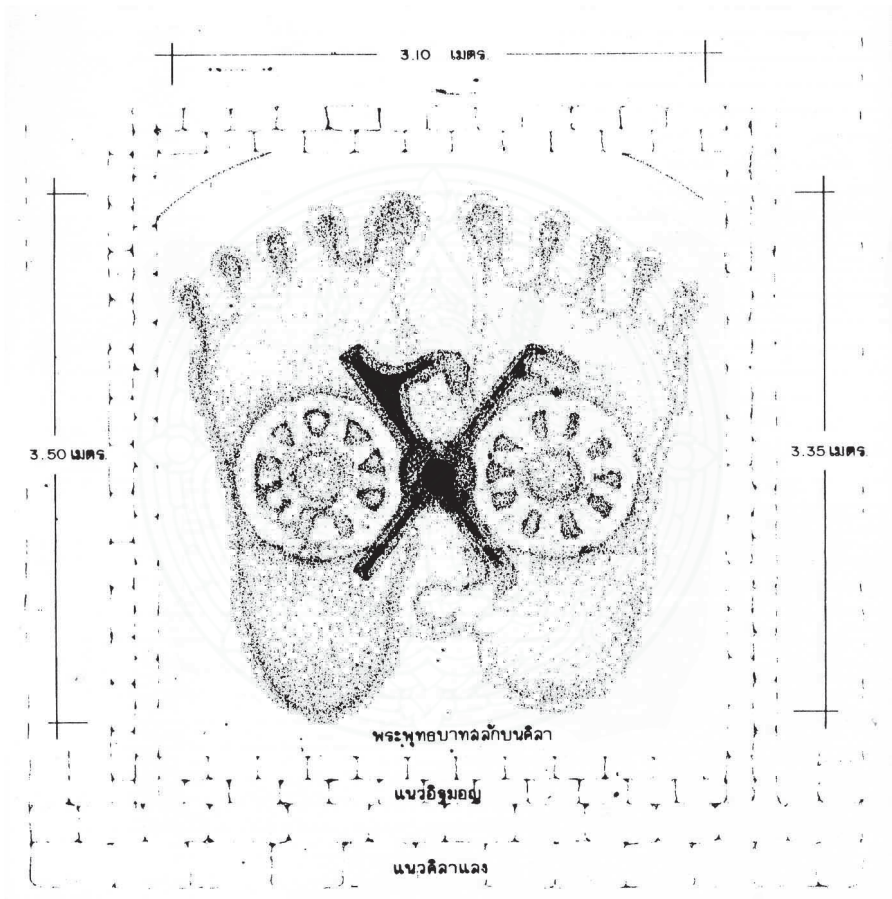
^๓ ดูรายละเอียดใน บัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปปางอุ้มบาตรในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, หน้า ๒๖๗ - ๒๖๘.

^๔ ดูเพิ่มเติมในบทความเรื่อง “จารึกเนินสระบัว: ความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยกับลังกาทวีปก่อนสมัยสุโขทัย”, หน้า ๖๕ - ๙๑.

^๕ ดูเพิ่มเติมในบทความเรื่อง “ตันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์: โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี”, หน้า ๑๑๓ - ๑๔๐.

รอยพระพุทธรูปาคู่ อำเภอกะฉิมโฮสจ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูปจากอำเภอสรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ:
โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี

รตนปลูลงโก: บัลลังก์แก้ว

ลายมงคลที่รอยพระพุทธรูปบาททองคำและเงินกะไหล่ทองประดับรัตนชาติ วัดพระพุทธรูปบาท
จังหวัดสระบุรี รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา

บัลลังก์แก้ว หมายถึงรัตนบัลลังก์ภายใต้มหาโพธิ์พฤกษ์ที่ประทับของพระพุทธเจ้าในวัน
ที่ตรัสรู้ ยังเล่ามารร้ายทั้งหลายให้พ่ายด้วยพระบารมี เป็นสัญลักษณ์มงคลใน ๑๐๘ ประการ

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์: โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี

ในวันขึ้น ๑๓ - ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ของทุกปี ชาวปราจีนบุรีมีเทศกาลสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ งานนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปึก อำเภอสรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นงานนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์เพียงแห่งเดียวในประเทศไทยที่จัดสืบเนื่องมาอย่างยาวนานกว่า ๑๐๐ ปี ซึ่งเป็นร่องรอยหลักฐานสำคัญสะท้อนให้เห็นถึงเรื่องราวและความสำคัญของคติความเชื่อในการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ในดินแดนประเทศไทย และประการสำคัญคือ เชื่อกันว่า ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ มีอายุยืนยาวที่สุดในประเทศไทยกว่า ๑,๐๐๐ ปีมาแล้ว สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงปัจจุบัน

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอสรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอกะฉิมพลี จังหวัดปราจีนบุรี

พระศรีมหาโพธิ์: ต้นไม้ในการตรัสรู้

ในภาษาสันสกฤตเรียกต้นโพธิ์ว่า “ต้นอัศสัตตะ”^๑ เป็นไม้ท้องถิ่นของประเทศอินเดีย ต่อมาได้มีการขยายพันธุ์แพร่หลายทั่วไปทั้งในศรีลังกา ปากีสถาน จีนตอนใต้ และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การแพร่พันธุ์ต้นโพธิ์ส่วนใหญ่ใช้เมล็ดกิ่งชำ หรือกระโดงจากราก สามารถเจริญเติบโตได้ดีตามพื้นที่น้ำไม่ท่วมขัง แต่ต้องการความชุ่มชื้นพอสมควร

คำว่า “โพธิ์” หรือ “โพธิ” นี้ หมายถึง ความตรัสรู้ ความรู้หรือความเบิกบาน มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า “พุทธะ” และได้นำมาเรียกชื่อต้นไม้ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอาศัยร่มเงาในการบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณว่า “ต้นโพธิ์” หรือ “ต้นพระศรีมหาโพธิ์”^๒

^๑ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒ สกกดว่า “โพ” และ “โพธิ, โพธิ์” โดยคำว่า “โพ” ให้ความหมายว่า “...ชื่อต้นไม้ชนิด *Ficus religiosa* L. ในวงศ์ Moraceae เป็นต้นไม้ซึ่งเป็นที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ใบรูปหัวใจ ปลายยาวคล้ายหาง ผลกินได้ ใบอ่อนและผลใช้ทำยาได้, โพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ก็เรียก” ดูรายละเอียดใน ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๘๐๕.

^๒ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๔ และ ๘๐๕.

พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ทรงอาศัยร่มเงาไม้ในการตรัสรู้แตกต่างกันออกไป พระศรีมหาโพธิ์จึงหมายถึงพันธุ์ไม้หลากหลายกันออกไปด้วยเช่นกัน มิใช่เป็นชื่อพันธุ์ไม้ใดเป็นการเฉพาะ เช่น พระพุทธตันหังกรตรัสรู้ใต้ต้นสัตบรรณ ต้นสัตบรรณจึงเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธโกนาคนะตรัสรู้ใต้ต้นอุทุมพร (ต้นมะเดื่อ) ต้นอุทุมพรจึงเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ และพระพุทธโคตมะตรัสรู้ใต้ต้นอัสสัตถะ (ต้นโพธิ์) ต้นอัสสัตถะจึงเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์^๓

อย่างไรก็ดี คนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์ หมายถึงต้นโพธิ์ (ต้นอัสสัตถะ) แต่เพียงอย่างเดียว เนื่องด้วยปัจจุบันอยู่ในยุคหรือกบของพระพุทธโคตมะ ซึ่งตรัสรู้ใต้ต้นโพธิ์ (ต้นอัสสัตถะ) จึงมีการทำรูปเคารพ การปลูก และสักการบูชาต้นโพธิ์กันอย่างแพร่หลาย จนทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่า ต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นต้นไม้พันธุ์หนึ่งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอาศัยตรัสรู้

^๓ ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานมูลศาสนา มธฺรตถวิลาสิเน อรรถกถา พุทธวงศ์ กล่าวถึงพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์อาศัยต้นไม้เป็นสถานที่ตรัสรู้ ซึ่งแต่ละคัมภีร์มีรายละเอียดแตกต่างกันออกไปบ้าง คุรยละเอียดใน พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์**, ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร, แปล (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๐. วัดพระแก้ว จังหวัดเชียงราย จัดพิมพ์ ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงยกขอฟ้าเอกพระอุโบสถและทรงประกอบพิธีเปิดป้ายพิพิธภัณฑ “โองหลวงแสงแก้ว” เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเจริญพระชนมายุ ๕๒ พรรษา ณ วัดพระแก้ว จังหวัดชัยภูมิ วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๕๐), หน้า ๑๓ - ๒๖. และ **ตำนานมูลศาสนา** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๙. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม., ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๘), หน้า ๑๙ - ๓๓.

ไม้มหาโพธิ์เป็นหนึ่งในเจ็ดอย่างที่เกิดขึ้นในวันที่พระบรมศาสดาประสูติ ไม้มหาโพธิ์จึงเป็นสหชาติกับพระพุทธเจ้า^๔ อีกทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ หรือตัวแทน ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นพุทธเจดีย์ คืออนุสรณ์หรือที่สักการะ อันเนื่องด้วยพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง จัดเป็นบริโศกเจดีย์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

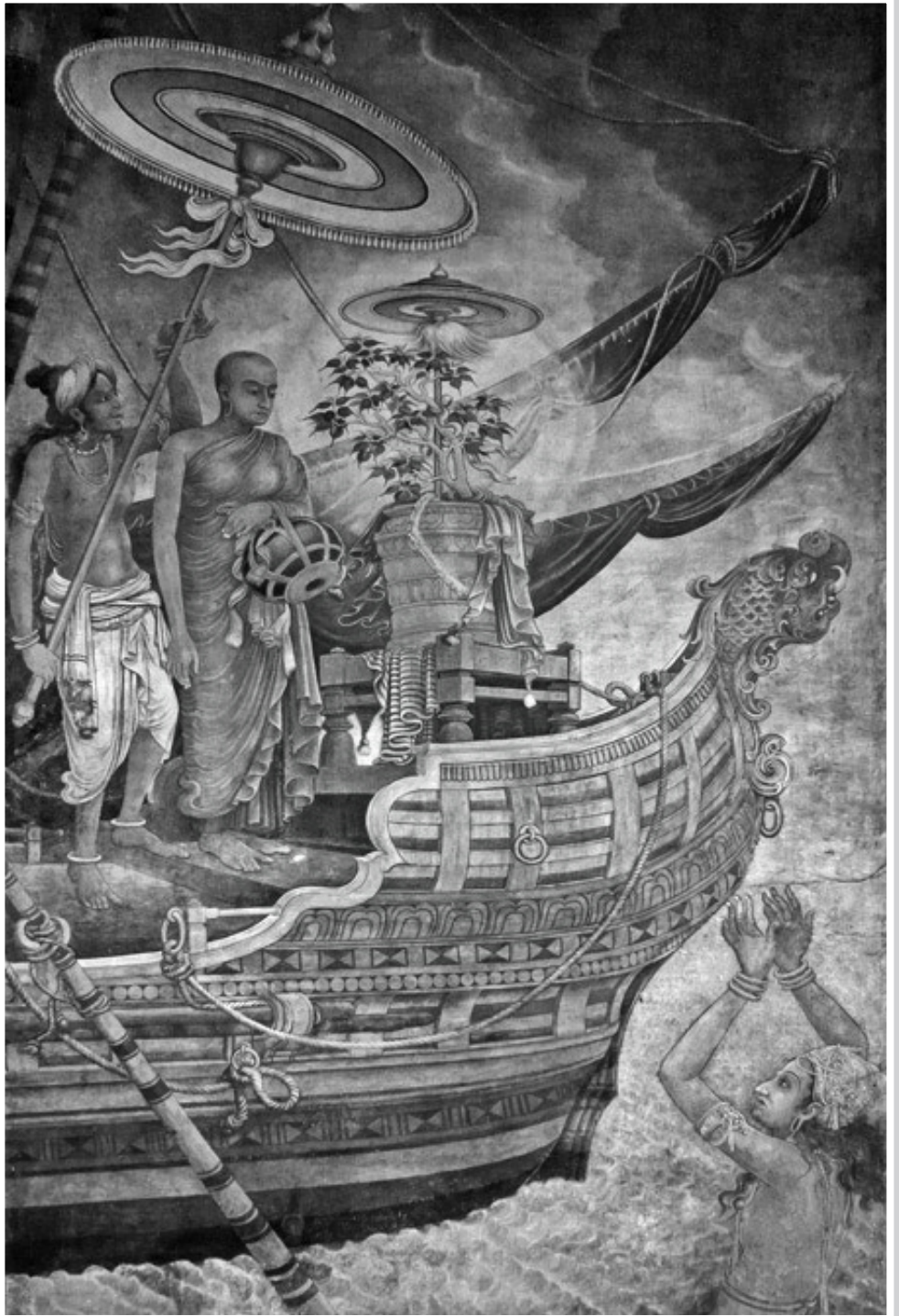
“...อาจเป็นสังหาริมวัตถุแบ่งภาคไปประดิษฐาน ณ ที่อื่นได้แต่ต้นโพธิ์ที่พุทธคยาเพียงอย่างเดียว อาศัยเหตุนี้ ผู้อยู่ห่างไกลเมื่อได้ไปบูชา ณ ที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว จึงเก็บ เมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์จากต้นเดิมไปเพาะปลูกยังบ้านเมือง ที่ตนอยู่ และบูชาเป็นบริโศกเจดีย์ต่อไป...”^๕

ปรากฏหลักฐานว่า มีการอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยาไปยัง ดินแดนต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๓ พระนางสังฆมิตตาเถรี พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราชได้อัญเชิญกิ่ง ทางด้านใต้ของพระศรีมหาโพธิ์ พุทธคยา ประเทศอินเดีย มายังลังกาทวีป ซึ่งได้รับการ เคารพบูชากันมาอย่างไม่ขาดสายจนถึงปัจจุบัน นับเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่มีอายุยืนยาวที่สุดในโลก^๖

^๔ สหชาติ ๗ อย่าง ได้แก่ พระนางพิมพา พระอานนท์ กาฬหาธิอำมาตย์ นายฉันทะ ม้ากัณฐกะ ไม้พระมหาโพธิ์ และ ชุมทองทั้ง ๔ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ประมานุจิธิวินทร, **ปฐมสมโพธิกถา** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๙), หน้า ๓๒.

^๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพระพุทธเจดีย์** (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๐๓. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงาน พระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๓), หน้า ๑๖.

^๖ ดูรายละเอียดใน พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต, ผู้แต่ง, **คัมภีร์มหายาน ภาค ๑**, แปลโดย สุเทพ พรมเลิศ (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๖๖ - ๑๘๒.

จิตรกรรมภายในวิหารวัดกัลยาณี่ ประเทศศรีลังกา เล่าเรื่องพระนางสังฆมิตตาเถรี
อัญเชิญพระศรัมาโพธิ์มายังลังกาทวีป

พระศรีมหาโพธิ์ เมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา

คติการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในประเทศศรีลังกาพบได้โดยทั่วไป
เห็นได้จากการสร้าง “โพธิชะระ” หรือเรือนล้อมต้นโพธิ์ไว้สักการบูชา

ในดินแดนประเทศไทย คติความเชื่อเรื่องการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ น่าจะเป็นคติความเชื่อเก่าแก่สืบเนื่องมายาวนานที่น่าจะเข้ามาพร้อมกับพระพุทธศาสนาจากอินเดียและศรีลังกาที่เผยแพร่เข้ามาพร้อมกับคติความเชื่ออื่น ๆ เช่น คติการบูชารอยพระพุทธบาท คติในการสร้างพระสถูปเจดีย์ เป็นต้น ดังได้พบโบราณวัตถุบางชิ้นที่มีรูปต้นพระศรีมหาโพธิ์ปรากฏอยู่ เช่น รูปพระศรีมหาโพธิ์เป็นองค์ประกอบในพระพุทธรูปปางตรัสรู้ที่พบบริเวณเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี และประติมากรรมรูปต้นโพธิ์ดินเผา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานว่า การอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์มายังดินแดนประเทศไทยมีมาตั้งแต่สมัยไหน แต่อย่างช้าในสมัยสุโขทัยปรากฏหลักฐานว่าได้มีการอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์จากลังกาทวีปแล้ว เพราะตามคติพระพุทธศาสนาหลักถือว่า ต้นโพธิ์ตรัสรู้ที่พุทธคยา ประเทศอินเดียนั้นตายไปแล้ว แต่หน่อเนื้อเชื้อไขของโพธิ์ตรัสรู้ยังอยู่ที่ประเทศศรีลังกา

จนกระทั่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ เซอร์อเล็กซานเดอร์ คันทิงแฮม (Sir Alexander Cunningham) นักโบราณคดีชาวอังกฤษ ได้ขุดหน่อต้นพระศรีมหาโพธิ์พุทธคยา ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่พุทธคยา ริมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเนรัญชรา อำเภอกุฉา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย มาปลูกอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นต้นโพธิ์ช่วงที่ ๔^๗ หลังจากนั้นจึงได้มีการอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยาไปยังดินแดนต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนาอีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งประเทศไทย เพราะฉะนั้นความเชื่อเรื่องการอัญเชิญหน่อพระศรีมหาโพธิ์ในประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นอย่างช้าจนถึงก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงต้องอัญเชิญมาจากประเทศศรีลังกาเท่านั้น

^๗ ดูรายละเอียดใน อัครพงษ์ คำคุณ, “โพธิ์: เรื่องที่เรายังไม่รู้”, ใน พระศรีมหาโพธิ์จากชมพูทวีปสู่สุวรรณภูมิ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๖. หนังสือเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี), หน้า ๗๘ - ๘๔.

รูปพระศรีมหาโพธิ์เป็นองค์ประกอบในพระพุทธรูปปางตรัสรู้
พบบริเวณเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

ภาพเล่าเรื่องการอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์ด้านบนซุ้มประตูทางเข้าวิหารครอบต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์
อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

อย่างไรก็ดี ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี มีตำนาน เรื่องเล่ากล่าวถึงประวัติและที่มาของต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ว่าเป็นต้นโพธิ์เก่าแก่ที่ตอนกิ่งมาปลูกจากพุทราควา ประเทศอินเดีย ๓ เรื่อง แต่มีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันออกไป เรื่องแรกกล่าวว่า พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ^๘ เจ้าผู้ครองนครศรีมโหสถ เมืองโบราณในจังหวัดปราจีนบุรีปัจจุบัน ได้ไปขอตอนกิ่งพระศรีมหาโพธิ์จากนครปาตลีบุตร ซึ่งเจ้าผู้ครองนครปาตลีบุตรไปเอากิ่งพระศรีมหาโพธิ์มาจากแคว้นลังกาอีกทีหนึ่ง ส่วนเรื่องที่สองกล่าวว่าได้อัญเชิญมา ๒ กิ่ง กิ่งหนึ่งเป็นของเจ้าเมือง อีกกิ่งหนึ่งเป็นของมเหสี แต่ต่อมากิ่งของมเหสีตาย ส่วนกิ่งของเจ้าเมืองก็คือต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์

^๘ เป็นพระนามของกษัตริย์ลังกาทามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ร่วมสมัยกับพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย

ในปัจจุบัน และเรื่องที่ ๓ กล่าวถึงกษัตริย์ขอม ซึ่งครองเมืองโบราณโคกวัดในปัจจุบัน ได้ส่งทูตไปอินเดียเพื่อขอตอนกิ่งโพธิ์ตรัสรู้ ซึ่งก็คือต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ในปัจจุบัน^๙ ดังนั้น หากเชื่อว่าต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ที่จังหวัดปราจีนบุรีเป็นพระศรีมหาโพธิ์เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย จึงควรจะเป็นต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่อัญเชิญมาจากลังกาทวีปในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี เมื่อประมาณ ๑,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว ส่วนตำนานเกี่ยวกับต้นโพธิ์ที่เล่าว่า กิ่งพระศรีมหาโพธิ์อัญเชิญมาจากอินเดียนั้นน่าจะเป็นตำนานที่เกิดขึ้นภายหลังจากได้มีการอัญเชิญพระศรีมหาโพธิ์มาจากอินเดียในสมัยต่อมาแล้ว

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์: โพธิ์ตรัสรู้ที่ปราจีนบุรี

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ภายในวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปึก อำเภอสรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี พระศรีมหาโพธิ์แตกหน่อแผ่กิ่งก้านโดยรอบประมาณ ๕๐ เมตร หนาตรอบลำต้นวัดได้ประมาณ ๒๕ เมตร สูงประมาณ ๓๐ เมตร

วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อใด แต่เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ คือ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มลาวพวนอพยพมาอยู่แถบนี้ เชื่อว่าในช่วงเวลาดังกล่าวน่าจะมีวัดอยู่แล้ว เพราะวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในสมัยโบราณ โดยอาจจะเป็นวัดเก่าที่มีมาก่อนหน้านี้ หรือเป็นวัดที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่

อย่างไรก็ดี ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพาไพร่พลจำนวนหนึ่งหนีออกจากกรุงศรีอยุธยามาทางด่านตะวันออกเพื่อหาฐานที่มั่นใหม่ในการกอบกู้กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพาสัมครพรรคพวกข้ามแม่น้ำปราจีนบุรีหนีการติดตามของกองทัพพม่า ผ่านมาทางชายดงศรีมหาโพธิ์มุ่งไปหัวเมืองชายทะเลเพื่อตั้งมั่นอยู่เมืองจันทบุรี

^๙ ดูรายละเอียดใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, *วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๑. จัดพิมพ์เนื่องในงานสมโภชต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์), หน้า ๔๖ - ๕๑.

ตันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอดุสิต จังหวัดปทุมธานี

ซึ่งชาวบ้านแต่ก่อนเล่าสืบต่อกันมาว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ยิงทัพ
พักไพร่พลที่ได้ต้นพระศรีมหาโพธิ์^{๑๐}

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องราว
ปรากฏหลักฐานว่าพระอิตเจ้าอธิการกับราษฎร ได้ขอพระราชทานเขตวิสุงคามสีมา
และมีพระบรมราชานุญาตพระราชทานวิสุงคามสีมา “วัดโพธิ์ศรีมหาโพธิ์” เมือง
ปราจีนบุรี ตั้งแต่วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙^{๑๑} และปรากฏหลักฐานว่าได้รับ
พระราชทานวิสุงคามสีมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ”^{๑๒}

เอกสารทางประวัติศาสตร์เก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ คือ
พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาส
มณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ทรงกล่าวถึง ดงศรีมหาโพธิ์ ต้นโพธิ์
และงานนมัสการต้นโพธิ์^{๑๓} ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายก
รัฐมนตรี ดำริให้มีตราประจำจังหวัด ซึ่งจังหวัดปราจีนบุรีได้ใช้ “ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์”
เป็นตราประจำจังหวัด พร้อมทั้งคำอธิบายถึงที่มาและความหมายของรูปต้นโพธิ์
ศรีมหาโพธิ์ว่า เป็นสัญลักษณ์ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนนี้ เชื่อกันว่า
เมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ สมณทูตจากอินเดียได้เดินทางเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนา
และได้นำหน่อพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยา ประเทศอินเดีย เข้ามาปลูกที่
ตำบลโคกปึก อำเภอศรีมหาโพธิ์^{๑๔}

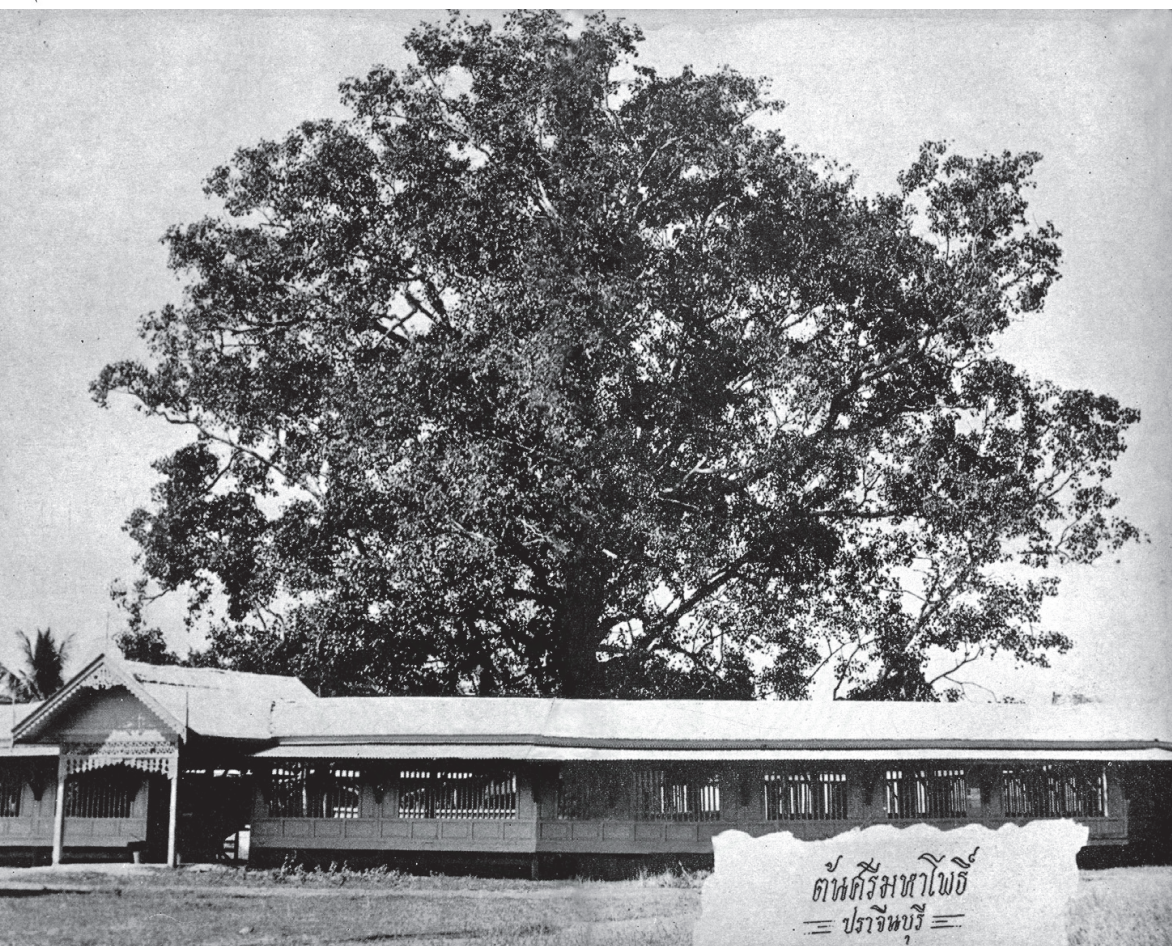
๑๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

๑๑ “พระราชทานวิสุงคามสีมาสามัญ,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑๗ (๕ ส.ค. ๑๑๙):
๒๓๔. และสำเนาพระบรมราชโองการ ตูรายละเอียดใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, *วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์*, หน้า
๓๒ - ๓๕.

๑๒ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง พระราชทานวิสุงคามสีมา,” *ราชกิจจานุเบกษา*
ฉบับพิเศษ เล่ม ๘๒ ตอนที่ ๒๔ (๑๙ มี.ค. ๒๕๐๘): ๒๑.

๑๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน* เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) (พระนคร:
โรงพิมพ์อุดม, ๒๔๙๕. พิมพ์ในงานพระเมรุ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาท
นเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ ๒๙ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๕), หน้า ๙ - ๑๐.

๑๔ กรมศิลปากร, *ตราประจำจังหวัด* (กรุงเทพฯ: บริษัท เอ.พี. กราฟฟิค ดีไซน์ และ
การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๒.

ต้นศรีมหาโพธิ์
— ปรำจันบุรี —

ระเบียงคดไม้ล้อมรอบต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปรำจันบุรี
ภาพถ่ายเก่ำก่อน พ.ศ. ๒๕๑๑ พิมพ์เผยแพร่ในหนังสือ “วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์”
ของสุจิตต์ วงษ์เทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑

คำอธิบายดังกล่าวได้รับการเผยแพร่ในเอกสารสมัยต่อมาสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน เช่น ในหนังสือจังหวัดปราจีนบุรี (งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ)^{๑๕} หนังสือวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์^{๑๖} หนังสือจังหวัดปราจีนบุรี ภาคโบราณคดี^{๑๗} หนังสือรุกขมรดกของแผ่นดินใต้ร่มพระบารมี (The Trees of Siam: Treasures of the Land under the Royal Benevolence of His Majesty the King)^{๑๘}

วิหารครอบต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

๑๕ จังหวัดปราจีนบุรี (งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ) (พระนคร: โรงพิมพ์อุดม, ๒๕๐๐), หน้า ๕.

๑๖ สุจิตต์ วงษ์เทศ, วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์, หน้า ๔๒.

๑๗ พระครูศรีมหาโพธิ์คณาภิรักษ์ (สวาสดี กิตติมา กระโจมกุล), จังหวัดปราจีนบุรี ภาคโบราณคดี (มปท.: ๒๕๒๘), หน้า ๕.

๑๘ กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, รุกขมรดกของแผ่นดินใต้ร่มพระบารมี (The Trees of Siam: Treasures of the Land under the Royal Benevolence of His Majesty the King) (นครปฐม: บริษัท รุ่งศิลป์ จำกัด (๑๙๙๗), ๒๕๖๐), หน้า ๖๗.

ชาวปราจีนบุรีส่วนหนึ่งสักการะต้นพระศรีมหาโพธิ์ก่อนจะอุปสมบท

ความสำคัญของต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์

การเรียกชื่อพระศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ว่า “ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์” เป็นการแสดงให้เห็นว่า ต้นโพธิ์ต้นนี้คือ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งเป็นหน่อเนื้อเชื้อไขต้นโพธิ์ตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระศรีมหาโพธิ์นี้เป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา และเป็นที่หมายสำคัญของพื้นที่บริเวณแถบนี้ จนเป็นที่มาของผืนป่าผืนใหญ่ในบริเวณนี้ว่า “ดงศรีมหาโพธิ์” และยังเป็นที่มาของอำเภอหนึ่งในจังหวัดปราจีนบุรีคือ “อำเภอศรีมหาโพธิ์” ต่อมาจังหวัดปราจีนบุรีใช้ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้เป็นตราประจำจังหวัด และยังเป็นส่วนหนึ่งของคำขวัญจังหวัดอีกด้วยว่า

“ศรีมหาโพธิ์คู่บ้าน ไม้ตงหวานคู่เมือง
ผลไม้ลือเลื่อง เขตเมืองทวารวดี” ^{๑๙}

ดงศรีมหาโพธิ์ เป็นผืนป่าขนาดใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ในเขตอำเภอศรีมโหสถ อำเภอกบินทร์บุรี และอำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี และอาณาเขตบางส่วนของอำเภอนมสารคาม และอำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา การที่เรียกผืนป่าขนาดใหญ่นี้ว่า “ดงศรีมหาโพธิ์” เป็นเพราะอาณาบริเวณดังกล่าวมีต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์เป็นที่หมายสำคัญ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองปราจีนบุรี ทรงกล่าวถึงดงศรีมหาโพธิ์ ว่า

“...ได้ชื่อจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งว่าเปนโพธิ์เก่าแก่เปนนับถือนักการะบูชา... ดงศรีมหาโพธิ์นี้ยาวยื่นออกไปจนถึงเมืองโพธิ์สัตว์และเมืองตะโหนด ทำนาเข้าไปจนถึงชายดงในดงก็ทำข้าวไร่แลทำข้าวไร่เข้าไปมาก แต่ยังมีป่าทึบอยู่เปนนั่นมาก...” ^{๒๐}

^{๑๙} จังหวัดปราจีนบุรี และกรมศิลปากร, วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ เอกลักษณะและภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระเกียรติ ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๔.

^{๒๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑), หน้า ๙ - ๑๐.

อำเภอศรีมหาโพธิ เป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดปราจีนบุรี ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำบางปะกง ในท้องที่บ้านท่าประชุม ได้รับการยกฐานะเป็นอำเภอตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ ชื่ออำเภอศรีมหาโพธิ มีที่มาจาก “ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ” ซึ่งตั้งอยู่ภายในวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ ตำบลโคกปึก อำเภอศรีมหาโพธิ ที่เรียกว่าโคกปึกเนื่องด้วยลักษณะภูมิประเทศเป็นโคกเป็นเนินและมีต้นปึกขึ้นเต็มไปหมดจึงเรียกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนเนินแห่งนี้ว่า บ้านโคกปึก

ใน พ.ศ. ๒๕๑๓ ตำบลโคกปึกได้รับการยกขึ้นเป็นกิ่งอำเภอมิเขตการปกครองรวม ๓ ตำบล คือ ตำบลโคกปึก ตำบลคู้ลำพัน และตำบลไผ่ชะเลียด ตั้งที่ว่าการกิ่งอำเภอที่ตำบลโคกปึก ให้ขึ้นอยู่ในเขตการปกครองของอำเภอศรีมหาโพธิ^{๒๑}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๒๐ ได้ยกกิ่งอำเภอโคกปึกขึ้นเป็นอำเภอโคกปึกมีเขตตามเขตกิ่งอำเภอเดิมแยกออกจากเขตอำเภอที่กิ่งอำเภอนั้นเคยอยู่ในเขตปกครอง^{๒๒}

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๓๖ ได้เปลี่ยนชื่ออำเภอโคกปึกเป็นอำเภอศรีมโหสถ โดยให้เหตุผลว่า

“...เพื่ออนุรักษ์ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและเพื่อเป็นการส่งเสริมการค้าค้นคว้าทางประวัติศาสตร์...”^{๒๓}

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิซึ่งเป็นที่มาของชื่ออำเภอศรีมหาโพธิ จึงต้องอยู่ในเขตอำเภอศรีมโหสถ ส่วนที่อำเภอศรีมหาโพธิไม่มีต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิแต่ก็ยังต้องใช้ชื่ออำเภอว่า อำเภอศรีมหาโพธิ อยู่เช่นเดิม

^{๒๑} “ประกาศกระทรวงมหาดไทย เรื่อง แบ่งท้องที่ตั้งเป็นกิ่งอำเภอ”, **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๘๗ ตอนที่ ๑๔ (๒๔ ก.พ. ๒๕๑๓): ๖๘๐.

^{๒๒} “พระราชกฤษฎีกาตั้งอำเภอปลายพระยา อำเภอห้วยเม็ก อำเภอละม อำเภอมะจิม อำเภอหนองกี่ อำเภอโคกปึก อำเภอเกาะพัง อำเภอสนม อำเภอไชยสิทธิ์ อำเภอโนนสะอาด อำเภอนาจะหลวย พ.ศ. ๒๕๒๐”, **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๙๕ ตอนที่ ๓๑ (๑๒ เม.ย. ๒๕๒๐): ๓๒๖ และ ๓๒๘.

^{๒๓} “พระราชกฤษฎีกา เปลี่ยนชื่ออำเภอโคกปึก จังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๕๓๖”, **ราชกิจจานุเบกษา** ฉบับพิเศษ เล่ม ๑๑๐ ตอนที่ ๗๒ (๒ มิ.ย. ๒๕๓๖): ๓.

นอกจากนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถาน “วัดศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์ ตำบลโคกปึก” เป็นโบราณสถานสำหรับชาติ^{๒๔}

ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ตราประจำจังหวัดปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ดำริให้มีตราประจำจังหวัด ซึ่งจังหวัดปราจีนบุรีได้ใช้ “ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์” เป็นตราประจำจังหวัด พร้อมทั้งคำอธิบายถึงที่มาและความหมายของรูปต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ว่า

“ตราประจำจังหวัดปราจีนบุรีเป็นภาพต้นโพธิ์ เป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในดินแดนนี้ เชื่อกันว่าเมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ สมณทูตจากอินเดียได้เดินทางเข้ามาเผยแพร่พระพุทธศาสนา และได้้นำหน่อพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยา ประเทศอินเดีย เข้ามาปลูกที่ตำบลโคกปึก อำเภอศรีมหาโพธิ์...”^{๒๕}

^{๒๔} “ประกาศกรมศิลปากร กำหนดจำนวนโบราณสถานสำหรับชาติ”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ (๘ มี.ค. ๒๔๗๘): ๓๖๙๐.

^{๒๕} กรมศิลปากร, *ตราประจำจังหวัด*, หน้า ๑๑๒.

แบบร่างตราประจำจังหวัดปราจีนบุรี
ออกแบบโดยกรมศิลปากร

ตราประจำจังหวัดปราจีนบุรีก่อนจะปรับปรุงเป็นตราในปัจจุบัน

งานนมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์

งานนมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์เป็นงานประจำปีของวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ จัดขึ้นในช่วงวันขึ้น ๑๓ - ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ เป็นประเพณีเก่าแก่ที่จัดสืบเนื่องกันมายาวนาน ปรากฏหลักฐานเก่าแก่ที่สุดในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงงานนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์เมื่อครั้งเสด็จประพาสสมณชลปราจีนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ความว่า

“...ฤดูเดือนห้า ราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์ และพระบาท มาแต่ไกลจากเมืองพนมसारคาม ท้าประชุม และที่อื่น ๆ เปนตลาดนัดซื้อขายจ่อแจกัน ๒ วัน ๓ วัน และมีดอกไม้เพลิง บ้องไฟเปนต้นมาจุดในการนักษัตฤกษ์นี้...”^{๒๖}

ต่อมาเมื่อประมาณ ๕๐ ปีมาแล้ว พระครูวิมลโพธิเขต (จำปา ธมฺมกาโม) เจ้าคณะตำบลโคกปึกใต้ริเริ่มประเพณีการทำบุญบังไฟ โดยจัดในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ณ วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ในงานมีการประกวดจุดบังไฟที่ขึ้นนานที่สุด มีการรำเซิ้งบังไฟเพื่อขอฝน การประกวดรำเซิ้ง เป็นต้น^{๒๗} จนทำให้ชาวปราจีนบุรีบางส่วนเข้าใจว่างานนมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์เป็นงานเดียวกับงานบุญบังไฟ อาจเป็นเพราะงานทั้งสองจัดขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน อีกทั้งงานนมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์เป็นเพียงงานวัดเล็ก ๆ งานหนึ่งเท่านั้น ไม่ยิ่งใหญ่เหมือนเมื่อครั้งอดีต ในขณะที่งานบุญบังไฟในเดือน ๖ จัดยิ่งใหญ่กว่า^{๒๘} ประการสำคัญเนื่องจากคติการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์เสื่อมคลายไปตามกาลเวลา

^{๒๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสสมณชลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑), หน้า ๙.

^{๒๗} จังหวัดปราจีนบุรี และกรมศิลปากร, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี, หน้า ๒๕๐ - ๒๕๑.

^{๒๘} ดุรายละเอียดเพิ่มเติมใน บุษงมาศ, นามแฝง, “อนุรักษ์ประเพณี วัฒนธรรมในกระแสการท่องเที่ยว”, ใน กรุงเทพมหานคร จุดประกาย, วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

นอกจากนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐ จังหวัดปราจีนบุรี ได้จัด “งานมาฆปุรณิ ศรีปราจีน” ณ โบราณสถานสระมรกต สถานที่ซึ่งค้นพบรอยพระพุทธรูปบาทคู่ที่ เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยขึ้นเป็นครั้งแรก โดยให้เป็นเทศกาลสำคัญของจังหวัดและ ได้จัดต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน^{๒๙}

อย่างไรก็ดี แม้ว่ายังไม่สามารถพิสูจน์ได้แน่ชัดว่า ต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ จะมีอายุเก่าแก่ไปจนถึงสมัยทวารวดี แต่จากจารึกเนินสระบัว รอยพระพุทธรูปบาทคู่ และร่องรอยโบราณวัตถุ โบราณสถานที่พบบริเวณวัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ อาจจะ ทำให้เชื่อได้ว่า พระศรีมหาโพธิ์ต้นนี้เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการเผยแพร่เข้ามาของ พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีป แต่ความทรงจำเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของต้น โพธิ์ต้นนี้ถูกลืมเลือนไป ภายหลังเมื่อมีชนกลุ่มใหม่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าว ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้รู้ท้องถิ่นจึงได้สร้างตำนานและความทรงจำขึ้นใหม่

^{๒๙} บัณฑิต ลิวชัยชาญ, ศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี (กรุงเทพฯ: จังหวัดปราจีนบุรี, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๒ – ๑๒๔.

พระพุทธรไสยาสน์เมืองเสมา
อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา:
พระพุทธรเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถ
เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย

จกวาโห: จักรวาล

มงคลที่ฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ลวดลายมงคลนี้ พัฒนามาจากสัญลักษณ์ธรรมจักรที่กลางฝ่าพระบาท ความสำคัญของธรรมจักรที่รอยพระพุทธรูปเป็นไปตามลักษณะมหาบุรุษของพระพุทธเจ้า จักรลักษณะกลางฝ่าพระบาทถูกบรรยายพร้อมกับพุทธานุภาพที่ผ่านสัญลักษณ์พระพุทธรูป นอกจากนี้ เมื่อตรัสรู้แล้วยังได้แสดงธรรมจักรกับปาวนสูตร ดังนั้น จักรหรือธรรมจักรจึงได้นำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงธรรมปฐมนิเทศนาของพระพุทธเจ้าด้วย หมายถึงพระอนันตญาณ คือความรู้อันไม่มีที่สิ้นสุด

พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา: พระพุทธเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถ เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย

พระพุทธไสยาสน์ พระไสยาสน์ หรือพระนอนในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี สร้างขึ้นเพื่อแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานตามคติพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมของอินเดีย หรือเรียกว่า “ปางปรินิพพาน” นักวิชาการบางคนเชื่อว่า พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา แสดงปางปรินิพพานเช่นเดียวกับพระพุทธไสยาสน์สมัยวัฒนธรรมทวารวดีทั่ว ๆ ไป

บทความเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นว่า พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมานี้ไม่ได้สร้างขึ้นเพื่อแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน แต่สร้างขึ้นเพื่อแสดงถึงพระพุทธเจ้าขณะทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฏี ตามคติการสร้างพระพุทธไสยาสน์ในลังกา^๑ และเป็นพระพุทธไสยาสน์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยซึ่งสร้างขึ้นตามคติดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่ง que แสดงถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาจากลังกามายังดินแดนประเทศไทยก่อนสมัยสุโขทัยอีกด้วย

^๑ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ เป็นนักวิชาการคนแรก que ศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวกับคติในการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ปางปรินิพพาน กับพระพุทธไสยาสน์ที่แสดงอิริยาบถว่า มีคติดีที่แตกต่างกัน ดั้งเห็นได้จากงานวิชาการที่เขียนเป็นบทความตีพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม และนิตยสารศิลปการ ซึ่งต่อมาได้รวบรวมบทความดังกล่าวบางส่วนตีพิมพ์เป็นหนังสือ ดูรายละเอียดใน **หาพระหาเจ้า: รวมบทความทางวิชาการเกี่ยวกับความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมของโบราณวัตถุและโบราณสถาน** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕).

พระพุทธรไสยาสน์สมัยวัฒนธรรมทวารวดี: พุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน

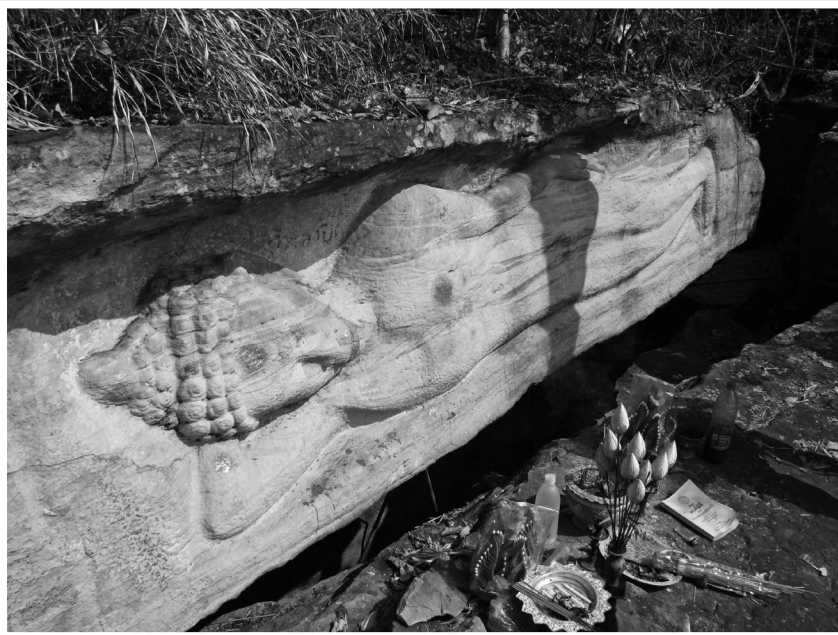
การสร้างพระพุทธรไสยาสน์ในดินแดนประเทศไทยเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ส่วนใหญ่พบบริเวณภาคอีสาน ได้แก่ พระพุทธรไสยาสน์ภูป้อ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ พระพุทธรไสยาสน์ภูเวียง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น และพระพุทธรไสยาสน์ภูควัว อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ และพบที่ภาคกลางที่ถ้ำผาโถ และถ้ำจาม บนเทือกเขาung อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี^๒

งานประติมากรรมพระพุทธรไสยาสน์สมัยวัฒนธรรมทวารวดีส่วนใหญ่เป็นงานสลักภาพในลักษณะนูนต่ำและนูนสูงสลักอยู่ตามหน้าผา เพิงผา หรือในถ้ำ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ สร้างขึ้นเพื่อสื่อความหมายถึงพระพุทธเจ้าตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากอินเดีย

พระพุทธรไสยาสน์ภูป้อ อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

^๒ ดูรายละเอียดในบันทึก ลือชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรศาสนาจากลึงกาฬวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (กรุงเทพฯ: สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, ๒๕๕๓), หน้า ๑๙๕ - ๒๐๕.

พระพุทธไสยาสน์ภูเวียง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น
เป็นภาพสลักนูนสูงบนหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๑ เมตรเศษ ยาวประมาณ ๕ เมตร
บนหน้าผา หันพระเศียรไปทางทิศเหนือ ในด้านทิศเหนือระดับต่ำกว่าพระเศียรเล็กน้อย
มีจารึก ๒ บรรทัด จารึกเป็นอักษรปัลลวะ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔

พระพุทธไสยาสน์ภูค้ำ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นภาพสลักนูนสูง
มีขนาดความยาวประมาณ ๒ เมตร หันพระเศียรไปทางทิศเหนือ

พระพุทธรูปไสยาสน์ถ้ำผาโถ เขาภู จังหวัดราชบุรี เป็นภาพสลักหินสูงบนผนังถ้ำ ยาว ๘.๓๗ เมตร แสดงปางปรินิพพาน เพราะมีองค์ประกอบภาพลายปูนปั้นภาพคันไม้และเทวดา และผนังถ้ำด้านตรงข้ามพระพุทธรูปสลักภาพปูนปั้นรูปบุคคลในลักษณะต่าง ๆ ๔ รูป ในทำยืนงอเข่ามือถือดอกไม้อีก ๑ รูป และรูปบุคคลในทำยืนพนมมือและนั่งพนมมือ ซึ่งรูปสลักไม่ชัดเจน อาจจะเป็นโคลนเพื่อตกแต่งรายละเอียดด้วยปูนปั้น หรือปูนปั้นที่มีอยู่แล้วแกะเทารอกหักก็เป็นได้ รูปสลักบุคคลในท่าต่าง ๆ นี้ คงหมายถึงพุทธบริษัทที่มาชุมนุมกันระหว่างที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน

พระพุทธรไสยาสน์ถ้ำจาม เขามู จังหวัดราชบุรี
เป็นภาพสลักหินสูงบนผนังถ้ำ ยาว ๓.๘๐ เมตร
แสดงปางปรินิพพาน เพราะมีองค์ประกอบภาพลายปูนปั้นภาพคันไม้และเทวดา

พระพุทธรูปไสยาสน์ในอินเดียสร้างขึ้นเพื่อแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติ พัฒนามาจากการสร้างสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเพื่อสื่อความหมายถึงเหตุการณ์ ตอนเสด็จดับขันธปรินิพพานขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นหนึ่งในสี่ เหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติอันได้แก่ ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และเสด็จ ปรินิพพาน^๓ เกิดขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ ในสมัยราชวงศ์เมริยะ สมัยพระเจ้า อโศกมหาราช หลังจากพระพุทธรูปปรินิพพานไปแล้วประมาณ ๓๐๐ ปี^๔

ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๗ ในรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะ ซึ่งเป็นกษัตริย์ องค์สำคัญของราชวงศ์คุษาณะที่สามารถขยายอำนาจปกครองอินเดียได้อย่าง กว้างขวาง ในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีการสร้างพระพุทธรูปแทนองค์พระพุทธรูปขึ้นเป็น ครั้งแรก นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่า พระพุทธรูปเกิดขึ้นครั้งแรกในแคว้นคันธาระทาง ตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย เรียกูปแบบศิลปะที่เกิดขึ้นนี้ว่า “ศิลปะคันธาระ” ต่อมาชาวมณฑลของแคว้นสะกะทางตอนเหนือของอินเดียได้คิดประดิษฐ์พระพุทธรูป ขึ้นตามแบบของตนเองบ้าง เรียกูปแบบศิลปะแบบนี้ว่า “ศิลปะมณฑล”^๕

ในศิลปะคันธาระยังคงสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์สลักเป็นภาพปูนต่ำและ ปูนสูง สื่อความหมายถึงการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธรูป ไม่ได้สร้างเป็น พระพุทธรูปแบบลอยตัว ส่วนในศิลปะอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๗ - ๙ ซึ่ง เจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ใช้ ทั้งสัญลักษณ์เล่าเรื่องและสร้างพระพุทธรูปปะปนกัน โดยยังคงใช้สัญลักษณ์รูปสลู ปเล่าเรื่องเหตุการณ์ตอนเสด็จดับขันธปรินิพพานตามศิลปะแบบเก่าทั้งสิ้น^๖

^๓ สัญลักษณ์ที่ใช้เล่าเรื่องเหตุการณ์ทั้งสี่คือ ดอกบัวแทนตอนประสูติ ต้นโพธิ์แทน ตอนตรัสรู้ ธรรมจักรและกวางหมอบแทนตอนปฐมเทศนา และสลูปะแทนตอนเสด็จดับขันธปรินิพพาน อีกทั้งยังใช้รอยพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปอีกด้วย

^๔ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๔), หน้า ๔๘.

^๕ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, พระพุทธรูปอินเดีย และความรู้ใหม่เกี่ยวกับโบราณคดีจีน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหมิตรพรินติ้ง, ๒๕๔๗. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เพื่อเชิดชูพระเกียรติ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ปราชญ์ทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ), หน้า ๑๑.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

รูปรอยพระพุทธรบาทในพุทธประวัติตอนประสูติ รูปสลักบนเสาของสถูปารุหุต
อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ รูปรอยพระพุทธรบาทใช้เป็นสัญลักษณ์แทนเจ้าชายสิทธัตถะ
เมื่อแรกประสูติ เหล่าเทวดามาลักการบูชา

ที่มา: David L. Snellgrove, editor, *The Image of the Buddha*, p. 30.

การสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์แบบประติมากรรมลอยตัวปรากฏชัดเจนในศิลปะคุปตะของอินเดียมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๒ เช่น พระพุทธรูปไสยาสน์ในวิหารเมืองกุสินารา ตรงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน เป็นศิลปะคุปตะที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ลักษณะการนอน คือ นอนตะแคงข้างขวา พระบาทซ้ายทับพระบาทขวา พระกรซ้ายวางทาบไปบนลำตัว พระกรขวาวางราบไปกับพื้นรองรับพระเศียรที่ค่อนข้างราบ^๗ พระพุทธรูปไสยาสน์ดังกล่าวสร้างขึ้นในคติดอนพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานอย่างแน่ชัด เพราะสร้างขึ้นในสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน

พระพุทธรูปไสยาสน์ในศิลปะหลังคุปตะ มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ ลักษณะท่านอนของพระพุทธรูปไสยาสน์ คือ นอนตะแคงขวา พระกรงอแนกับลำตัว วางราบกับพื้น พระเศียรหนุนพระเขนยกลม ดังเช่น ภาพจำหลักพระพุทธรูปไสยาสน์ในถ้ำชันดาที่ ๒๖ ประเทศอินเดีย อายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งเป็นภาพสลักพระพุทธรูปไสยาสน์ที่สื่อความหมายถึงพุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน ซึ่งดูได้จากองค์ประกอบของภาพ ที่มีพระพุทธรูปสาวก ภาพบุคคลต่าง ๆ และต้นไม้ เป็นต้น

แนวคิดในการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ปางปรินิพพานในประเทศอินเดีย สอดคล้องกับเรื่องราวในพุทธประวัติ ตอนเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าที่บรรยายไว้ในมหาปรินิพพานสูตร ซึ่งอยู่ในพระไตรปิฎก หมวดพระสูตรตันตปิฎก ในส่วนอรรถกถา มหาปรินิพพานสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรค มีใจความว่า

“...ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกะท่านพระอานนท์ว่า มาเถิดอานนท์ เราจักไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญยตี เมืองกุสินาราและสาวันอันเป็นที่แหว่พักแห่งมัลลกะศรัย. ท่านพระอานนท์ทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแล้ว. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่

^๗ น.ณ ปากน้ำ, พุทธประติมากรรมในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

เสด็จไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญวดี เมืองกุสินารา และสาวัน
อันเป็นที่แหวะพักแห่งมัลลกะศัตริย์ รับสั่งกะท่านพระ
อานนท์ว่า เธอจงช่วยตั้งเตียงให้เรา หันศีรษะไปทางทิศอุดร
ระหว่างไม้สาละทั้งคู่ เราเหนื่อยแล้วจักนอน ท่านพระอานนท์
ทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ตั้งเตียงหัน
พระเศียรไปทางทิศอุดรระหว่างไม้สาละทั้งคู่.^๘ พระผู้มี
พระภาคทรงสำเร็จลีลาโดยปรีศ์วเบื้องขวา ทรงซ้อน
พระบาทด้วยพระบาท มีพระสติสัมปรัญญะ.”^๙

พระอิริยาบถของพระพุทธเจ้าตอนเสด็จปรินิพพานในมหาปรินิพพาน
สูตรดังกล่าวข้างต้นนั้น พระพุทธองค์ทรงนอนตะแคงข้างขวา พระหัตถ์ซ้ายทอด
ทาบไปตามพระวรกาย พระบาทซ้ายซ้อนพระบาทขวา ในท่าลีลาไสยาสน์ และหัน
พระเศียรไปทางทิศเหนือ พระพักตร์จึงหันไปทางทิศตะวันตก^{๑๐} ซึ่งคติดังกล่าวมี
อิทธิพลในการสร้างพระพุทธไสยาสน์ในดินแดนประเทศไทยสมัยทวารวดี ดังเห็นได้
จากพระพุทธไสยาสน์ในสมัยทวารวดีล้วนแต่สร้างขึ้นตามเพิงผา และในถ้ำ
สอดคล้องกับพุทธประวัติที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานในป่า
มิได้อยู่ในบ้านเมือง หรือพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่ง อีกทั้งเลือกเพิงผาซึ่งอยู่ในแนว
เหนือ - ใต้ เพื่อสร้างพระพุทธไสยาสน์ให้หันพระเศียรไปทางทิศเหนือ หรือก่อน
ไปทางทิศเหนือให้สอดคล้องกับเรื่องราวในมหาปรินิพพานสูตร

^๘ พระพุทธเจ้าประสูติ ณ ไตรมไม้สาละ (เดิมแปลกันว่า ไม้รัง) อุทยานลุมพินีวัน และ
พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานระหว่างไม้รังคู่ ณ สาละวัน แห่งมัลลกะศัตริย์ ดูรายละเอียดใน
สารานุกรมพระพุทธศาสนาประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๗, ๕๔๗.

^๙ พระสูตร และอรรถกถาแปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓
(กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓๐๖.

^{๑๐} ในเสยสูตร และอรรถกถาเสยสูตร อังคุตตรนิกาย จตุคนิปาต อาปตติยวรรคที่
๕ ว่าด้วยการนอน ๔ อย่าง คือ นอนหงาย เรียกว่า “เปิดไสยา” (นอนอย่างคนตาย) นอนตะแคงซ้าย
เรียกว่า “กามโกศไสยา” (นอนอย่างคนบริโภคกาม) นอนตะแคงขวา เรียกว่า “ลีลาไสยา” (นอนอย่าง
ราชสีห์) และนอนอย่างสลัดจากกามบรรลुจุดถุณยาน เรียกว่า “ตลาถดไสยา” พระสูตรและอรรถกถา
แปล อังคุตตรนิกาย จตุคนิปาต เล่มที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖),
หน้า ๖๑๐ - ๖๑๑.

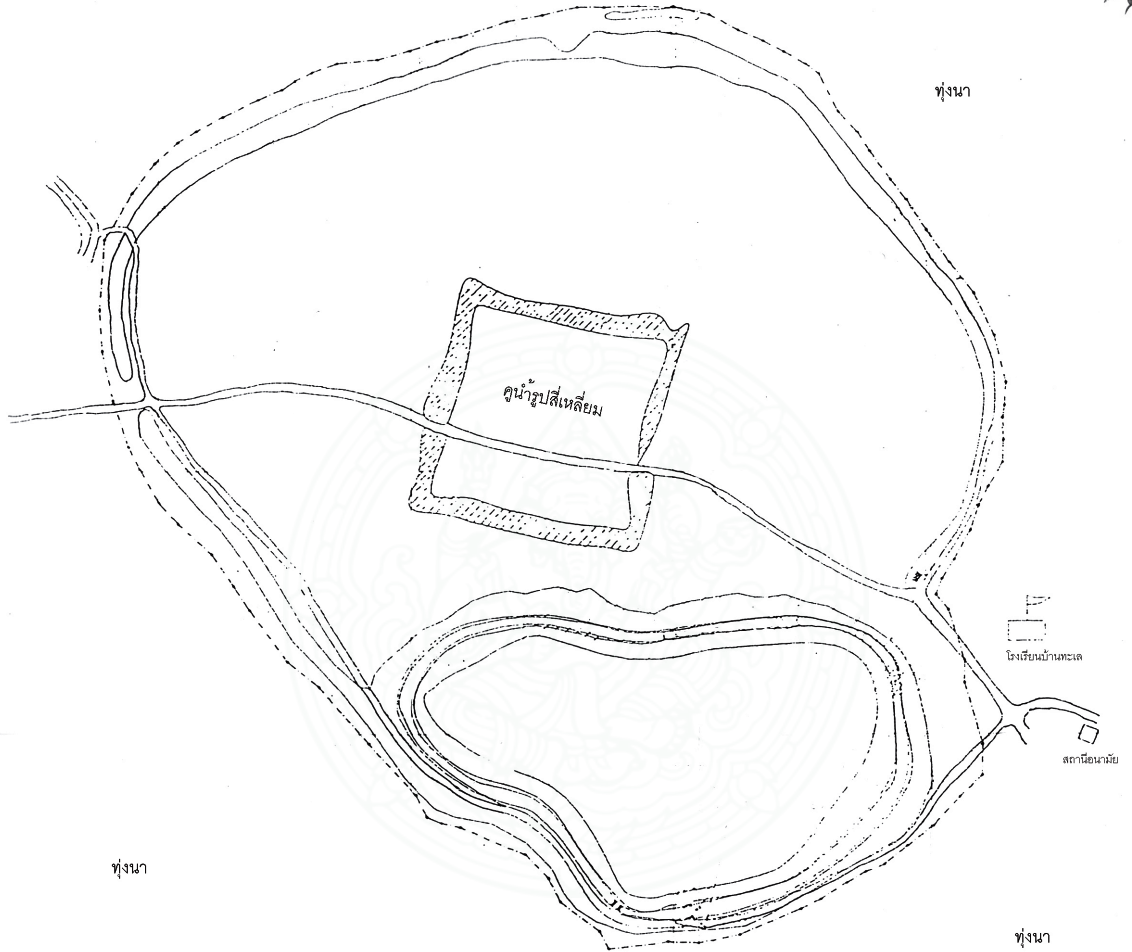

สภาพภูมิประเทศภูเขาหินทรายภูป้อ จังหวัดกาฬสินธุ์

พระพุทธรไสยาสน์เมืองเสมา : พระพุทธรเจ้าทรงสำราญ พระอิริยาบถเฝ้าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทย

บริเวณเมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา เมืองโบราณร่วมสมัยกับเมืองทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖) ในภาคกลางของประเทศไทย มีผู้คนอาศัยสืบเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และจากนั้นจึงถูกทิ้งร้างไปทางทิศใต้ของเมืองโบราณแห่งนี้ ภายในวัดธรรมจักรเสมาราม ในปัจจุบันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรไสยาสน์องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นงานประติมากรรมลอยตัวเพียงแห่งเดียวที่ประดิษฐานอยู่ภายในอาคาร ไม่ได้ประดิษฐานอยู่ในถ้ำ หรือเพิงผาเหมือนอย่างพระพุทธรไสยาสน์องค์อื่น ๆ ในสมัยทวารวดี

พระพุทธรไสยาสน์เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา + ๑๕๕
พระพุทธรเจ้าทรงสํารายพระอิริยาบถเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย

ผังบริเวณเมืองเสมา
มาตราส่วน 1 : 5000

0 50 100 200 500 m.

พระนอนวัดธรรมจักรเสมาราม

แผนผังเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
ที่มา: สำนักศิลปากรที่ ๑๐ นครราชสีมา กรมศิลปากร

พระพุทธรูปไสยาสน์ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในวัดธรรมจักรเสมาราม อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา นอกเมืองเสมาทางทิศใต้เป็นระยะทางประมาณ ๕๐๐ เมตร

ลักษณะทางศิลปกรรม เป็นพระพุทธรูปไสยาสน์สลักด้วยหินทรายแดง ขนาดใหญ่หลาย ๆ ก้อน ประกอบกันขึ้นตามแนวทิศเหนือ - ใต้ สภาพองค์พระนอนแตกหักชำรุดตลอดทั้งองค์ วัดความยาวได้ประมาณ ๑๓.๓๐ เมตร นอนตะแคงข้างขวา พระเศียรหันไปทางทิศใต้ พระพักตร์หันไปทางทิศตะวันออก ประกอบด้วย หินทรายแดง ๔ แผ่นวางซ้อนกัน พระพักตร์ค่อนข้างเหลี่ยม พระขนงสลักเป็นเส้นนูนต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรเหลือบต่ำ พระนาสิกค่อนข้างกว้าง ทรงแยม พระศรวล มุมพระโอษฐ์ชี้ขึ้น พระศกขมวดเป็นรูปก้นหอย สภาพแตกหักเป็นอันมาก ด้านหลังพระเศียรเป็นเพียงรอยสลักหินโกลนไว้อย่างคร่าว ๆ และมีเฉพาะปลายพระหัตถ์รองรับพระเศียรอยู่^{๑๑} ส่วนพระศอเป็นหินทราย ๒ ก้อน สลักเป็นทรงกลม พระวรกายประกอบด้วยหินทรายเรียงกันเป็นแผ่นในแนวตั้งมีสภาพแตกหักมากก่อนการบูรณะ ที่เด่นชัดและสมบูรณ์ คือ พระพาหาจนถึงพระหัตถ์

^{๑๑} ทนงค์ดี หาญวงศ์, “พระนอน วัดธรรมจักรเสมา”, ใน ศิลปการ, ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๖ (๒๕๓๔): ๖๓.

พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา สร้างด้วยหินทราย ซึ่งเป็นหินทรายเก่าที่ใช้เป็นชิ้นส่วนของอาคาร นำมาประกอบเป็นองค์พระพุทธรูป และยังใช้อิฐเสริมส่วนล่างด้านหลังขององค์พระพุทธไสยาสน์อีกด้วย

ซึ่งเป็นแท่งหินทรายขนาดใหญ่ต่อไปจนถึงพระบาท ปลายพระบาทเสมอกัน ช่วงพระขานอเล็กน้อย ด้านหลังขององค์พระก่ออิฐเสริมความมั่นคงไว้ตั้งแต่ช่วงพระขานถึงพระพาหา บริเวณรอบองค์พระนอนมีอาคารที่เป็นโครงสร้างรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่อด้วยอิฐ ขนาดกว้าง ๖.๕๐ เมตร ยาว ๒๖ เมตร เพื่อใช้ประดิษฐานพระนอนขึ้นตามยาวขององค์พระนอน

เดิมนักวิชาการด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์มีความเห็นว่า พระพุทธไสยาสน์องค์นี้เป็นพระพุทธรูปปางปรินิพพาน สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แต่ต่อมาจากผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาจากลังกาที่ป็นดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดีแสดงให้เห็นว่า พระพุทธไสยาสน์องค์นี้สร้างขึ้นตามคติการสร้างพระพุทธรูปตามอิริยาบถ ซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับลังกาที่ป็น จึงน่าจะสร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตามคติการสร้างพระพุทธไสยาสน์ของลังกา

พระพุทธรูปไสยาสน์องค์สำคัญในลังกา คือพระพุทธรูปไสยาสน์ที่คัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ เป็นประติมากรรมนูนสูง ที่สลักจากแนวหินแกรนิตร่วมกับพระพุทธรูปอีก ๓ องค์ คือพระพุทธรูปประทับนั่ง ๒ องค์ และพระพุทธรูปประทับยืน ๑ องค์ แนวหินดังกล่าวนี้เป็นแนวหินภูเขาหน้าผาธรรมชาติ พระพุทธรูปทั้ง ๔ องค์ สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าปราคัรมาพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖ - ๑๗๒๙) มีอายุอยู่ในประมาณช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โดยมีลักษณะทางพุทธศิลป์ คือ เป็นพระพุทธรูปประทับนอนตะแคงขวา พระเศียรหนุนพระเขนยรูปทรงกระบอก หันพระเศียรไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ พระกรขวางอเข้าหาลำพระองค์ พระหัตถ์ขวาวางราบบนพระเขนย พระกรและพระหัตถ์ซ้ายวางราบไปกับลำพระองค์

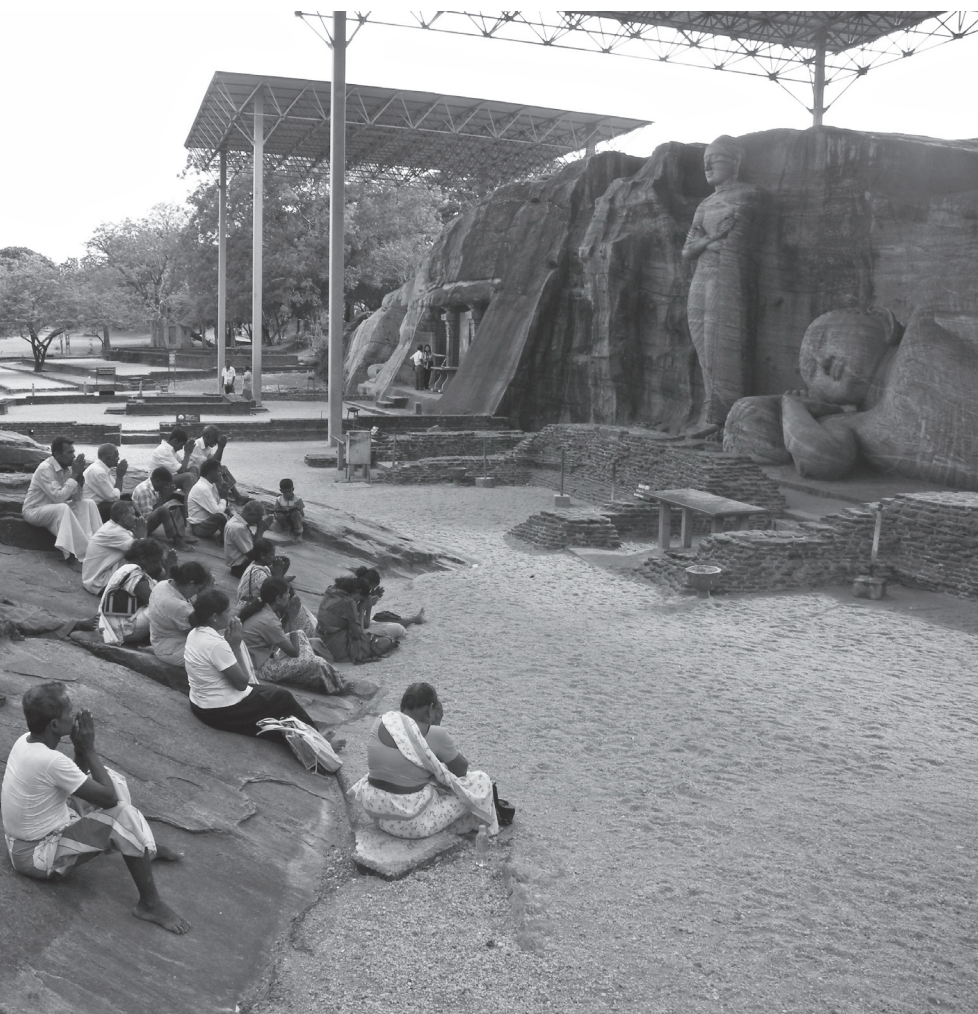
พระพุทธรูปไสยาสน์ที่คัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

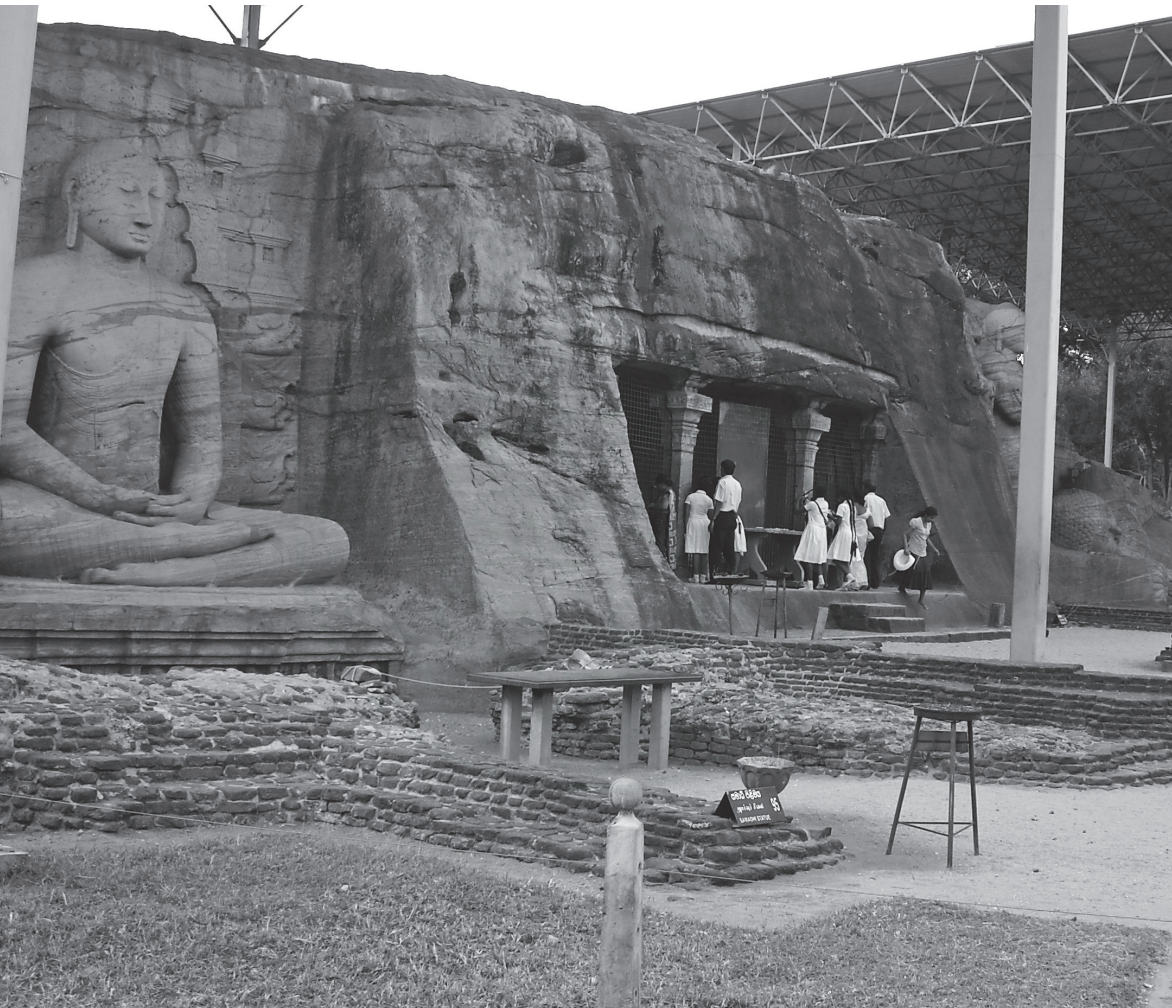
จากหลักฐานทางโบราณคดีบริเวณคัลวิหารพบว่า บริเวณรอบ ๆ องค์พระพุทธรูปทั้งสามองค์มีร่องรอยอาคารก่อด้วยอิฐล้อมรอบ ปัจจุบันเหลือเฉพาะส่วนฐาน ในส่วนพระพุทธรูปยืนได้พบรอยต่างขาที่ผนังด้านหลัง และแนวกำแพงผนังด้านข้างองค์พระพุทธรูปซึ่งพังลงมาเหลือสูงจากพื้นดินเพียงฐานของพระพุทธรูป จึงทำให้ทราบได้ว่า พระพุทธรูปยืนองค์นี้ประดิษฐานอยู่ในอาคารที่ทำแคบ ๆ เฉพาะองค์พระ นั่นคือพระพุทธเจ้าทรงยืนประทับอยู่ในคันธกุฏินั้นเอง เพื่อสำราญพระอิริยาบถคลายความเมื่อยล้าจากการเดินเป็นระยะทางไกลตามที่มีกล่าวไว้ในพระอรรถกถาแห่งพระกสิสูตร^{๑๒} ส่วนพระพุทธรูปอีกสามองค์รวมทั้งพระพุทธไสยาสน์ ยังมีร่องรอยประดิษฐานอยู่ภายในอาคารหลังแคบ ๆ จึงสันนิษฐานว่า น่าจะสร้างขึ้นตามอิริยาบถ ซึ่งมีที่มาจากอรรถกถากสิสูตรเช่นเดียวกัน^{๑๓}

^{๑๒} พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “ประวัติความคิดสร้างพระพุทธรูปของไทย,” ใน พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ในสยามประเทศ: ประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปตั้งแต่มหากษัตริย์จนถึงมหาปรีณิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๒๓.

^{๑๓} พระพุทธไสยาสน์ในลังกाल้วนแล้วแต่สร้างขึ้นเพื่อแสดงอิริยาบถของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น เช่น พระพุทธไสยาสน์ในวิหาร บริเวณลานพระเชี้ยวแก้ว และพระพุทธไสยาสน์ในวิหาร หน้าสฤปพาบถวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ เป็นต้น ดูรายละเอียดในบัณฑิต ลิวชัยชาญ, บรรณาธิการ, รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, หน้า ๑๙๕ - ๒๐๕.

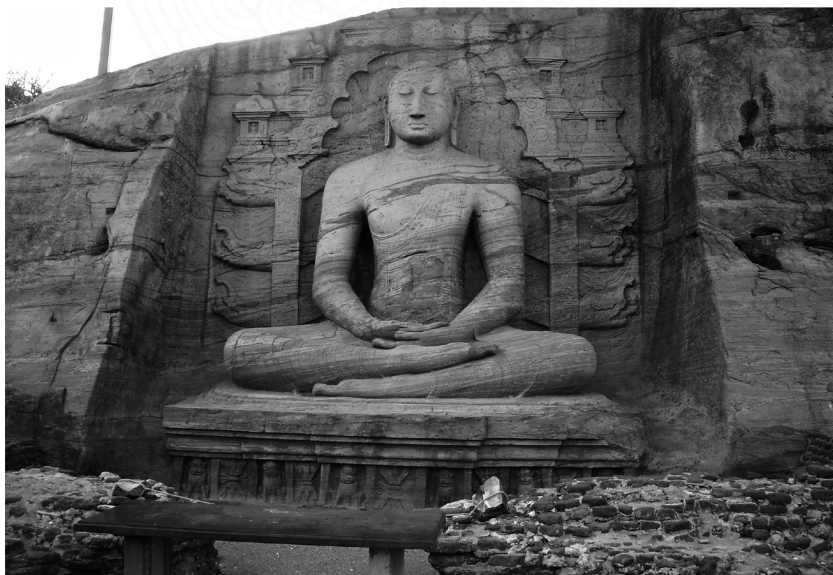
แนวหินแกรนิตสลักเป็นพระพุทธรูป ๔ องค์ ได้แก่ พระพุทธไสยาสน์ พระพุทธรูปยืน
พระพุทธรูปนั่ง ๒ องค์ ที่คัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

ร่องรอยอาคารก่ออิฐล้อมรอบพระพุทธรูปสามองค์บริเวณคัลวิหาร
เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

พระพุทธรูปยืนที่คัลวิหาร
เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

พระพุทธรูปนั่งที่คัลวิหาร เมืองโปลินนารูระ ประเทศศรีลังกา

อรรถกถาสีสูตร ในสารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย สคาถวรรค อุปสากวรรคที่ ๒ กล่าวถึงพระจริยาวัตรประจำวันของพระพุทธเจ้าเป็นกิจประจำวัน ๕ อย่างในช่วงเวลาต่าง ๆ ได้แก่ ๑. กิจในปุเรภัต ๒. กิจในปัจฉาภัต ๓. กิจในปุริมยาม ๔. กิจในมัชฌิมยาม และ ๕. กิจในปัจฉิมยาม โดยใน ๕ ช่วงเวลาจะมีอยู่ ๒ ช่วงระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าจะประทับในพระคันธกุฎีด้วยพระอิริยาบถไสยาสน์ (นอน) คือ ปุเรภัต กับ ปัจฉิมยาม^{๑๔}

กิจในปุเรภัต

“...พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าพระคันธกุฎีนี้เป็นกิจในปุเรภัตเป็นอันดับแรก.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำกิจในปุเรภัตอย่างนี้แล้ว ประทับนั่งในที่บำรุงที่พระคันธกุฎี ทรงให้หาพระบาทแล้วประทับยืนบนตั่งรองพระบาท ทรงโอวาทภิกษุสงฆ์ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด การอุปบัติแห่งพระพุทธเจ้าหาได้ยากในโลก การได้อัตภาพเป็นมนุษย์หาได้ยาก การถึงพร้อมด้วยศรีธาทาหาได้ยาก การบรรพชาหาได้ยาก การฟังพระสัทธรรมหาได้ยาก ดังนี้. ในที่นั้น บางพวกทูลถามกัมมภูฐานกะพระผู้มีพระภาคเจ้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประทานกัมมภูฐานอันเหมาะสมแก่จริยาของภิกษุเหล่านั้น. แต่นั่นภิกษุทั้งหมดถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ไปยังที่พักกลางคืนและที่พักกลางวันของตน ๆ บางพวกไปสู่ป่า บางพวกไปสู่โคนไม้ บางพวกไปสู่ภูเขาคือเป็นต้นแห่งใดแห่งหนึ่ง บางพวกไปสู่ภพ

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน พระสูตร และอรรถกถาแปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๔๓ - ๒๖๕.

ขึ้นจากตมหาราชิกา บางพวกไปสู่ภพชั้นวสวัตตี ดังนี้แล. ลำดับ
นั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าพระคันธกุฏี ถ้าพระองค์
มีพระพุทธรูปประสงค์ ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ สำเร็จสืบท
ไสยาสน์ครุหนึ่ง โดยพระปรศุ์เบื้องขวา. ลำดับนั้น พระองค์
ทรงมีพระวรกายกระปรี้กระเปร่า ทรงลุกขึ้นตรวจดูโลกใน
ภาคที่ ๒ ในภาคที่ ๓ ในบ้านหรือนิคมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
เสด็จเข้าไปอาศัยประทับอยู่ในปรกัตมหาชนถวายนาน...”^{๑๕}**

กิจในปัจฉิมยาม

“...พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแบ่งปัจฉิมยามออกเป็น
๓ ส่วนแล้ว ทรงให้ส่วนหนึ่งล่วงไปด้วยการจกรม เพื่อจะ
ทรงปลดเปลื้องความบอบช้าแห่งพระวรกาย ซึ่งถูกการนั่ง
จำเดิมแต่บุเรกตบิณัน. ในส่วนที่ ๒ **พระองค์เสด็จเข้าไปยัง
พระคันธกุฏี ทรงมีพระสติ สัมปชัญญะ สำเร็จสืบทไสยาสน์
โดยพระปรศุ์เบื้องขวา, ในส่วนที่ ๓ พระองค์เสด็จลุกขึ้น
ประทับนั่ง ตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ เพื่อทรงเห็นบุคคล
ผู้ที่ได้สร้างบุญญาธิการไว้ โดยคุณมีทานและศีลเป็นต้น
ในสำนักแห่งพระพุทธเจ้าในปางก่อนทั้งหลาย. นี่เป็นกิจใน
ปัจฉิมยาม.”^{๑๖}**

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐ - ๒๕๑.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑ - ๒๕๒.

ชาวศรีลังกาในปัจจุบันสร้างมั่งหรือม่าน แบ่งส่วนองค์พระพุทธรูป
ออกจากส่วนที่พุทธศาสนิกชนเข้าไปสักการบูชา

จากอรรถกถาสีสูตรดังกล่าวข้างต้นได้กล่าวถึง พระจริยาวัตรของ พระพุทธเจ้าในช่วงปุโรหิตและปัจฉิมยาม คือ พระพุทธเจ้าจะเสด็จเข้าไปประทับยังพระคันธกุฎี และพระองค์จะทรงนอนตะแคงขวา ในท่าสัทไสยาสน์ ซึ่งน่าจะเป็นที่มาในการสร้างพระพุทธไสยาสน์ในลังกา และได้แพร่เข้ามายังดินแดนประเทศไทย ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘

คติการสร้างพระพุทธไสยาสน์ภายในคันธกุฎีเป็นคติเก่าแก่ของลังกา และตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน คือการสร้างพระพุทธรูป ๓ อิริยาบถไว้ในบริเวณเดียวกัน คือ อิริยาบถนั่ง อิริยาบถยืน และอิริยาบถนอน โดยเฉพาะในอิริยาบถนอน นั้น ชาวลังกาในปัจจุบันได้สร้างมั่ง หรือผ้า่ม่านกันแบ่งส่วนองค์พระพุทธรูปออกจากส่วนที่พุทธศาสนิกชนเข้าไปสักการบูชา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจของชาวลังกาในปัจจุบันว่า พระพุทธไสยาสน์นี้ หมายถึงพระพุทธเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎีนั่นเอง

บทสรุป

พระพุทธไสยาสน์สมัยวัฒนธรรมทวารวดีสร้างขึ้นตามคติดั้งเดิมของอินเดียแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าปรินิพพาน หรือเรียกว่า “ปางปรินิพพาน” ต่อมาได้พบหลักฐานว่า พระพุทธไสยาสน์วัดธรรมจักรเสมาราม อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เป็นพระพุทธไสยาสน์ สร้างขึ้นเพื่อแสดงพระจริยาวัตรในแต่ละวันของพระพุทธเจ้า ขณะประทับสัทไสยาสน์ สำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎี ตามคติการสร้างพระพุทธไสยาสน์ของลังกาที่เก่าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทย ไม่น่าจะสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ ตามที่เชื่อกันมาแต่เดิม สันนิษฐานว่า น่าจะสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ภายหลังพระพุทธไสยาสน์ ณ คัลวิหาร เมืองโปโลนนารูวะ ประเทศศรีลังกา

ชาวศรีลังกาในปัจจุบันสร้างมุ้ง หรือม่านแบ่งส่วนองค์พระพุทธรูป
ออกจากส่วนที่พุทธศาสนิกชนเข้าไปสักการบูชา

หลักฐานสำคัญที่สนับสนุนว่า พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมา สร้างขึ้นเพื่อแสดงพระอิริยาบถของพระพุทธเจ้า ขณะไสยาสน์อยู่ภายในคันธกุฏี ภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่ง ไม่ใช่แสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าปรินิพพานตามที่เชื่อกันมาแต่เดิมนั้น มีเหตุผล ๒ ประการ คือ

ประการแรก พระพุทธไสยาสน์เมืองเสมาประดิษฐานอยู่ในอาคารแคบ ๆ แสดงถึงความเป็นส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าขณะทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฏีในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามอรรถกถาสีสูตรแตกต่างกับพระพุทธไสยาสน์ในสมัยวัฒนธรรมทวารวดีที่สร้างอยู่ในถ้ำและเพิงผา มีองค์ประกอบแวดล้อมพระพุทธไสยาสน์ เช่น ต้นรัง แสดงให้เห็นว่าเป็นพุทธประวัติ ตอนพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพาน ทั้งยังสอดคล้องกับเรื่องราวในพุทธประวัติ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในป่าอีกด้วย

ลักษณะอาคารที่ประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์เมืองเสมานี้ มีลักษณะเช่นเดียวกับพระพุทธไสยาสน์ ณ คัลวิหาร เมืองโปโลนารูระ ประเทศศรีลังกา ซึ่งประดิษฐานอยู่ภายในอาคารหลังแคบ ๆ เช่นเดียวกัน

ประการที่ ๒ พระเศียรของพระพุทธไสยาสน์เมืองเสมาหันไปทางทิศใต้ ซึ่งตรงข้ามกับทิศเหนือ ดังที่กล่าวไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานทรงบรรทมหันพระเศียรไปยังทิศเหนือ อันแสดงนัยสำคัญว่า พระพุทธไสยาสน์ที่หันพระเศียรไปทางทิศใต้เป็นการแสดงถึงพระพุทธเจ้าไสยาสน์เพื่อสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามเนื้อความในอรรถกถาสีสูตรที่บรรยายถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าในแต่ละวัน

อนึ่ง คติการสร้างพระพุทธไสยาสน์หันพระเศียรไปทางทิศใต้ น่าจะเป็นที่มาของคติการหันหัวนอนของคนไทยโบราณ โดยเรียกทิศใต้ว่า “เบื้องหัวนอน” และทิศเหนือว่า “เบื้องตีนนอน” ดังปรากฏร่องรอยในจารึกพ่อขุนรามคำแหง^{๑๗} และในภาษาไทยถิ่นใต้

^{๑๗} ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย (กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘). คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗), หน้า ๔๗.

ภาพปูนปั้นที่ถ้ำผาโง เขางู จังหวัดราชบุรี
ปรากฏองค์ประกอบแวดล้อมพระพุทธรูปไสยาสน์
ที่เป็นรูปต้นไม้แสดงว่าพระพุทธรูปไสยาสน์
เป็นเหตุการณ์ตอนพระพุทธรูปเจ้าดับขันธปรินิพพาน

พระพุทธไสยาสน์ แสดงพระพุทธเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎี
ศิลปะรัตนโกสินทร์ตอนต้น

จากลักษณะดังกล่าว ๒ ประการ สันนิษฐานได้ว่า พระพุทธรูปไสยาสน์เมืองเสมานี้ สร้างขึ้นตามอิริยาบถนอน ซึ่งเป็นอิริยาบถหนึ่งของพระพุทธรูปเจ้าในแต่ละวัน โดยสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ประดิษฐานอยู่ภายในอาคารแคบ ๆ เพื่อแสดงความเป็นส่วนพระองค์ของพระพุทธรูปเจ้าที่กำลังทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในคันธกุฎีในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามอรรถกถาสีสูตร เป็นการเน้นย้ำให้เห็นว่า พระพุทธรูปไสยาสน์ที่สร้างขึ้นนั้นไม่ได้หมายถึงตอนหรือเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธรูปเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในป่า และการที่พระเศียรของพระพุทธรูปไสยาสน์หันไปทางทิศใต้ ตรงข้ามกับทิศเหนือ ดังที่กล่าวไว้ในมหาปรินิพพานสูตร ย่อมมีนัยสำคัญว่า พระพุทธรูปไสยาสน์ที่หันพระเศียรไปทางทิศใต้เป็นการแสดงถึงพระพุทธรูปเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งตามเนื้อความในอรรถกถาสีสูตรที่บรรยายถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธรูปเจ้าในแต่ละวัน

การสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์นี้ พุทธศาสนิกชนได้สร้างสืบมาจนถึงปัจจุบัน แต่คติในการสร้างได้เปลี่ยนแปลงไปแต่ละสมัย กล่าวคือ คติดั้งเดิมพระพุทธรูปไสยาสน์แสดงปางปรินิพพาน ต่อมาได้สร้างขึ้นเพื่อแสดงอิริยาบถตามคติของลังกา และภายหลังได้สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ปางอื่น ๆ เพิ่มขึ้น ได้แก่ ปางสุบิน ปางโปรดอสุรินทราหู ปางพยากรณ์ และปางโปรดสุภทัตะ^{๑๘}

อย่างไรก็ดี หากพระพุทธรูปไสยาสน์ไม่มีองค์ประกอบแวดล้อมเป็นเรื่องยากที่จะระบุได้แน่ชัดลงไปได้ว่า พระพุทธรูปไสยาสน์นี้เป็นปางใด ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปไสยาสน์ ๒ องค์ จัดแสดงอยู่ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ได้มาจากวัดเทพธิดาราม สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ องค์หนึ่ง พระพุทธรูปบรรทมอยู่ใต้ต้นนางรังคู่ ส่วนอีกองค์หนึ่งพระพุทธรูปบรรทมอยู่ในอาคาร จึงระบุได้ว่า องค์แรกเป็นพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ส่วนองค์หลังแสดงถึงพระพุทธรูปเจ้าทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ในคันธกุฎี ภายในพระอารามแห่งใดแห่งหนึ่ง

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ไชยศรี อรุณ, พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ในสยามประเทศ: ประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูปตั้งแต่มหานิกายจนถึงมหาปรินิพพาน, หน้า ๕๓, ๗๐, ๖๕, ๗๕ - ๗๖.

พระแท่นดงรัง ปุชนิยสถานคู่บ้านคู่เมือง
ของจังหวัดกาญจนบุรี

ปาสาโท: ปราสาท

มงคลที่ฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร
สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ปราสาท หมายถึง รัตนปราสาท หรือปราสาทแก้ว เป็นสัญลักษณ์ของมหานิพพานนคร
อันเป็นแดนเกษม สงบ บริสุทธิ ปราศจากเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์มงคลใน
๑๐๘ ประการ

พระแท่นดงรัง ปุชนียสถานคู่บ้านคู่เมือง ของจังหวัดกาญจนบุรี

ปุชนียสถานสำคัญทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยมีหลายแห่ง บางแห่งเป็นพระธาตุเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ บางแห่งเป็นสถานที่ซึ่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเคยเสด็จมาและประทับรอยพระบาทไว้ ซึ่งปุชนียสถานแต่ละแห่งมีเรื่องราวในลักษณะตำนาน หรือเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธองค์ แต่ยังไม่เคยพบว่า ปุชนียสถานสำคัญในดินแดนประเทศไทยแห่งไหนมีตำนาน หรือเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนประสูติ ตรัสรู้ หรือปรินิพพาน นอกจากพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี^๑ เพียงแห่งเดียวเท่านั้นที่มีเรื่องเล่าว่า พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ พระแท่นแห่งนี้

บทความเรื่องนี้ เป็นความพยายามของผู้เขียนที่จะอธิบายถึงที่มาของคติความเชื่อเรื่อง “พระแท่น” และการหาสาเหตุที่คตินการบูชาพระแท่นไม่เป็นที่นิยมแพร่หลายเหมือนกับคตินการบูชา “พระบาท” และ “พระศรีมหาโพธิ์” ซึ่งในดินแดนประเทศไทยมีพระแท่นเพียง ๒ แห่งเท่านั้น คือ พระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี และพระแท่นศิลาอาสน์ จังหวัดอุดรธานี และในตอนท้ายเป็นการศึกษาค้นคว้าประวัติความสำคัญและคติความเชื่อของพระแท่นดงรัง ปุชนียสถานคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดกาญจนบุรี

^๑ จังหวัดกาญจนบุรี และกรมศิลปากร, **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดกาญจนบุรี** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖๓.

ที่มา และความหมายของ “พระแท่น”

“พระแท่น” ตามคติความเชื่อดั้งเดิม หมายถึง ที่นั่งของพระพุทธเจ้า อันเป็นความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่า พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมา ณ สถานที่แห่งนี้ และได้ประทับนั่งบนพระแท่นดังกล่าว เป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์ทำนองเดียวกับ “พระบาท” ซึ่งเป็นที่ประทับยืนของพระพุทธเจ้า และพระพุทธองค์ได้ทรงประทับรอยพระบาทไว้^๒

ในพระสูตรต่าง ๆ มีเรื่องราวกล่าวถึงเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังที่ใด ๆ จะมีผู้ป้อนาสนะให้พระพุทธองค์ประทับนั่ง คำศัพท์ที่ใช้เรียกอาสนะที่ประทับนั่งนี้แตกต่างกันไป เช่น นิสิตนสนัตถ^๓ พุทธอาสน์ เป็นต้น ดังข้อความว่า

“...พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นศาสดาของพวกเรา
เสด็จมาถึงแล้ว ท่านพระอนุรุทธะ ท่านพระนันทิยะ และท่าน
พระกิมิละ ได้ต้อนรับพระผู้มีพระภาคเจ้า องค์หนึ่งรับบาตร
และจีวรของพระผู้มีพระภาคเจ้า องค์หนึ่งป้อนาสนะ องค์หนึ่ง
ตั้งน้ำล้างพระบาท พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งบนอาสนะ
ที่ปูถวาย...”^๔

“...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดประทับนั่งสักครู่เพื่อ
ทรงอนุเคราะห์ จะเป็นการดี พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับนั่ง
ณ พุทธอาสน์ที่ปูไว้...”^๕

^๒ สัมภาษณ์นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี ผู้ทรงคุณวุฒิ กรมศิลปากร เมื่อวันอังคารที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๗ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร.

^๓ ใผ่สำหรับนั่ง (มักใช้แก่พระสงฆ์) ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ (กรุงเทพฯ: บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖. เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ), หน้า ๖๓๙.

^๔ “อุพโกลิงคาสสูตร”, ใน พระสูตร และ อรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑.

^๕ “มหาสัจจกสูตร”, ใน พระสูตร และ อรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๐๘.

“...ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแหวะออกจาก
ทางแล้ว เสด็จเข้าไปยังโคนต้นไม้ต้นหนึ่ง ประทับนั่งบน
อาสนะที่ท่านพระอานนทจัดถวาย...”^๖

อนึ่ง พุทธบัญญัติ ในจัมมชันทกะ (หมวดว่าด้วยหนั่ง) ซึ่งเป็นพระวินัย
พระพุทเจ้าทรงห้ามภิกษุใช้ที่นั่งและที่นอนอันสูงใหญ่ที่มีลักษณะอันวิจิตรงดงาม
และทรงห้ามใช้หนังสือขนาดใหญ่สำหรับปูนั่งหรือนอนเช่นคฤหัสถ์ ภายหลังมีภิกษุ
ต้องการใช้หนังสือ และมีผู้มาไต่ถามว่าทำไมถวาย จึงมีพุทธบัญญัติห้ามใช้หนังสือ
ทุกชนิดสำหรับรองนั่ง เว้นไว้แต่ที่นั่งซึ่งคฤหัสถ์จัดไว้ให้หนึ่ง ก็ทรงอนุญาต^๗

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ทีปวงศ์ กล่าวว่าที่ประทับนั่งของพระพุทเจ้า
คือแผ่นหนัง กล่าวถึงเมื่อครั้งพระพุทเจ้าเสด็จไปลังกาทวีปครั้งแรกเพื่อทรมาน
พวกยักษ ทรงถือแผ่นหนังไปด้วย เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปถึงลังกาทวีปได้ทรงปู
และประทับนั่งบนแผ่นหนัง แล้วแผ่นหนังได้ลุกเป็นเปลวไฟขับไล่พวกยักษในลังกา
ทวีปให้ไปอยู่ที่เกาะครีทึปไปราณะ ดังความว่า

“...แผ่นหนังอันเป็นที่ประทับนั่งของพระศาสดายิ่งมี
ความร้อนแรงยิ่งนัก ประหนึ่งว่า ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์
๗ ดวง ในคราวกับปีนาคณั้น ใคร ๆ ไม่อาจห้ามดวงอาทิตย์
ที่ขึ้นมาในเวลาเช้าได้ฉฉใด แผ่นหนังอันเป็นที่ประทับนั่งของ
พระพุทเจ้า ก็ไม่มีอะไรขัดขวางได้ในท้องฟ้าฉฉนั้น แผ่นหนัง
นั้นมีเปลวไฟอันร้อนแรงเหมือนไฟไหม้โลกเหมือนดวงอาทิตย์
ลุกฟุ้งออกกำจัดความมืดใหญ่ให้สว่าง เปลวไฟที่ฟุ้งออกรอบ
แผ่นหนังนั้น ลุกแดงเหมือนถ่านไฟร้อนร้ายแรงจัดท้องฟ้า
พระพุทธองค์ทรงบันดาลให้แผ่นหนังนั้นลุกเป็นไฟ...”^๘

^๖ “อุทปานสูตร”, ใน พระสูตร และ อรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อุทาน เล่มที่ ๑
ภาคที่ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๖๙๓.

^๗ รายละเอียดใน “จัมมชันทกะ”, ใน พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๕ มหาวรรค ภาคที่ ๒
และอรรถกถา, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๒๖ - ๓๐.

^๘ ปุ้ย แสงฉาย และคณะ, แปล, พระคัมภีร์ทีปวงศ์ (กทพ.: กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๖, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธรรมโกษา
ผดุงกิจ ณ เมรุวัดชำแสด อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม), หน้า ๕.

จิตรกรรมฝาผนังในวิหารวัดกัลยาณี เมืองโคลัมโบ ประเทศศรีลังกา
แสดงรูปพระพุทธเจ้าประทับบนแผ่นหนังหรือไม้สนัดตามคัมภีร์ที่ปวงค์และคัมภีร์มหาวงศ์
เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จมาลังกาที่ปีครั้งแรก

ส่วนในคัมภีร์มหาวงศ์บรรยายไว้ว่า

“...สมเด็จพระพิชิตมารมุนีนาถเจ้าก็ปูชนีสีหนสันถัด
ตรงหน้าในทิศทั้งปวงโดยรอบ ด้วยทรงพระอธิษฐานว่าเมื่อ
พระตถาคตปูชนีสันถัดในทิศทั้งปวง อันว่าวัตถุทั้งปวงเป็นต้นว่า
ภูเขาลดปาสาณรูกษชาติ สุมทุมพุ่มพน์สอย่าได้ขัดขวาง
หนัสนีสันถัดถัด อันแผ่ไปให้ราบเสมอแผ่นดินด้วยเดช
อธิษฐานฤทธิ์แห่งเรา อนึ่งอันว่าเดชานภาพแห่งนีสนันถัด
นั้น ประดุจเดชานภาพแห่งพระอาทิตย์อันมีเมื่อกัลปวินาศ
อันรุ่งเรืองด้วยเดชโดยรอบคอบ หนึ่งโสดอันว่านีสนันถัด
อันแผ่ไปในภูมิภาคให้ปรากฏแก่จักขุแห่งยักษ์ดุพิงกลัว
ประดุน้ำทองแดงอันร้อนเหลวไหลคว้าง แลประดุน้ำ
อันลึกไหลท่วมไปให้ปรากฏเห็นแก่จักขุแห่งยักษ์ทั้งปวง...”^๙

ข้อความในพระสูตร คัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์ที่กล่าวในข้างต้น อาจ
ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ที่นั้ นีสันถัด อาสนะ พุทธอาสน์ หรือแผ่นหนึ่งน่าจะ
เป็นที่มาของคติความเชื่อในเรื่องการสร้าง “พระแท่น” เพื่อสื่อความหมายว่า
พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมาয়สถานทีแห่งนี้ โดยประทับนั่ง ณ สถานที่ดังกล่าว

^๙ พระยาธรรมปโรหิต และพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์), แปล,
วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดี
และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๔๑.

คติความเชื่อเรื่อง “พระแท่น” ในดินแดนประเทศไทย

ในดินแดนประเทศไทยได้พบร่องรอยการสร้างพระแท่นตามคติความเชื่อที่ว่า พระแท่นคือที่ประทับนั่งของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งได้เสด็จมายังสถานที่นั้น ๆ เพียงแห่งเดียวคือ ที่อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี กำหนดอายุได้อย่างคร่าว ๆ ว่า น่าจะมีอายุอยู่ในช่วงสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๗ แสดงให้เห็นถึงความหมายเชิงสัญลักษณ์ว่าพระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมายังภูพระบาท และได้ประทับนั่ง ณ สถานที่แห่งนี้^{๑๐}

พระแท่นที่ภูพระบาทนี้ ประดิษฐานอยู่บนกลางลานหิน ล้อมรอบด้วยใบเสมา ถัดออกมาเป็นเพิงหินธรรมชาติ เช่น เพิงผาซึ่งดัดแปลงเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป เรียกในปัจจุบันว่า ถ้ำพระ ตำแหน่งที่ประดิษฐานพระแท่นจึงเป็นจุดศูนย์กลางของอาณาบริเวณพื้นที่ดังกล่าว ซึ่งล้อมรอบด้วยใบเสมาในชั้นแรกและเพิงผาที่ถูกดัดแปลงเป็นศาสนสถานในชั้นต่อมา

ลักษณะพระแท่นที่ภูพระบาททำเป็นลักษณะสัญลักษณ์คือขีดเป็นรอยสี่กรูสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดประมาณ ๒.๕๐ x ๒.๕๐ เมตร ลงบนพื้นศิลาสันนิษฐานว่า เป็นสัญลักษณ์แทนแผ่นหนัง

อาจจะเป็นด้วยข้อจำกัดในการสื่อความหมายด้วยรูปสัญลักษณ์ หรือสิ่งก่อสร้างเพื่อแสดงถึงแผ่นหนังหรือนิสีทนสันถัตที่นั่งของพระพุทธเจ้าตามพระสูตรหรือพระคัมภีร์ เพราะเป็นเรื่องยากที่ช่างจะสร้างสรรค์หรือออกแบบแผ่นหนังให้มีลักษณะที่หลากหลายและเป็นจุดเด่น ทั้งยังเป็นเรื่องยากที่จะสื่อความหมายให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปเข้าใจ แม้แต่ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในวิหารวัดกัลยาณิประเทศศรีลังกา ซึ่งเขียนเป็นรูปพระพุทธเจ้าทรงประทับบนแผ่นหนัง หรือนิสีทนสันถัต ผู้ที่ไม่รู้เรื่องราวในคัมภีร์ที่ปวงศ์ หรือมหาวงศ์ก็ยากที่จะเข้าใจถึงเรื่องราวและความหมายของรูปเขียนได้

^{๑๐} สัมภาษณ์นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี ผู้ทรงคุณวุฒิกรมศิลปากร เมื่อวันอังคารที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๗ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

รอยขีดบนพื้นหินเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ล้อมรอบด้วยใบเสมา
ภายในอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

รอยขีดบนพื้นดินเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ล้อมรอบด้วยใบเสมา
ภายในอุทยานประวัติศาสตร์พระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี

ด้วยเหตุดังกล่าวจึงอาจจะเป็นสาเหตุให้คติความเชื่อเรื่องพระแท่นไม่ได้ได้รับความนิยม แตกต่างกับ “พระบาท” ซึ่งมีความหมายเชิงสัญลักษณ์เช่นเดียวกับ “พระแท่น” ว่า พระพุทธเจ้าเคยเสด็จมายังสถานที่แห่งนี้ ต่างกันแต่เพียงว่า มาประทับยืน กับมาประทับนั่ง แต่ “พระบาท” เป็นสัญลักษณ์ที่สามารถสื่อให้คนทั่วไปเข้าใจความหมายได้ชัดเจน และช่างสามารถสร้างสรรค์ให้มีรูปแบบทางศิลปะที่วิจิตรงดงามได้ จึงทำให้ความเชื่อเรื่อง “พระบาท” ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย

คติความเชื่อเรื่องพระแท่น ซึ่งหมายถึง ที่ประทับนั่งของพระพุทธเจ้า ได้เสื่อมคลายไป เป็นเหตุให้คนในสมัยหลังไม่รู้ว่า รอยขีดบนพื้นศิลารูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่ภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี คือ “พระแท่น” ที่ประทับนั่งของพระพุทธเจ้า

อย่างไรก็ตาม ยังคงพบคติความเชื่อเรื่องพระแท่นในสมัยอยุธยาตอนปลาย - รัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่อาจจะเป็นคติความเชื่อที่เกิดขึ้นใหม่ หรือสืบเนื่องมาจากอดีต แต่การเรียกชื่อพระแท่นมีการจำเพาะเจาะจงโดยมีคำขยายเพื่ออธิบายขยายความพระแท่นว่า มีลักษณะอย่างไร ตั้งอยู่ที่ไหน หรือมีความสำคัญอย่างไร ได้แก่ “พระแท่นศิลาอาสน์” หมายถึง แผ่นหินซึ่งเป็นที่ประทับนั่ง และ “พระแท่นดงรัง” หมายถึง พระแท่นซึ่งอยู่กลางดงรัง อันเป็นพระแท่นที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานตั้งอยู่กลางดงรังตามเรื่องราวในพุทธประวัติ

คติการบูชาพระแท่นนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา ความว่า

“...นอกจากพระศรีมหาโพธิ์ เกิดมีรอยพระพุทธบาท และพระพุทธฉาย ในแขวงจังหวัดสระบุรี พระแท่นดงรัง ในแขวงจังหวัดกาญจนบุรี และพระแท่นศิลาอาสน์ ในแขวงเมืองทุ่งยั้ง นับถือกันว่าเป็นบริโศกเจดีย์มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาด้วย...”^{๑๑}

^{๑๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์สยาม (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, ๒๕๐๓). ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๓), หน้า ๑๒๖.

พระแท่นศิลาอาสน์ประดิษฐานอยู่ในมณฑปภายในวิหาร วัดพระแท่นศิลาอาสน์ อำเภอทุ่งยั้ง จังหวัดอุตรดิตถ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงกล่าวไว้ในหนังสือจดหมายระยะทางไปพิษณุโลก ซึ่งทรงพระนิพนธ์เมื่อครั้งเสด็จไปตรวจแก้พระพุทธรูปชินราชจำลองที่เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ความว่า

“...ตัวพระแท่นศิลาอาสน์นั้น ประดิษฐานอยู่ท่ามกลางวิหารภายในบุษบก พระแท่นนั้นมีขนาดวัดได้กว้าง ๒ เมตร ๑๔ เซนต์ ยาว ๓ เมตร ๔๙ เซนต์ มีความเสียใจที่ไม่ใช่ศิลาปูนก่อด้วยอิฐปูน เป็นฐานบัลลังก์ทำลายอย่างนั้น ไม่เปิดทองล่องชาดพื้น ข้างบนปิดด้วยแผ่นโลหะปิดทอง กลางเจาะรูป^{๑๒} เป็นที่ทิ้งเงินเรียวยาวลงในพระแท่น พระอุตรดิตถ์ว่า ศิลาอยู่ข้างใน เขาก่อปูนเสริมไว้ข้างนอก อาจจะเห็นได้ในรูที่ทิ้งเงิน จึงได้เอาไม้ติดเทียนส่องลงไปดูก็เห็นแต่อิฐปนรอยขีดปูนบ่อไว้พอที่จะขังเงินไว้ได้ เมื่อสิ้นฤดูนมัสการแล้ว ว่าเอาไม้ตัดซี่ฝังจิ้มเอาเงินขึ้นมา กรมการรวบรวมไว้จัดการปฏิสังขรณ์ บุษบกที่ทรงพระแท่นนั้นทรงดูได้คนปูนทำ เป็นของรุ่นเก่าด้วย...”^{๑๓}

พระแท่นศิลาอาสน์นี้ มีลักษณะเป็นอย่างไรก็ไม่เคยมีใครเห็น อาจจะมีลักษณะอย่างเช่นพระแท่นที่ภูพระบาทก็เป็นได้ ซึ่งเป็นพระแท่นเก่าแก่ที่ตกทอดมาตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา ปรากฏหลักฐานว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จฯ ไปนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๓^{๑๔}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวถึงความเก่าแก่ของพระแท่นศิลาอาสน์ว่า

^{๑๒} ที่ถูกต้องน่าจะเป็น “รู”

^{๑๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖), หน้า ๔๔.

^{๑๔} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๔.

“...พระแท่นศิลาอาสน์นั้นจะต้องเป็นของมีมาช้านาน
เห็นรูปร่างลวดลายอะไรในที่นั้นล้วนเก่าแก่ดูหุ้มน่าพิศ
นั้น...”^{๑๕}

ส่วนพระแท่นดงรังนั้น น่าจะเป็นคติความเชื่อที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่พบหลักฐานว่ามีกรกล่าวถึงในพระราชพงศาวดาร สมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกล่าวว่า

“...พระแท่นดงรังเห็นจะเกิดมีขึ้นไม่นานนัก ในพระ
ราชพงศาวดารก็มีกล่าวแต่เพียงว่าพม่ายกมาตั้งทัพอยู่ที่
หนองขาวดงรัง^{๑๖} ถ้ามีพระแท่นดงรังเป็นของสำคัญอยู่ใน
ครั้งนั้นจะเว้นที่ไหนได้ที่จะไม่ออกชื่อพระแท่น...”^{๑๗}

อย่างไรก็ตาม ที่วัดพระแท่นดงรังนี้ได้พบพระพุทธรูปไม้ประดับมุก
ซึ่งประดิษฐานอยู่ในวัดพระแท่นดงรังมาแต่เดิม พุทธศาสนิกชนที่ได้มานมัสการ
พระแท่นดงรังได้ปิดทองจนไม่เห็นลวดลายประดับมุก ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗
ดร.วอลเดมาร์ ซี ไฮเดอร์ ร่วมกับเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้มาสำรวจรอย
พระพุทธรูปในจังหวัดกาญจนบุรี ได้ขออนุญาตตรวจพิสูจน์โดยลอกเอาแผ่น
ทองคำเปลวออก จึงพบว่าพระพุทธรูปไม้องค์นี้ เป็นพระพุทธรูปไม้ประดับมุก
สันนิษฐานว่าเป็นฝีมือช่างหลวงในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ.
๒๒๗๕ - ๒๓๐๑) ลักษณะลวดลายมงคล ๑๐๘ บนพระพุทธรูปไม้นี้ เหมือนกับ
ลวดลายพระพุทธรูปที่เขียนบนแผ่นผ้าที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงส่งเป็น

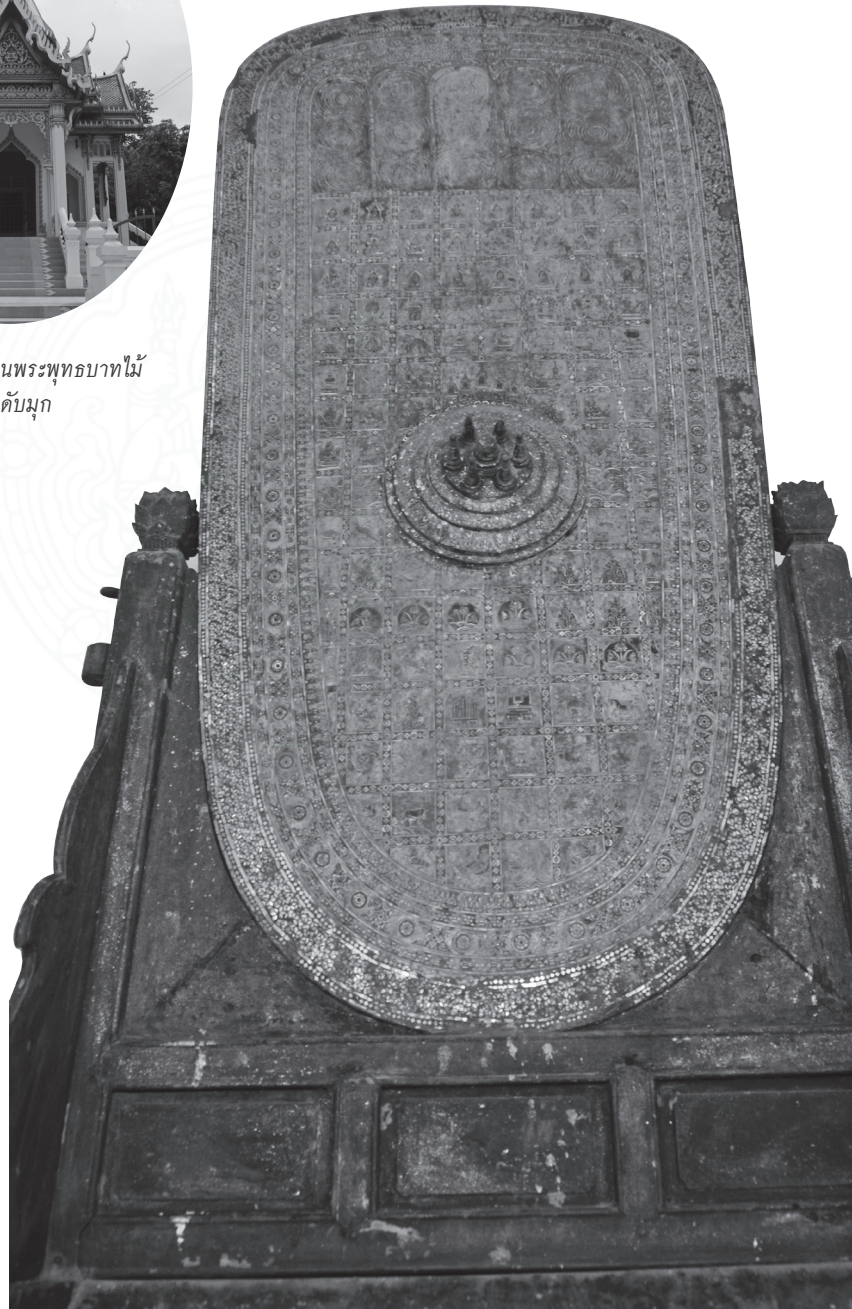
^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**, เล่ม ๑๗, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การ
ของครูสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๒๗.

^{๑๖} ในพระราชพงศาวดาร และในจดหมายเหตุโทร เรียกว่า “ดงรังหนองขาว” หรือบางครั้ง
เรียกเพี้ยนเป็น “ดงรังหนองขาว” หรือ “ดงรังหนองข้าว” ใน จดหมายเหตุโทร กล่าวถึงเหตุการณ์
ในปีระกา จ.ศ. ๑๑๒๗ (พ.ศ. ๒๓๐๘) พม่ายกเข้ามาตั้งทัพที่ดงรังหนองขาว ดู “จดหมายเหตุโทร”,
ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร), หน้า ๑๘.

^{๑๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, **สารานุกรมสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**, เล่ม ๑๗, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๒๗.

วิหารประดิษฐานพระพุทธบาทไม้
ประดับมุก

เครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าสีหศักดิ์^{๑๘} ประเทศศรีลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๙ ส่วนการประดับกระจกัลล้อมรอบนั้นอาจเป็นการทำเพิ่มเติมในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์^{๑๙}

ลักษณะ ที่มา และคติความเชื่อของพระแท่นดงรัง

พระแท่นดงรังประดิษฐานอยู่ในวิหารคลุมพระแท่นภายในวัดพระแท่นดงรังวรวิหาร หมู่ที่ ๑๐ ตำบลพระแท่น อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดกาญจนบุรี^{๒๐} พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ยกฐานะวัดพระแท่นดงรังเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร เพื่อเฉลิมพระเกียรติในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๕^{๒๑}

^{๑๘} ในหนังสือเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรียกว่า พระเจ้ากิตติสิริราชสิงหะ ครองราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๐ ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (ฉบับมติชน)** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๖๑.

^{๑๙} ป้ายคำบรรยายหน้าวิหารพระพุทธบาทไม้ประดับมุก วัดพระแท่นดงรังราชวรวิหาร.

^{๒๐} อำเภอดอนเจดีย์ เดิมเคยชื่อว่า อำเภอลาดบัวขาว และอำเภอพระแท่นอยู่ในท้องที่จังหวัดราชบุรีมาก่อน กล่าวคือ อำเภอลาดบัวขาว “...ได้แยกเอาท้องที่จากอำเภอดอนเจดีย์ (คืออำเภอบ้านโป่ง) กับอำเภอดอนเจดีย์ (คืออำเภอเมือง) บ้าง ตั้งเป็นอำเภอขึ้นที่ตำบลลาดบัวขาว จึงได้นามว่าอำเภอลาดบัวขาว ตั้งอยู่ริมฝั่งชลลำน้ำแม่กลอง เห็นจากที่ตั้งเมืองขึ้นไปประมาณ ๑,๐๐๐ เส้น มีอาณาเขตติดต่อกับเมืองกาญจนบุรี ภายหลังได้ย้ายที่ว่าการไปตั้งที่ตำบลพงตึก เนื้อที่ตั้งเดิมขึ้นไปอีกประมาณ ๒๐๐ เส้น แล้วเปลี่ยนนามว่าอำเภอพระแท่น ถึง ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ได้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากตำบลพงตึกไปตั้งที่ตำบลท่ามะกา ทางฝั่งซ้ายลำน้ำแม่กลอง เห็นจากที่ตั้งเดิมขึ้นไปอีก ๑๒๐ เส้น และคงเรียกว่าอำเภอพระแท่นต่อมาจนถึงพ.ศ. ๒๔๖๐ จึงได้เปลี่ยนนามเป็นอำเภอดอนเจดีย์ตลอดมาจนถึงทุกวันนี้...” ดูรายละเอียดใน **สมุทรสาครบุรี**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย ๒๕๕๐. หนังสือลำดับที่ ๖ ของ “ชุดหนังสือหายาก” คณะกรรมการพิจารณาจัดพิมพ์ชุดหนังสือหายาก ในโครงการมรดกภาพญี่ปุ่น-ไทย), หน้า ๓๕ - ๓๖.

^{๒๑} “แจ้งความกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ยกวัดราชบุรีเป็นพระอารามหลวง” ใน **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๙๐ ตอนที่ ๑๙ (๒๗ ก.พ. ๒๕๑๖): ๕๕๒.

พระแท่นดงรัง

พระแท่นดงรังมีลักษณะเป็นแท่นหินลาดเอียงตามแนวเหนือ - ใต้ ยาวประมาณ ๕.๔๐ เมตร ด้านเหนือสูงกว่าด้านใต้ ด้านทิศเหนือสูงจากพื้นวิหารประมาณ ๑.๓๐ เมตร ด้านทิศใต้สูงจากพื้นวิหารประมาณ ๐.๖๐ เมตร ด้านทิศเหนือกว้างประมาณ ๒.๒๐ เมตร ส่วนด้านทิศใต้กว้างประมาณ ๒.๐๐ เมตร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสไทรโยค ได้ทรงแวะนมัสการพระแท่นดงรัง และทรงบรรยายถึงพระแท่นไว้ ดังนี้

“...ที่วิหารพระแท่นตั้งอยู่นั้นเป็นเขาเทือกเดียวกันกับเขาถวายเป็นเพ็ญ เชิงเขานั้นตกราบลงมาสูงกว่าพื้นดินข้างล่างอยู่หน่อยหนึ่ง มาถึงที่พระแท่น จึงเป็นเขาคีลากองยาวออกไป ที่ข้างหลังวิหารมีช่องศิลายาวประมาณ ๖ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้ว หยั่งคูลึกสัก ๒ คอก ว่าเป็นที่บัวนพระโษษฐของพระพุทเจ้า ที่พระแท่นนั้นเป็นปลายของเทือกคิลาที่เขานั้นยื่นออกมา ก่อผนังทับ คงเป็นคิลาเป็นแท่งสูงข้างหนึ่ง ต่ำข้างหนึ่ง ข้างสูงนั้นวัดได้คอกคืบ ยังมีสูงขึ้นไปอีกเหมือนหนึ่งเป็นหมอน กว้างสักคืบเศษ สูงคืบ ๑ ข้างปลายสูง ๑๖ นิ้ว ยาว ๑๑ คอกคืบ ข้างบนกว้าง ๔ คอกเศษ ข้างล่าง ๓ คอกเศษ เป็นพื้นครุกระอยู่ แต่เจ้าของปิดทองทำขึ้นเป็นบัวรองไว้ พื้นกลางพระแท่นนั้น จะเป็นอย่างไรไม่เห็น ด้วยผ้าที่ห่มนั้นคลุมสูงขึ้นไปสักคอก ๑ ทำเป็นคล้าย ๆ รูปคนนอนคลุมหัว เมื่อ ๑๒ ปีมาแล้ว เราตามเสด็จพุทธกระหม่อมมาอยู่เด็กอยู่พอเยี่ยมหน้าเข้าไปเห็นที่คลุมผ้าตกใจ นึกว่าศพอะไรคลุมอยู่ในนั้น...”^{๒๒}

ในหนังสือสมุตราขบุรี มีข้อความบรรยายถึงลักษณะพระแท่นดังนี้

“...องค์พระแท่นนั้น เปนคิลาแท่งทึบหน้าลาดเท (เปนพิติเนินเนื่องมาจากเขาเล็ก ๆ ลูกหนึ่งซึ่งอยู่ด้านหลังออกไป) อยู่บนเนินดินเตี้ย ๆ ยาวไปทางทิศเหนือและใต้ประมาณ ๒ วา ๓ คอก ๑ คืบ กว้างทางด้านเหนือ ๔ คอก ๘ นิ้ว ทางด้านใต้ ๔ คอก สูงทางด้านเหนือ ๑ คอก ๑ คืบ ด้านล่าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ทางด้านบนคือด้านเหนือเปนตระพักขึ้นไปชั้น ๑ เกือบคืบเศษ สูง ๑ คืบ ดูคล้ายพระเขนย ดังนี้เมื่อถึงเวลาเทศกาลไหว้ได้มีผู้นำผ้าไปห่มคลุมพอกเข้ามาก ๆ

^{๒๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๔). หน้า ๔๔.

จึงดูเป็นรูปคนนอนอยู่บนแท่นแล้วก่อวิหารสรวมแท่นนี้
ขึ้นไว้ พื้นที่รอบวิหารเป็นป่าต้นรังตลอดไป...”^{๒๓}

นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงกล่าวถึงพระแท่นว่า

“...ว่าถึงพระแท่นดงรัง หม่อมฉันเห็นว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์
สำคัญไม่ได้อยู่ที่ตัวพระแท่นเท่ากับผ้าเหลืองที่เขาเอามาซ้อน
กองไว้บนพระแท่นเป็นรูปคล้ายกับศพคลุมผ่านอนอยู่บนนั้น
ผู้ที่ไปพระแท่นดงรังครั้งแรกล้วนนึกไปดูพระแท่น ครั้นไปถึง
แต่พอโผล่ประตูวิหารเข้าไปเห็นรูปกองผ้าเหลืองเหมือนอย่าง
“พระพุทธรูป” วางบนพระแท่นก่อนสิ่งอื่นก็จับใจในทันที
บางคนก็ถึงกับสะดุ้งกลัว บางคนก็ยิ่งรู้สึกเลื่อมใสพระแท่น
ดงรังอัศจรรย์ด้วยผ้าเหลืองกองนั้นเป็นสำคัญ จึงมักกล่าวกันว่า
พระแท่นศิลาอาสน์ไม่น่าเลื่อมใสเหมือนพระแท่นดงรัง
เมื่อหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจ
ราชการมณฑลราชบุรีทางเรือได้แวะขึ้นไปพระแท่นดงรังนอก
เทศกาลครั้ง ๑ เห็นเขาม้วนเอากองผ้าเหลืองใส่สาแหรก
แขวนห้อยไว้กับเพดานวิหาร เหลือแต่ตัวพระแท่นเป็นปลาย
เนินศิลาแลงอันมีเทือกต่อผนังวิหารออกไปอีกยาวถนัด ดูลึน
สง่าไม่จับใจเลย...”^{๒๔}

ปัจจุบันบนพระแท่นมีเพียงผ้าสีเหลืองคลุมเท่านั้น ไม่ได้เป็นกองผ้า
เหลืองเหมือนอย่าง “พระพุทธรูป” ตามพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพดังที่กล่าวในข้างต้น

^{๒๓} สมุดราชบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๖๖ - ๑๖๗.

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๑๗, พิมพ์ครั้งที่ ๒, ๒๕๑๕, หน้า ๒๐๒.

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระแท่นดงรังนี้ตั้งอยู่ตามแนวเหนือ - ใต้ ส่วนที่สมมุติว่าเป็นพระเขนยอยู่ด้านทิศเหนือ เมื่อพระพุทธรูปเจ้าบรรทมที่พระแท่นนี้ จึงหันพระเศียรไปทางทิศเหนือ ตรงตามอรรถกถา महाปรินิพพานสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรค ความว่า

“...ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกะท่านพระอานนท์ว่า มาเถิด อานนท์ เราจักไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญวดี เมืองกุสินาราและสาละวันอันเป็นที่แหวะพักแห่งมัลลกะศัตรี^{๒๕} ท่านพระอานนท์ทุลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จไปยังฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำหิรัญวดี เมืองกุสินาราและสาละวันอันเป็นที่แหวะพักแห่งมัลลกะศัตรี รับสั่งกะท่านพระอานนท์ว่า เธอจงช่วยตั้งเตียงให้เรา หันศีรษะไปทางทิศอุดร^{๒๕} ระหว่างไม้สาละทั้งคู่ เราเหนื่อยแล้วจักนอน. ท่านพระอานนท์ทุลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ตั้งเตียงหันพระเศียรไปทางทิศอุดรระหว่างไม้สาละทั้งคู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสำเร็จลีฬะโดยปรกติเบื้องขวา ทรงซ้อนพระบาทด้วยพระบาท มีพระสติสัมปรัญญะ.”^{๒๖}

วิหารพระแท่นดงรัง

วิหารคลุมพระแท่นหันหน้าไปทางทิศใต้ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน แผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสขนาดประมาณ ๒๐.๔๐ x ๒๐.๔๐ เมตร มีพาล้อมรอบเครื่องบนเป็นไม้แกะสลัก หลังคาทรงจั่ว ประดับช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ หน้าบันเป็นไม้แกะสลัก ได้หน้าบันเจาะเป็นช่องหน้าต่าง ๒ ช่อง ประดับเครื่องถ้วย

^{๒๕} หมายถึง ทิศเหนือ

^{๒๖} พระสูตรและอรรถกถาแปล มหาวรรค เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๓๐๖.

วิหารพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี หันหน้าไปทางทิศใต้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๓ - ๒๓๖๙) สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพขณะดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพในรัชกาลที่ ๒ เสด็จยกกองทัพไปตั้งขัณฑ์พม่าที่เมืองกาญจนบุรี และได้ยกทัพผ่านพระแท่นดงรัง ทรงกล่าวถึงวิหารพระแท่นไว้ว่า

“...พอเดือนสองทิวหล้า ขวนกันพร้อมถ้วนหน้า
สู่เบื้องวิหารฯ...”^{๒๗}

แต่ในนิราศพระแท่นดงรังของสามเณรกลั่น ซึ่งพรรณนาถึงการเดินทางไปในมัสการพระแท่นดงรังกับสุนทรภู่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๖ เรียกอาคารคลุมพระแท่นว่าโบสถ์ และกล่าวถึงต้นรังคู่ ความว่า

“
ถึงพระแท่นแสนลัดเห็นวัดมี ทั้งโบสถ์ที่ครอบพระแท่นแผ่นศิลา
กับต้นรังทั้งคู่ยังอยู่พร้อม ดุยด้น้อมมาข้างแท่นที่แผ่นผา
ต่างชื่นชมโสมนัสยิ่งศรัทธา ตามบิดาทักซิมด้วยยินดี
เข้าประตุคูแผ่นพระแท่นตั้ง เหมือนบัลลังก์แลจรัสรัศมี...”^{๒๘}

ส่วนในนิราศพระแท่นดงรังของนายมี หมื่นพรหมสมพัตสร ซึ่งเดินทางไปในมัสการพระแท่นดงรัง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ ก็ได้พรรณนาถึงวิหารหรือโบสถ์ครอบพระแท่นเลย เพียงแต่กล่าวถึงต้นรัง ความว่า

^{๒๗} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๙๓ - ๙๔ และ หน้า ๑๘๔.

^{๒๘} นิราศพระแท่นดงรัง ของสามเณรกลั่น ฉบับชำระใหม่ (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๔), หน้า ๕๔ - ๕๕.

“.....”

เขาอุบเทียนบุบผาสุมาลัย ชวนกันไหว้พระแท่นแผ่นศิลา
ในระหว่างนางรังทั้งคู่ค้อม คำนับน้อมกึ่งก้านก็สาชา
แต่ไม่รังยั้งรักพระคาสดา อนิจจาเราเกิดไม่ทันองค์...”^{๒๙}

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๙ - ๒๓๙๔) พระสงฆ์และราษฎรได้ร่วมกันบูรณปฏิสังขรณ์วิหารพระแท่นเนื่องจากพังทลายในครั้งนั้นดังปรากฏในบัญชีรายนามผู้ปฏิสังขรณ์พระแท่น ในรัชกาลที่ ๓ ความว่า

“...ยกเครื่องบน...พื้นข้างพระแท่นข้างในทำใหม่ ที่แท่น
พระองค์บรรทมทำใหม่ ฝาผนังข้างในใหม่ พาไลข้างนอกทำ
ใหม่ ทักซิธรอบทำใหม่ กำแพงแก้วถือปูนทำใหม่...ท่านยาย
แต่งกับบิดามาดาชพื้นในพระแท่น...นางทรัพย์เอาตะกั่วมา
ดาชพื้นพระแท่น...ท่านยายกิมได้ปิดทององค์พระแท่น...”^{๓๐}

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาล
ที่ ๕ เสด็จประพาสไทรโยคได้ทรงแวะนมัสการพระแท่นดงรัง และทรงบรรยายถึง
วิหารพระแท่นดงรังไว้ ดังนี้

“...วิหารที่ก่อครอบพระแท่นไว้นั้นเป็นสี่เหลี่ยม คูข้างในกว้าง
ประมาณ ๔ วา ๒ คอก มีเสาสี่เสา ผนังหนา ข้างนอกมีเฉลียง
รอบกว้างสัก ๖ คอก ยาวตลอดสัก ๗ วา ๒ คอก...วิหารนี้
เป็นของราษฎรกับพระสงฆ์เข้ากันทำ มีหนังสือจารึกแผ่ส่วน

^{๒๙} นิราศพระแท่นดงรัง ของนายมี หมื่นพรหมสมพัตสร ฉบับชำระใหม่ (พระนคร:
กรมศิลปากร, ๒๕๐๔), หน้า ๗๔.

^{๓๐} ตราขลัดเขียนใน “บัญชีรายนามผู้ปฏิสังขรณ์พระแท่น ในรัชกาลที่ ๓” คัดจาก
จดหมายเหตุ ร. ๓ เลขที่ ๓๑๖ เรื่อง บัญชีรายนามผู้ปฏิสังขรณ์พระแท่น จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒)
ใน โดยเสด็จพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ
ในการเสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ทรงวางศิลาฤกษ์อุโบสถ ทรงลงพระ
ปรมาภิไธย และทรงเยี่ยมราษฎร ณ วัดพระแท่นดงรัง อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี วันที่ ๓๐
พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๒ (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๑๒), หน้า ๓๓ - ๓๔.

บุญอยู่ริมผนังด้านตะวันตก ได้คัศมาแล้ว อยู่ในแอบเป็นเด็กซ์
ที่วิหารพระแท่นนั้นหันหน้าตรงทิศใต้ รอบนอกมีกำแพงแก้ว
ทักษิณรอบมีพระเจดีย์เล็ก ๆ น้อย ๆ หลายองค์...”^{๓๑}

พระแท่นดงรังในเอกสารประวัติศาสตร์

หลักฐานเอกสารที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงพระแท่นดงรังเท่าที่
ตรวจสอบพบในปัจจุบันเป็นวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ ลิลิต
เสด็จไปขจัดดาทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี พระนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้า
มหาศักดิพลเสพ นิราศพระแท่นดงรัง สำนวนของสามเณรกลั่น และนิราศพระแท่น
ดงรัง สำนวนของนายมี หมื่นพรหมสมพัตร

วรรณคดีที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงพระแท่นดงรัง คือ ลิลิตเสด็จไป
ขจัดดาทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี พระนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ
เมื่อดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพในรัชกาลที่ ๒
ครั้งเสด็จยกกองทัพไปตั้งขจัดดาทัพพม่าที่เมืองกาญจนบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓^{๓๒}
ได้ยกทัพผ่านพระแท่นดงรัง และจัดทำเครื่องบูชา เวียนเทียนรอบพระวิหาร
พระแท่นดงรัง ๙ รอบ จากนั้นจึงไปเขาถวยเพลึง ดังความ

^{๓๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค,
หน้า ๔๔ - ๔๕.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๙๓ - ๙๔ และ หน้า ๑๓๑ - ๒๒๓.
แต่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ กล่าวว่า “...ทรงพระราชดำริห์พร้อมด้วยพระ
วงษานุวงษเสนาบดีแล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ
คุมนายทัพนายกองไปขจัดดาทัพอยู่เมืองเพชรบุรี ให้พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพ
คุมคนหมื่นหนึ่ง ออกไปขจัดดาทัพด้านเมืองราชบุรี เมืองกาญบุรีทางหนึ่ง ได้ยกกองทัพออกไปจาก
กรุงเทพมหานครพร้อมกัน ณวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้นสิบค่ำ...” นฤมล ธีรวัฒน์, ผู้ชำระต้นฉบับ, พระราช
พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน (กรุงเทพฯ: สำนัก
พิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๘), หน้า ๙๕.

“...แล้วสั่งให้แจ้งจัด ให้ทำฉัตรกาสา จัดของป่าหาทำ บ้างวัง
คล้าวันวาย ทำฉัตรรายราชวัตร ไม้สานขัดตามจน ธงโบกบน
กุ่มภีร์ ดอกไม้มีในดง ต่างบรรจงร้อยกรอง มากมุลมองแขวน
ห้อย ลางบ้างร้อยตาไข่ ปักพุ่มไล่บายศรี แวนไม่มีให้ทำ พอ
เพลาคำจัดพร้อม กริพลล่อมเวหาร ถวายนมัสการจุดเทียน
เบิกแวนเวียนสมโภช เสียงอุโฆษครื้นครั่น ฆ้องชัยลั่นให้ร้อง
ปี่พาทย์ก้องกลองตี กลองแขกปี่มลายู ทั่วหน้าดุโสมนัส
เวียนวงวัดโดยระบอบ ครบเก้ารอบดับเทียนชัย เสร็จแล้วไป
เขาถวายเพลิง รีบบันเท็งพึงพอ ดังกลิ้งก่อเป็นชั้น เधि
อัมจันทร์ตรงลิว สองข้างทิวล้วนแก้ว สองแถวตื่นดอกตก
กลาดตาตักได้ต้น ดังหนึ่งคนแกล้งโปรย ส่งกลิ้งโขยเย็นใจ
เดือนดั่งไถ่แจ่มหล้า ดุคิลารุ่งเรือง ทอแสงบรรเทืองจับเนตร
ผิดสังเกดเปลี่ยนแสง ลางลูกแดงดั่งเทียน ลางบรรสานเขียน
สอดรู้้ง ลางโพล่งพลุ่งแทงทิก ดุพิลิกอัศจรรย์ ยอดเขานั้นมี
มรทป ที่พระบรมศพศาลา ไว้วลัญชาบาทบาท จำลองอาสน์
จำหลัก มีรูปจักรลักษณ์า รูปพรหมอมรินทร์ กลองระฆังพิณ
มโหระทึก สระพันลึกเบญจปทุม มีบัลลังก์พุ่มปาริฉัตร ครบ
ทั้งอัษฎาวุธ รูปมงกุฎราชกกุธภัณฑ์ ปาหิมนันต์พระเมรุมาศ
เนินไกรลาสอิสินธร อิกสิ่งขรสต์ตบบริภัณฑ์ ยุคุนธรมหันต
บรรพต มีรูปกลดเศวตฉัตร ทั้งรูปสัตว์นानา หมูปักษาจัตุบาท
ร่าฤาอาจจำได้มั่งคล้อยแปดไล่รำกล่าวพอเฉลิมกรรม...” ๓๓

ส่วนวรรณคดีที่เกี่ยวข้องกับพระแท่นดงรังโดยตรง คือ นิราศพระแท่นดงรัง แต่งขึ้นภายหลังลิลิตเสด็จไปขัดดาทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี นิราศพระแท่นดงรังนี้ มี ๒ ส่วนวน ได้แก่ ส่วนวนของสามเณรกลั่น สันนิษฐานว่า แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๖^{๓๔} และส่วนวนของนายมี หมื่นพรหมสมพัตร สันนิษฐานว่า แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ เข้าใจว่าแต่งขึ้นเมื่อเดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรังตามเทศกาลประจำปี ซึ่งกำหนดมีงานนมัสการตั้งแต่วันขึ้นแปดค่ำ เดือน ๔ ถึงวันเพ็ญกลางเดือน^{๓๕}

นอกจากนี้ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ได้พบสำเนาเอกสาร “นิราศพระแท่นดงรัง” มีความยาว ๑๖๔ คำกลอน สันนิษฐานว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ หากนิราศพระแท่นดงรังสำนวนนี้ เป็นพระราชนิพนธ์ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทตามที่สันนิษฐานกันว่าเป็นนิราศพระแท่นดงรังสำนวนเก่าที่สุด^{๓๖} และยังเป็นหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษรที่เก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงพระแท่นดงรังอีกด้วย

^{๓๔} ในตอนต้นของนิราศนี้ ระบุไว้ชัดเจนว่า “เณรหนูกลั่น” เป็นผู้แต่งนิราศพระแท่นดงรังสำนวนนี้ และในเนื้อความต่อมาก็ระบุว่า ได้ไปพระแท่นเมื่อ “ในเดือนสี่ ปีมะเส็งเพ็งวันอังคาร” ซึ่งนายอินดี อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร ได้ชำระนิราศพระแท่นดงรังของสามเณรกลั่น และกรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ พร้อมทั้งได้ค้นคว้าเรียบเรียงประวัติของสามเณรกลั่นไว้ในตอนต้นของนิราศ ระบุว่า สามเณรกลั่นเป็นศิษย์ของสุนทรภู่ และได้ไปนมัสการพระแท่นดงรัง และแต่งนิราศขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๖ ตูรายละเอียดยใน นิราศพระแท่นดงรัง ของสามเณรกลั่น ฉบับชำระใหม่ (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๔).

อนึ่ง เชื่อว่า นิราศเรื่องนี้ แต่งโดยสุนทรภู่ เพราะเมื่อพิจารณาลีลากลอนทั้งหมดในนิราศสำนวนนี้แล้ว เป็นฝีปากของสุนทรภู่ตามที่เชื่อกันมาแต่เดิม แต่ใช้นามของสามเณรหนูกลั่นในการเขียนแทน ตูรายละเอียดยใน นิราศพระแท่นดงรังของสุนทรภู่ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘) และสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, โครงการเผยแพร่วรรณกรรม ศึกษาวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ จังหวัดกาญจนบุรี, วันเสาร์ที่ ๒๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๘, หน้า ๔๗ - ๕๑. (เอกสารอรรถาธิบาย).

^{๓๕} ตูรายละเอียดยใน นิราศพระแท่นดงรัง ของนายมี หมื่นพรหมสมพัตร ฉบับชำระใหม่ (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๔).

^{๓๖} สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, โครงการเผยแพร่วรรณกรรม ศึกษาวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ จังหวัดกาญจนบุรี, หน้า ๔๕ - ๔๗. (เอกสารอรรถาธิบาย).

วรรณคดีดังกล่าวข้างต้น เล่าถึงพระแท่นดงรังว่า เป็นพระแท่นที่บรรทม
เสด็จปรินิพพานขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งยังกล่าวถึงสถานที่ซึ่งมี
เรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติคือ “เขาดวายพระเพลิง” สูง ๕๕ เมตร อยู่ทางทิศ
ตะวันตกของวิหารพระแท่นดงรังอีกด้วย

มณฑปรอยพระพุทธบาทบนเขาดวายพระเพลิง

รอยพระพุทธรูป
ภายในมณฑปเขาถวยพระเพลิง

งานนมัสการพระแท่นดงรัง

งานนมัสการพระแท่นดงรัง กำหนดจัดขึ้นระหว่างวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันเพ็ญกลางเดือน ๔ ของทุกปี เป็นงานเทศกาลประจำปีที่สำคัญอย่างงานนมัสการพระพุทธบาท สระบุรี ในหนังสือสมุตราขบุรีมีข้อความบรรยายบรรยากาศของงานนมัสการพระแท่นดงรังไว้ว่า

“...กำหนดนมัสการพระแท่นดงรังนี้ เริ่มตั้งแต่วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ไปถึงวันกลางเดือนเพ็ญที่สุดทุก ๆ ปี ในเวลากำหนดนมัสการได้มีพระภิกษุสงฆ์และประชาชนจากจังหวัดและมณฑลต่าง ๆ มานมัสการเป็นจำนวนมาก มีการออกร้านขายของเครื่องใช้เครื่องกินแลของป่า ของพื้นเมืองต่าง ๆ ตลอดจนมีผู้ปลูกสร้างสถานที่สำหรับให้เข้าพักอาศัย และมีการทำบุญ มีมหรสพ มีแสดงธรรมเทศนา แลมีการเอิกเกริกต่าง ๆ อย่างเช่นพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีเหมือนกัน...”^{๓๐๗}

ปัจจุบันงานนมัสการพระแท่นดงรังจัดขึ้นระหว่างวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ รวม ๙ วัน ๙ คืน^{๓๐๘}

เป็นที่น่าสังเกตว่า งานนมัสการปุชณียสถานสำคัญในเขตภาคกลาง ซึ่งกำหนดจัดขึ้นเป็นงานประจำปีนั้น มีช่วงระยะไม่ตรงกัน คือ งานนมัสการพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี จัดขึ้นกลางเดือน ๓ งานนมัสการพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี จัดขึ้นกลางเดือน ๔ และงานนมัสการตันโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี จัดขึ้นกลางเดือน ๕ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะปุชณียสถานทั้ง ๓ แห่งมีอายุความเก่าแก่ไม่เท่ากัน งานนมัสการปุชณียสถานที่เกิดขึ้นทีหลังจึงกำหนดช่วงระยะเวลาที่ไม่ให้ตรงกับงานนมัสการปุชณียสถานสำคัญที่เกิดขึ้นก่อน

^{๓๐๗} สมุตราขบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๑๖๗.

^{๓๐๘} วัดพระแท่นดงรัง, วัดพระแท่นดงรังวรวิหาร อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๕.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึง เทศกาลนมัสการพระบาทไว้ในหนังสือวชิรญาณรายเดือน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ ว่า

“...เทศกาลกำหนดคนไปพระบาท ใครจะเป็นผู้กำหนด
นัดหมายไว้แต่เดิมก็ไม่ทราบเลย แต่ดูเป็นความเข้าใจทั่วกัน
เป็นกลางว่า “กลางเดือน ๓ แล้วเป็นพร้อมกันที่พระบาท”
เช่นนี้ ก็เป็นเวลาดี น่านัดหมายกว่าวันอื่น เพราะฤดูใบไม้
พอร่วงเต็มที่ ดินก็แห้งสนิทหมดความชื้นเจ็บจะมีที่ไป
พระบาท และร้อนก็ยังไม่จัดหนัก เดือนก็กำลังหาย น้ำท่า
ในลำธารสระบ่อก็ยังพอหาได้ อนึ่ง เกวียนช้างม้าพาหนะก็
พอเสร็จการไถนา คนชาวนาก็พอว่างธุระ ลงหาเวลาอื่นให้
เหมาะกว่านี้จะไม่มี...”^{๓๙}

แต่ในพระนิพนธ์เรื่อง คำอธิบายเรื่องพระบาท ทรงกล่าวว่า เทศกาล
พระบาทที่จัดขึ้นกลางเดือน ๓ ครั้งหนึ่งและกลางเดือน ๔ ครั้งหนึ่งเกิดขึ้นในสมัย
พระเจ้าทรงธรรม ความว่า “...แลเกิดเทศกาลมหาชนขึ้นไปบูชาพระพุทธบาทกลาง
เดือน ๓ ครั้ง ๑ กลางเดือน ๔ ครั้ง ๑ แต่นั้นมา...”^{๔๐}

อย่างไรก็ดี เทศกาลนมัสการพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี กลางเดือน ๓
น่าจะเป็นเทศกาลที่จัดขึ้นมาแต่เดิม และเป็นที่ยอมรับและนิยมของพุทธศาสนิกชน
โดยทั่วไป ดังเช่นสุนทรภู่เดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาทในเดือน ๓ เมื่อ พ.ศ.
๒๓๕๐^{๔๑} อันเป็นที่มาของนิราศพระบาทดังที่รู้จักกันเป็นอย่างดี ส่วนงานนมัสการ
ในเดือน ๔ อาจจะกำหนดเพิ่มเติมขึ้น เหมือนกับในสมัยหลังที่การจัดงานนมัสการ
พระพุทธบาทจะดูวันตรุษจีนประกอบด้วย คือ

^{๓๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “เทศกาลพระบาท”,
ใน ชุมชุมพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์
บรรณกิจ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๓.

^{๔๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำอธิบายเรื่องพระบาท”,
ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๗.

^{๔๑} สุนทรภู่, “นิราศพระบาท”, ใน ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูป (กรุงเทพฯ:
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๑๖๙.

“...เดือน ๓ เริ่มงานตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ
รวม ๑๖ วัน (ตรงกับวันตรุษจีน) ถ้าไม่ตรงกับวันตรุษจีน
เริ่มขึ้น ๘ ค่ำถึง ๑๕ ค่ำ รวม ๘ วัน เดือน ๔ เริ่มงานแต่ขึ้น
๘ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ รวม ๘ วัน (ถ้าตรงวันตรุษจีน) เริ่มขึ้น
๑ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ รวม ๑๖ วัน...”^{๔๒}

ส่วนงานนมัสการต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรีจัดขึ้นระหว่างวัน
ขึ้น ๑๓ - ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ของทุกปี^{๔๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงกล่าวไว้ว่า

“...ฤดูเดือนห้า ราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์และพระบาท
มาแต่ไกลจากเมืองพนมสารคามท่าประชุมและที่อื่น ๆ เปน
ตลาดนัดซื้อขายจอบแฉกกัน ๒ วัน ๓ วัน และมีดอกไม้เพลิง
บ้องไฟเบนต์มาจุดในการนักษัตฤกษ์นี้...”^{๔๔}

สรุป

คติความเชื่อเรื่อง “พระแท่น” ในดินแดนประเทศไทยน่าจะเป็นคติ
เก่าแก่ที่เกิดขึ้นพร้อมกับคติความเชื่อเรื่อง “พระบาท” ดังพบร่องรอยหลักฐานที่
อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี แต่คติความเชื่อ
เรื่องพระแท่นไม่ได้รับความนิยม ความหมายของพระแท่นที่หมายถึงที่ประทับนั่ง

^{๔๒} งานนมัสการ พระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๐๓ (สระบุรี: โรงพิมพ์
ปากเพรียวการช่างที่ ๒, ๒๕๐๓), หน้า ก่อนหน้า ๑.

^{๔๓} จังหวัดปราจีนบุรี และกรมศิลปากร, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔), หน้า
๒๕๐.

^{๔๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) (พระนคร:
โรงพิมพ์อุดม, ๒๔๔๕. พิมพ์ในงานพระเมรุ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาท
นเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ ๒๙ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๕๕), หน้า ๙.

ของพระพุทธเจ้า อันเป็นความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่า พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมายังสถานที่แห่งนี้ ภายหลังได้หลงลืมไปจากความรู้ของผู้คน อย่างไรก็ตาม ร่องรอยคติความเชื่อดั้งเดิมของ “พระแท่น” ยังคงปรากฏร่องรอยอยู่ที่พระแท่นศิลาอาสน์ จังหวัดอุตรดิตถ์ที่ค่อนข้างรางเลือน

ส่วนคติความเชื่อเรื่องพระแท่นดงรังนี้ น่าจะเป็นคติที่เกิดขึ้นใหม่ดังพระมติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

“...พระแท่นดงรังในเรื่องพงศาวดารไม่กล่าวถึงเลย จึงสันนิษฐานว่าจะเกิดความนิยมกันต่อมาเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นความคิดของพระเถระในท้องถิ่น ด้วยถือเอาเทือกศิลาแลงลาดตรงปลายเนินกับที่ป่าต้นรังรายรอบเป็นนิมิต ประดิษฐ์เป็นเจดีย์วัตถุเทียบกับพระแท่นที่ปรีณิพพานของพระพุทธเจ้า ณ เมืองกุสินาราย...”^{๔๕}

พระเถระในท้องถิ่นได้เชื่อมโยงเรื่องราวของพระแท่นดงรังซึ่งเป็นพระแท่นที่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานกับเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนถวายพระเพลิงพระบรมศพบนเขาถวายพระเพลิง รวมทั้งสถานที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องด้วยพระบรมศาสดา เช่น บ่อบัวบนพระโอษฐ์ ซึ่งน่าจะเป็นเรื่องเล่าพื้นถิ่นที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย - รัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังปรากฏหลักฐานในลิลิตเสด็จไปชดัดดาทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี และนิราศพระแท่นดงรัง ส่วนหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรมภายในวัดพระแท่นดงรังล้วนแล้วแต่มีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ไม่เก่าไปกว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะวิหารพระแท่น ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักฐานเอกสารคือ บัญชีรายนามผู้ที่ปฏิสังขรณ์พระแท่น จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒) ตามที่กล่าวในข้างต้น

ตำนานเรื่องเล่าต่าง ๆ เหล่านี้ ได้รับการถ่ายทอดในสมัยหลังสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏในเอกสารต่าง ๆ เช่น หนังสือพระราชนิพนธ์เสด็จประพาส

^{๔๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมไทย ฉบับ ๑๗, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๒๐๓ - ๒๐๔.

ไทรโยค พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระแท่นดงรัง ในหนังสือสมุตราษฎร์ และคำถวายเทศน์หน้าพระที่นั่งของพระครู พุทธมัญญาภิบาล เจ้าอาวาสวัดพระแท่นดงรัง ถวายในโอกาสกฐินสมัยเสด็จ พระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ณ วัดพระแท่นดงรัง วันศุกร์ที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ ว่า

“...พระแท่นศิลาเป็นที่นับถือบูชาของมหาชน ในฐานะเป็นพระแท่นที่เสด็จบรรทมปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พระแท่นศิลานี้เป็นหินแท่ง ที่บหน้าลาดรูปคล้ายแท่นหรือเตียงนอนแห่งเชิงเขา ซึ่ง เดิมกล่าวว่ามีต้นรังขึ้นอยู่สองข้าง และบริเวณนี้เป็นดงรัง จึงมีลักษณะภูมิประเทศบางอย่างตรงกับพรรณนาไว้ในพุทธ ประวัติว่า สมเด็จพระบรมศาสดาได้เสด็จบรรทมปรินิพพาน บนพระแท่นระหว่างไม้สาละที่แปลกกันมาว่าไม้รังทั้งคู่ใน สาละโนทยานอันเป็นที่แหว่งแห่งมัลลกะษัตริย์เมืองกุสินารา สาละโนทยานก็คืออุทยานดงไม้สาละหรือดงรังตามที่โบราณ แปลกกันมา ได้มีวิหารที่สร้างครอบพระแท่นมาช้านาน และได้มีเขาถวายพระเพลิงซึ่งเป็นเทือกเดียวกัน มีมณฑปสร้าง อยู่บนยอดเขาในที่ซึ่งนับถือในฐานะเป็นที่ถวายพระเพลิง พระพุทธสรีระ ภายในมีพระพุทธรูป นอกจากนี้ยังมีวิหาร พระทรมานกาย วิหารพระอานนท์ กับยังมีสิ่งอื่น ๆ ที่นับถือ กันว่าเป็นสิ่งที่มีเนื่องด้วยสมเด็จพระบรมศาสดา เช่น บ่อบัวน พระโอษฐ์ที่ด้านหลังวิหารพระแท่นดงรัง เป็นต้น...”^{๔๖}

^{๔๖} “วิสาขธรรมกถา พระครูพุทธมัญญาภิบาล วัดพระแท่นดงรัง ถวายในโอกาสกฐินสมัย เสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ณ วัดพระแท่นดงรัง อำเภอท่ามะกา จังหวัด กาญจนบุรี วันศุกร์ที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๒,” ใน โดยเสด็จพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถในการเสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญ พระราชกุศลวิสาขบูชา ทรงวางศิลาฤกษ์อุโบสถ ทรงลงพระปรมาภิไธย และทรงเยี่ยมราษฎร ณ วัดพระแท่นดงรัง อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๒, หน้า (๔) - (๕).

ธรรมเนียมการถวายจักร
กางกั้นพระประธาน

เสด็จจุดตะ: เศวตฉัตร

มณฑลที่ฝ่าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ฉัตรเป็นสัญลักษณ์มณฑลเก่าแก่หนึ่งในมณฑล ๘ ประการ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เป็นสัญลักษณ์ที่ปรากฏบนฝ่าพระบาทของพระเจ้าจักรพรรดิและมักปรากฏบนรอยพระพุทธรูป หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ สามารถจขจิตกิเลสมลทินทั้งปวง วงรอบฉัตรเปรียบได้กับพระรูปที่ก่อปรด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ส่วนประกอบของฉัตรเปรียบได้กับอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ยอดฉัตรเปรียบได้กับพระสัพพัญญุตญาณ

ธรรมเนียมการถวายฉัตร กางกั้นพระประธาน

การถวายฉัตรกางกั้นพระประธานภายในพระอุโบสถ และพระวิหาร เป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะหากเมื่อเราไปนมัสการ พระประธานภายในพระอุโบสถ และพระวิหาร จะเห็นฉัตรแขวนอยู่เหนือ พระประธานอยู่โดยทั่วไป และในปัจจุบันทางวัดต่าง ๆ นิยมสร้างฉัตรถวาย พระประธานกันเป็นจำนวนมาก

ฉัตรเป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์และเป็นสัญลักษณ์สำคัญแสดงถึง ความเป็นพระราชาธิบดีอันสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาตามธรรมเนียม การปฏิบัติต่อพระพุทธเจ้าอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ อย่างเช่นการถวายเครื่องราช กกกุธภัณฑ์เป็นพุทธบูชาในพระสถูปเจดีย์ การปฏิบัติต่อพระพุทธสรีระภายหลัง เสด็จดับขันธปรินิพพาน และน่าจะรวมทั้งการถวายฉัตรกางกั้นเป็นพุทธบูชา เหนือพระสถูปเจดีย์ และพระพุทธรูปสำคัญ อันมีที่มาจากคติของอินเดีย ซึ่งมี รายละเอียดและพัฒนาการแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น

ความหมายที่รับรู้กันโดยทั่วไปตามธรรมเนียมของไทยนั้น ฉัตรเป็น เครื่องสูงมีลักษณะคล้ายร่มซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ชั้นบนมีขนาดเล็กกว่าชั้นล่าง ลดหลั่นกันไปโดยลำดับ เป็นเครื่องประกอบพระบรมราชอิสริยยศ พระราช อิสริยยศ และพระอิสริยยศของพระมหากษัตริย์ เจ้านายและสมเด็จพระสังฆราช ใช้สำหรับแขวน ปัก ตั้ง หรือเชิญเข้ากระบวนแห่เพื่อเป็นพระเกียรติยศ ฉัตรอาจ แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ ฉัตรแขวนหรือฉัตรปักแสดงพระอิสริยยศ ของผู้ทรงฉัตร และฉัตรตั้งในพิธีหรือเชิญไปในกระบวนแห่เพื่อเป็นเครื่องประกอบ พระเกียรติยศ^๑

^๑ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ร.ว.แสงสุรย์ อดาว์ลัย, “ฉัตร”, ใน สารานุกรมฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๙ (พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๓), หน้า ๕๘๐๓ - ๕๘๑๕.

พระพุทธรูปชินสีห์ กางก้นด้วยเศวตฉัตร ๙ ชั้น
พระประธานพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
ที่มา: พระมหาวโรตม์ อนุมวโร วัดบวรนิเวศวิหาร

ส่วนคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาในการถวายเครื่องก้านที่เรียกว่า “ฉัตร” หรือ “ร่ม” แต่พระพุทธเจ้า ปรากฏหลักฐานในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ภาค ๑ อานันทเถรอปทานที่ ๑๒ (๑๐) ว่าด้วยผลแห่งการ ถวายฉัตรถวายพระพุทธเจ้า ซึ่งพระอานนทได้เคยถวายฉัตรก้านพระพุทธรูป พระนามว่า ปทุมุตตระ และมีพุทธพยากรณ์ว่า

“...ผู้ใดได้กั้นฉัตรอันประดับด้วยเครื่องอลังการทอง
เราจักพยากรณ์ผู้นั้น ท่านทั้งหลายจงฟังเรากล่าว

บุรุษผู้นี้ไปจากมนุษยโลกแล้ว จักครอบครองภพดุสิต
จักเสวยสมบัติ มีนางอัปสรทั้งหลายแวดล้อม.

จักเสวยเทวราชสมบัติ ๓๔ ครั้ง จักเป็นอธิบดีแห่งชน
ครอบครองแผ่นดิน ๘๐๐ ครั้ง จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๕๘
ครั้ง จักเสวยราชสมบัติในประเทศอันไพศาลในแผ่นดิน...”^๒

เข้าใจว่า เดิมการถวายฉัตรก้านพระพุทธรูปเป็นธรรมเนียมอันเนื่อง
มาจากพระมหากษัตริย์ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีมาตั้งแต่สมัยใดและมี
ระเบียบแบบแผนอย่างไร ซึ่งฉัตรก้านพระพุทธรูปมีรูปแบบที่หลากหลาย
ทั้งเศวตฉัตร ฉัตรตาล^๓ และฉัตรโลหะ

^๒ พระสูตร และอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๘ ภาคที่ ๑, พิมพ์
ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๖๔๙.

^๓ ฉัตรแขวน หรือฉัตรปักแสดงพระอิสริยยศนั้นเป็นฉัตรเดี่ยว แบ่งออกได้เป็น ๔ ประเภท
ได้แก่ เศวตฉัตร ฉัตรขาวลายทองหรือฉัตรกำมะลอ ฉัตรตาล และฉัตรโหมด ซึ่งฉัตรแต่ละประเภท
มีลักษณะ รูปแบบ และการใช้ที่แตกต่างกันออกไปตามพระบรมราชอิสริยยศ พระราชอิสริยยศ และ
พระอิสริยยศ ตราสัญลักษณ์เพิ่มเติมใน สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, ราชศัพท์, พิมพ์
ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ: บจก. ซีดี มีเดีย ไกด์, ๒๕๖๔. เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ๒๕๖๒), หน้า ๒๓๕ - ๒๓๙.

เศวตฉัตร หรือฉัตรขาว^๔ การถวายเศวตฉัตรกางกั้นพระประธานนี้ ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นอย่างช้า ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ตรัสเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ถวายพระมหาเศวตฉัตรทรงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกางกั้นเป็นพุทธุบุงาพระพุทธรูปชินสีห์ ภายในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร เดิมพระมหาเศวตฉัตรเป็นผ้าตาดขาวหุ้ม ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้มีการบูรณะพระมหาเศวตฉัตร และเปลี่ยนจากผ้าตาดขาวมาเป็นผ้าขาว^๕

นอกจากนี้ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชรวมไว้ในถ้ำศิลาบรรจุในพุทธุบุงาพระพุทธรูปเทวปฏิมากร พระประธานพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แล้วโปรดให้ถวายพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งเป็นฉัตรขาว ๙ ชั้น แก่พระพุทธรูปเทวปฏิมากร ภายหลังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

^๔ เศวตฉัตรมี ๔ แบบ คือ **นพปฎลมหาเศวตฉัตร** หรือมหาเศวตฉัตร ลักษณะเป็นฉัตรขาว ๙ ชั้น แต่ละชั้นมีระบายนชิลทองแผ่ลวดซ้อน ๓ ชั้น ฉัตรชั้นล่างสุดห้อยอุบะจำปาทอง เป็นเครื่องประกอบพระบรมราชอิสริยยศสูงสุดของพระมหากษัตริย์ที่ทรงรับพระบรมราชาภิเษกโดยสมบูรณ์ อันเป็นเครื่องแสดงถึงความเป็นพระราชามหาเศวตฉัตรนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้หุ้มด้วยผ้าขาวแทนตาด **สัปตปฎลมหาเศวตฉัตร** มี ๗ ชั้น มีระบายนชิลทองแผ่ลวด ๓ ชั้น ชั้นล่างสุดห้อยอุบะจำปาทอง ใช้สำหรับพระมหากษัตริย์ที่ยังมิได้รับพระบรมราชาภิเษก และพระบรมวงศ์ชั้นสูง **เบญจปฎลเศวตฉัตร** มี ๕ ชั้น แต่ละชั้นมีระบายนชิลทองแผ่ลวด ๒ ชั้น ชั้นล่างสุดห้อยอุบะจำปาทอง สำหรับพระราชวงศ์ชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้า พระราชเทวี พระอัครชายาเธอ และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ใช้ปักหรือแขวนเช่นเดียวกับนพปฎลมหาเศวตฉัตร **เศวตฉัตร ๓ ชั้น** แต่ละชั้นระบายนชิลทองแผ่ลวด ๒ ชั้น ชั้นล่างห้อยอุบะจำปาทอง สำหรับสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทุกรายละเอียดในสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, **ราชาศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๓๖ - ๒๓๗.

^๕ ภายหลังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะพระมหาเศวตฉัตรอีก ๒ ครั้ง ทุกรายละเอียดในวัดบวรนิเวศวิหาร, **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐. จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐), หน้า ๓๘ และ ๔๙๓.

พระบรมชนกาศิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ได้เปลี่ยนเป็น
ฉัตรดาตทอง ๙ ชั้น^๖

ต่อมาเมื่อเสร็จสิ้นงานพระบรมศพพระมหากษัตริย์ ได้เกิดธรรมเนียม
ในการนำพระมหาเศวตฉัตรที่ใช้ในงานพระบรมศพไปถวายเป็นพุทธบูชาแด่
พระประธานของพระอารามที่เกี่ยวข้อง ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถวายพระมหาเศวตฉัตรกันพระโกศพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางกันพระพุทธรูปองค์ที่ ๓ พระประธาน
ภายในพระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม^๗ ภายหลังได้พุทธบัลลังก์พระพุทธรูป
องค์นี้ เป็นที่บรรจุพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาล
ที่ ๒ พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ พระบรมอัฐิ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ และพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร
มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ ๙

^๖ พระราชเวที (สุรพล ชิตญาโณ ป.ธ.๙) และบุญเดือน ศรีวรพจน์, เรียบเรียง, **ตาลีปัตร
วัดโพธิ์** (กรุงเทพฯ: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, ๒๕๕๘. จัดพิมพ์เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ
พระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ตีสถานุโกโร) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ณ เมรุหลวง
หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๘), หน้า ๒๗๐.

^๗ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, **พระพุทธรูปสำคัญ** (กรุงเทพฯ: บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), หน้า ๒๗๔.

พระพุทธรูปองค์นี้ กางกันด้วยเศวตฉัตร ๙ ชั้น
พระประธานพระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: ภาพถ่ายประจักษ์ศิลปสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ กรมศิลปากร

การถวายพระมหาเศวตฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปนี้ ไม่จำเพาะเจาะจงแต่เฉพาะพระพุทธรูปที่เกี่ยวข้องกับพระบรมอัฐิ และพระบรมราชสรีรางคารเท่านั้น แต่ยังถวายพระพุทธรูปสำคัญองค์อื่นด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถวายพระเศวตฉัตร ๙ ชั้นกางกั้นถวายพระพุทธรูปสี่ทิศ ภายในพระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตร^๘ อีกทั้งยังปรากฏหลักฐานว่า มีการถวายเศวตฉัตร ๗ ชั้น กางกั้นพระพุทธรูปด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถวายเศวตฉัตร ๗ ชั้น กางกั้นพระประธานในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมเปลี่ยนเศวตฉัตร^๙

อย่างไรก็ดี เศวตฉัตรกางกั้นพระประธานมีทั้ง ๕ ชั้น ๓ ชั้น และบางแห่ง กางกั้นด้วยร่มก็มี

ฉัตรตาด^{๑๐} เป็นฉัตรที่ทำด้วยผ้าตาด^{๑๑} การถวายฉัตรตาดกางกั้นพระพุทธรูปเป็นพุทธรูปบูชาเป็นธรรมเนียมทั้งของหลวงและของราษฎร์ ดังปรากฏหลักฐาน เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายฉัตรตาดเหลือง ๗ ชั้น แต่พระศาสดา หรือพระศรีศาสดา^{๑๒} วัดบวรนิเวศวิหาร ด้วยมีพระราชดำริว่า

^๘ ประวัติวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๘), หน้า ๑๑.

^๙ ประวัติวัดมหาพฤฒาราม (พระนคร: บริษัท ประชุมช่าง จำกัด, ๒๕๑๑), หน้า ๑๗.

^{๑๐} ฉัตรตาด มี ๒ แบบ คือ ฉัตรตาดขาว ๕ ชั้น ทำด้วยผ้าตาดสีขาว แต่ละชั้นมีระบาย ๒ ชั้น ขอบระบายติดแถบกระຈังเงิน ชั้นล่างสุดห้อยอุบะจำปาทอง และฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น ทำด้วยผ้าตาดสีเหลือง แต่ละชั้นมีระบาย ๒ ชั้น ขอบระบายติดแถบกระຈังเงิน ชั้นล่างสุดห้อยอุบะจำปาทอง ครอบระเบียดใน สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, **ราชาศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๓๗ - ๒๓๘.

^{๑๑} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ให้ความหมายว่า “ชื่อผ้าชนิดหนึ่ง ทอด้วยไหมควบกับแล้งเงิน หรือแล้งทอง จำนวนเท่ากัน” ครอบระเบียดใน ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔** (กรุงเทพฯ: บริษัท ศรีวัฒนาอินเตอร์พริ้น จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖. เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ), หน้า ๔๙๒.

^{๑๒} ต่อมาพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะฉัตรตาดทอง ๗ ชั้น ที่แขวนถวายพระศาสดาขึ้นใหม่ ครั้นในวันอาสาฬหบูชา วันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ ทรงยกฉัตรทองนั้นถวายพระศรีศาสดา

“...พระสาสดาซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระวิหารวัดบวร
นิเวศวิหารนั้น เป็นพระพุทธรูปสำคัญพระองค์หนึ่งสมควรจะ
ถวายฉัตรกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงาน
ทำฉัตรดาดทอง ๗ ชั้นถวายเป็นพุทธรูป...”^{๑๓}

ธรรมเนียมดังกล่าวได้รับการปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน ดังเช่น
ในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
และในโอกาสสมโภชที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรม
ราชชนนีพันปีหลวง จะทรงเจริญพระชนมพรรษา ๘๐ พรรษา ๑๒ สิงหาคม ๒๕๕๕
พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฉัตร ๕ ชั้น แก่ทั้งพระพุทธรูปมหาสุวรรณ
ปฏิมากร วัดไตรมิตรวิทยารามวรวิหาร เพื่อถวายเป็นพุทธรูป ซึ่งเป็นฉัตรเหนือ
พระพุทธรูปปฏิมากรที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ^{๑๔}

ฉัตรโลหะ การถวายฉัตรโลหะแก่ทั้งพระประธานปรากฏหลักฐานมา
ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น การสร้างฉัตรโลหะ ๕ ชั้น แก่ทั้งพระพุท
ธมหารัณรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) นอกจากนี้ ยังมีการถวายฉัตรโลหะแก่ทั้ง
พระพุทธรูปที่เกี่ยวข้องด้วยพระมหากษัตริย์และเจ้านาย เช่น พระชัยหลังช้าง
พระชัยวัฒน์ประจำรัชกาล พระพุทธรูปฉลองพระองค์ เป็นต้น ฉัตรที่ทั้งนี้
เป็นฉัตรโลหะ ๕ ชั้น ดังเช่น พระชัยหลังช้าง และพระชัยวัฒน์ประจำรัชกาลที่ ๒
ทั้งนี้ด้วยฉัตรทองคำ ๕ ชั้น ลงยาราชาวดี^{๑๕}

๑๓ “ทรงยกฉัตรพระสาสดา”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๒ (๒๔ ต.ค. ๑๒๔): ๖๖๗.

๑๔ ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรม
ราชชนนีพันปีหลวง เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ไปทรงยกฉัตร เมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ.
๒๕๕๕ ครอบงายละเอียดใน การถ่ายทอดสด สมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนิน
แทนพระองค์ไปทรงยกฉัตรขึ้นประดิษฐานเหนือพระพุทธรูปมหาสุวรรณปฏิมากร ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม
วรวิหาร เมื่อวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๕๕ เวลา ๑๘.๓๐ น. สืบค้นจาก YouTube เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน
พ.ศ. ๒๕๖๔

๑๕ ครอบงายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ผู้เขียน, พระพุทธรูปปฏิมาในพระบรม
มหาราชวัง (กรุงเทพฯ: สำนักพระราชพิธีการ, ๒๕๓๕).

พระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) ทรงกันด้วยฉัตรโลหะ ๕ ชั้น
พระประธานพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: นายพยนต์ รัตนกุล

พระพุทธรูปปางสมาธิ 5 ชั้น ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพฯ

พระพุทธรูป กางกั้นด้วยฉัตรโลหะ ๕ ชั้น
ภายในวัดพระพุทธบาท อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
ทรงยกฉัตรทรงกันหลวงพ้อวัดไร่ขิง วัดไร่ขิง พระอารามหลวง จังหวัดนครปฐม
เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๗
ที่มา: วัดไร่ขิง พระอารามหลวง

ส่วนฉัตรทรงกันหลวงพ้อรูปประจำพระชนมพรรษา ซึ่งเป็นธรรมเนียมที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเครื่องหมายแสดงถึงความเป็นพระราชาธิบดี^{๑๖}

^{๑๖} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ๗๔ องค์ แบ่งออกเป็นพระพุทธรูปมีฉัตรกะไหล่ทอง ๒๘ องค์ ที่เหลือไม่มีฉัตร (เงิน) กะไหล่ทอง และสร้างพระพุทธรูปปางมารวิชัย ๔๘ องค์ ทรงพระราชอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แบ่งออกเป็น มีฉัตรกะไหล่ทองกัน ๑๖ องค์ เท่าปีรัชกาล ที่เหลือไม่มีฉัตรกะไหล่ทองกัน พร้อมทั้งโปรดให้สร้างพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาของพระองค์เองที่ทรงสร้างจำนวน ๓๗ องค์ เท่าพระชนมพรรษาที่ยังมีได้เสวยราชย์ และในปีต่อมาก็ทรงสร้างเพิ่มขึ้นปีละ ๑ องค์ มีฉัตรกะไหล่ทองกัน ลักษณะฉัตรที่ทรงกันพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาเป็นฉัตรเงิน กะไหล่ทอง ปู ๓ ชั้น ดุรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชกรณียานุสร** (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๓).

ด้วยเหตุที่การถวายฉัตรกางกั้นพระประธานเป็นธรรมเนียมที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา จึงมิได้จำกัดอยู่เฉพาะในราชสำนักเท่านั้น ดังนั้นในส่วนของราษฎรจึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเช่นกัน ดังเห็นได้จากพระประธานเป็นจำนวนมากมีฉัตรกางกั้น แต่หลักฐานเอกสารที่กล่าวถึงมีน้อย เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ พระญาณสมโพธิ เจ้าอาวาสวัดดุสิตาราม กรุงเทพมหานคร ได้ร่วมกับสัปบุรุษทยอยจ้างเหมาช่างปิดทององค์พระประธาน และพระสาวกในพระอุโบสถ พร้อมกันสร้างฉัตรถวายพระประธาน ความว่า

“...กับทำฉัตรสำหรับพระประธานด้วยผ้าดาด กว้าง

๑ วา สูง ๑ วา ๑ คอก ๑ คืบ ๕ ชั้น แล้วเสร็จ...”^{๑๗}

การถวายฉัตรกางกั้นพระประธานของหลวงและของราษฎรนี้มีรูปแบบและรายละเอียดบางประการที่แตกต่างกัน ซึ่งในราชสำนักมีธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อกันมา คือ “...ฉัตรที่จะถวายกางกั้นพระพุทธรูปให้เทียบเท่าชั้นเจ้าฟ้า คือ ฉัตรขาว ๕ ชั้น สามัญชนทั่วไปสามารถทำถวายได้ แต่ถ้าจะทำให้สูงกว่านั้น ต้องขอพระบรมราชอนุญาต หรือขอพระราชทาน...”^{๑๘}

ธรรมเนียมการถวายฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปเป็นธรรมเนียมในราชสำนัก ปรากฏหลักฐานชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยฉัตรที่ถวายเป็นพุทธรูปกางกั้นพระพุทธรูปเป็นฉัตรโลหะ ๕ ชั้น รวมทั้งฉัตรกางกั้นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นเครื่องหมายแสดงถึงความเป็นพระราชอิบติ ภายหลังในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ปรากฏหลักฐานการถวายเศวตฉัตรกางกั้นพระประธานสำคัญ ซึ่งการถวายฉัตรกางกั้นพระประธานนี้ สุดแต่พระราชศรัทธาและพระบรมราชวินิจฉัยว่าจะทรงถวายฉัตรแบบใด ส่วนสามัญชนทั่วไปสามารถถวายฉัตรกางกั้นพระประธานเป็นพุทธรูปได้เช่นเดียวกัน ซึ่งมีธรรมเนียมปฏิบัติของราชสำนักดังที่กล่าวในข้างต้นเป็นแบบแผนสืบมา

^{๑๗} “พจนานุกรมธรรมเนียม เรื่องปิดทองและทำฉัตรพระประธาน”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๔ (๘ เม.ย. ๒๔๖๐): ๑๗๘.

^{๑๘} นายอนันต์ ศรีระอุดม, ฝ่ามือเครื่องสูงและกลองชนะ สำนักพระราชวัง, สัมภาษณ์, ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๖๔.

បរិច្ឆេទ

สุพรรณาวา: ลำแพทอง

มงคลที่ผ้าพระบาทพระพุทธไสยาสน์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ลำแพทอง หรือเรือทอง เป็นสัญลักษณ์ของโลกุตตรนาวา คือทิพยนาวาที่นำสัตว์ทั้งปวงข้ามพ้นการเวียนว่ายตายเกิดให้บรรลุถึงแดนเกษมคือพระนิพพาน เป็นสัญลักษณ์มงคลใน ๑๐๘ ประการ

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **ตราประจำจังหวัด**. กรุงเทพฯ: บริษัท เอ.พี. กราฟฟิค ดีไซน์ และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒.
- _____. **พุทธบาทลักษณะ และรอยพระพุทธรบาทในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: บริษัท พรินสเกล จำกัด, ๒๕๓๖. (จัดพิมพ์ในโอกาสสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เสด็จเป็นประธานในพิธีเปิดนิทรรศการพิเศษเนื่องในเทศกาลบุริมพรรษา ประจำปี ๒๕๓๖ ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ วันที่ ๒๖ กรกฎาคม - ๒๖ ตุลาคม ๒๕๓๖).
- _____. **อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป ๒๕๓๕). (เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ๒๖ มิถุนายน ๒๕๓๕).
- _____. **กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. พระพุทธรูปสำคัญ**. กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๓.
- _____. **สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี. โบราณคดีเมืองศรีมโหสถ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ทวีปเปิดปีเพรส, ๒๕๔๘.
- _____. **สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. โครงการเผยแพร่วรรณกรรมศึกษาวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ จังหวัดกาญจนบุรี**. วันเสาร์ที่ ๒๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๔๘. (เอกสารอัดสำเนา).
- _____. **สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. รัตนมงคคำฉันท์ เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ**. กรุงเทพฯ: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๔๗. (คณะอนุกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เนื่องในโอกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๗ จัดพิมพ์).

กรมศิลปากร. หอสมุดแห่งชาติ. จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลัง
ปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๙.
กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. รุกขมรดกของแผ่นดินได้ร่มพระบารมี (The Trees of
Siam : Treasures of the Land under the Royal Benevolence
of His Majesty the King). นครปฐม: บริษัทรุ่งศิลป์ จำกัด (๑๙๙๗),
๒๕๖๐.

ไชยศรี ศรีอรุณ. พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ในสยามประเทศ: ประวัติความเป็นมาของ
พระพุทธรูปตั้งแต่มหากษัตริย์จนถึงมหาปรินิพพาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔.
กรุงเทพฯ: กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๓.

คัมภีร์ทีปวงศ์ พงศาวดารพุทธศาสนาเล่มแรกโดยภิกษุณีศรีลังกา. แปลโดย
ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ (ภิกษุณีธัมมัทธา). กรุงเทพฯ: ศูนย์ไทยธิเบตศึกษา,
๒๕๕๓.

งานนมัสการพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี พ.ศ. ๒๕๐๓. สระบุรี: โรงพิมพ์ปากเพรียว
การช่างที่ ๒, ๒๕๐๓.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชกรณียานุสร. กรุงเทพฯ:
กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๓.

_____. พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา
ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๔.

_____. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง
เสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑). พระนคร:
โรงพิมพ์อุดม, ๒๔๙๕. (พิมพ์ในงานพระเมรุ พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม
วันที่ ๒๙ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๕).

“แจ้งความกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ยกวัดราชภูร์ เป็นพระอารามหลวง”,
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๙๐ ตอนที่ ๑๙ (๒๗ ก.พ. ๒๕๑๖): ๕๕๒.

จังหวัดกาญจนบุรี และกรมศิลปากร. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดกาญจนบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุ
สภาลาดพร้าว, ๒๕๔๔. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและ

จดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์ในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒).

จังหวัดปราจีนบุรี (งานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ). พระนคร: โรงพิมพ์อุดม, ๒๕๐๐.
จังหวัดปราจีนบุรี. และกรมศิลปากร. วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๔. (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์ในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๒).

น้ำ ทองคำวรรณ. “จารึกภาษาเขมรและภาษามอญ”, ใน ศิลปากร, ปีที่ ๘ เล่ม ๑๐ (มีนาคม ๒๔๙๘): ๙๓ - ๙๘.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. **พระศรีมหาโพธิ์ จากชมพูทวีปสู่สุวรรณภูมิ.** กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๔๖.

ดำรงราชานุภาพ, กรมพระยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. **ขุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาพรยาดำรงราชานุภาพ.** กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์บรรณกิจ (๑๙๙๑) จำกัด, ๒๕๕๓.

_____ **ตำนานพระพุทธรเจดีย์สยาม.** พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, ๒๕๐๓. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๓).

_____ **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวิป (ฉบับมติชน).** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖. (มูลนิธิสมเด็จพระมหาพรยาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีจัดพิมพ์ร่วมกับสำนักพิมพ์มติชน).

โดยเสด็จพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถในการเสด็จพระราชดำเนินทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ทรงวางศิลาฤกษ์ ทรงลงพระปรมาภิไธย และทรงเยี่ยมราษฎร ณ วัดพระแท่นดงรัง อ.ท่ามะกา จ.กาญจนบุรี วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๒. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๑๒.

ทองศักดิ์ หายวงศ์. “พระนอนวัดธรรมจักรเสมา,” ใน ศิลปากร, ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๖ (๒๕๓๔): ๖๐ - ๗๖.

“ทรงยกฉัตรพระสาสดา”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๒ (๒๙ ต.ค. ๑๒๔): ๖๖๗.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการฉลองวันประสูติครบ ๑๐๐ ปี วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๖).

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๕.

น. ณ ปากน้ำ, นามแฝง. พุทธประติมากรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓.

นฤมล อีระวัฒน์, ผู้ชำระต้นฉบับ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๘. (ประชุมพงศาวดารฉบับราชบุรี ภาคที่ ๕).

นันทนา ชุตินวงศ์. รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๓.

นิราศพระแท่นดงรัง ของนายมี หมีนพรหมสมพัตร ฉบับชำระใหม่. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๔.

นิราศพระแท่นดงรัง ของสามเณรกลั่น ฉบับชำระใหม่. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๔.

นิราศพระแท่นดงรัง ของสุนทรภู่. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๘. (แจกในการกฐินพระราชทาน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาท เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ ณ วัดราชบูรณะ วัดสุทัศน์เทพวราราม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘).

บัณฑิต ลีวชัยชาญ. ศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี. กรุงเทพฯ: จังหวัดปราจีนบุรี, ๒๕๔๙.

_____. บรรณาธิการ. รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนา จากลัทธิทวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี. กรุงเทพฯ: สำนักศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร, ๒๕๕๓.

_____. อรรถลักษณะมรดกทางวัฒนธรรม จังหวัดปราจีนบุรี. กรุงเทพฯ: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดปราจีนบุรี, ๒๕๕๖.

“ประกาศกระทรวงมหาดไทย เรื่อง แบ่งท้องที่ตั้งเป็นกิ่งอำเภอ”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๘๗ ตอนที่ ๑๔ (๒๔ ก.พ. ๒๕๑๓): ๖๘๐.

“ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง พระราชทานวิสุงคามสีมา”, ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่ม ๘๒ ตอนที่ ๒๔ (๑๙ มี.ค. ๒๕๐๘): ๑๘ - ๒๕.

ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย. กรุงเทพฯ: สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗).

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี).

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี).

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี).

ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธบาท. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๗.

ประวัติวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๘. (พิมพ์แจกเป็นบรรณาการในงานกุศลประจำปี ๒๕๐๘).

ประวัติวัดมหาพฤฒาราม. พระนคร: บริษัท ประชุมช่าง จำกัด, ๒๕๑๑. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลพระภิกษุเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานที่วัดมหาพฤฒาราม ๑๒ ตุลาคม ๒๕๑๑).

ปิยนาด (นิโครธา) บุณนาค. ประวัติศาสตร์และอารยธรรมของศรีลังกาสสมัยโบราณ ถึงก่อนสมัยอาณานิคมและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างศรีลังกากับไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พจนานุกรมบาลี - ไทย - อังกฤษ เล่ม ๘. กรุงเทพฯ: หน่วยวิจัยทางพระพุทธศาสนา กรมการศาสนา, ม.ป.ป.

พระคัมภีร์ทีปวงศ์. แปลโดย นายบุญ แสงฉาย และคณะ. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๖. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธรรมโฆษาผดุงกิจ ณ เมรุวัดชำแสด ตำบลบรือ อำเภอบรือ จังหวัดมหาสารคาม วันที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๖).

พระครูศรีมหาโพธิคุณารักษ์ (สวาสดี กิตติมา กระโยมกุล). จังหวัดปราจีนบุรี ภาคโบราณคดี. ม.ป.ท., ๒๕๒๘.

พระคันธสาราภังค์, แปล. เสด็จภูมิตา. กรุงเทพฯ: บริษัท สแควร์ปรีนซ์' ๙๓ จำกัด, ๒๕๔๕. (คณะศิษย์พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในโอกาสทำบุญอายุครบ ๘๒ ปี พระธัมมานันทะมหาเถร อัครมหาบัณฑิต ๘ มกราคม ๒๕๔๕).

พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

พระพิมพ์ธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร). ตำนานพระพุทธรูปปางต่าง ๆ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กองทุนบุญนิธิหอไตร, ๒๕๔๑.

พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต. คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑. แปลโดย สุเทพ พรมเลิศ. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระรัตนปัญญา, รจนา. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. แปลโดย ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร. กรุงเทพฯ: บริษัททำไทย เพลส จำกัด, ๒๕๕๐. (วัดพระแก้ว จังหวัดเชียงราย จัดพิมพ์ในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงยกข่อฟ้า เเอกพระอุโบสถ และทรงเปิด “โองหลวงแสงแก้ว เฉลิมพระเกียรติ” พุทธศักราช ๒๕๕๐).

“พระราชกฤษฎีกาตั้งอำเภอปลายพระยา อำเภอห้วยเม็ก อำเภอละแม อำเภอแม่จิม อำเภอหนองกี่ อำเภอโคกปีบ อำเภอเกาะพัง อำเภอสนม อำเภอโซ่พิสัย อำเภอโนนสะอาด อำเภอนาจะหลวย พ.ศ. ๒๕๒๐”, **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม ๙๕ ตอนที่ ๓๑ (๑๒ เม.ย. ๒๕๒๐): ๓๒๖ - ๓๓๐.

“พระราชกฤษฎีกา เปลี่ยนชื่ออำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๕๓๖”, **ราชกิจจานุเบกษา** ฉบับพิเศษ เล่ม ๑๑๐ ตอนที่ ๗๒ (๒ มิ.ย. ๒๕๓๖): ๓ - ๔.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒.

พระราชเวที (สุรพล ชิตญาโณ ป.ธ.๙) และบุญเตือน ศรีวรพจน์, เรียบเรียง. **ตาลิปัตร วัดโพธิ์**. กรุงเทพฯ: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, ๒๕๕๘. (จัดพิมพ์ เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพพระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ตีสานุกโร) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ณ เมรุหลวงหน้าพลพลา อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๘).

พระวินัยปิฎก เล่มที่ ๕ มหาวรรค ภาคที่ ๒ และอรรถกถา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระสูตร และอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๘ ภาคที่ ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระสูตร และอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อุทาน เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระสูตร และอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระสูตร และอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓.

พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระสูตร และอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๒.

พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระสูตร และอรรถกถา แปล สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒.

พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พระสูตร และอรรถกถา แปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. “ประวัติความคิดสร้างพระพุทธรูปของไทย”, ใน พระพุทธรูป

ปางต่าง ๆ ในสยามประเทศ: ประวัติความเป็นมาของพระพุทธรูป

ตั้งแต่มหานิเชกกรรมถึงมหาปรินิพพาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ:

กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๓, หน้า ๑๐ - ๓๕.

_____ .หาพระหาเจ้า: รวมบทความทางวิชาการเกี่ยวกับความหมายทางสังคม

และวัฒนธรรมของโบราณวัตถุและโบราณสถาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์

มติชน, ๒๕๔๕.

“แผนกกรมธรรมการ เรื่องปิดทองและทำฉัตรพระประธาน,” ราชกิจจานุเบกษา

เล่ม ๓๔ (๘ เม.ย. ๒๔๖๐): ๑๗๘.

ผาสุข อินทราวุธ. “อัฐมมงคล (The Eight Auspicious Symbols)”, ใน ผาสุข

อินทราวุธ. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๙,

หน้า ๑๐๐ - ๑๑๗.

มงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธบาท (อรรถกถา พุทธปาถกฤษณ). กทม.: สำนัก

ราชเลขาธิการ, ๒๕๔๐. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์

พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพวัชรธรรมาภรณ์

(สุรพงษ์ ฐานวโร) ป.ธ. ๕ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐).

ไมเคิล ไรท์. “คาถาในจารึกเนินสระบัวมาจากไหน”, ใน **ศิลปวัฒนธรรม**, ปีที่ ๙, ฉบับที่ ๕ (มีนาคม ๒๕๓๑): ๑๐๑ - ๑๐๓.

แย้ม ประพัฒน์ทอง. **แย้มบรรยายบรรณาการสนองมูทิตาจิต**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓. (ในงานฉลองปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคม และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ชุตินฺธมฺหาเถร วัดสามพระยา) ๑๖ สิงหาคม ๒๕๒๓).

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพฯ: บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

_____. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. กรุงเทพฯ: บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖. (เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ).

_____. **สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒๑ พายุ - ภัคดี**. กรุงเทพฯ: ไทยมิตรการพิมพ์, ๒๕๓๐.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์. แปลโดย พระยาธรรมปโรหิต และพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์). กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

วัดบวรนิเวศวิหาร. ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐. (จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐).

_____. **โพธิ์ใต้แม่**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์และทำปกเจริญผล, ๒๕๒๕.

วัดพระแท่นดงรังวรวิหาร. วัดพระแท่นดงรังวรวิหาร อำเภอกำแพงแสน จังหวัดกาญจนบุรี. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ลังกุมาร, แปล. **ศรีลังกา: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี**. แปลจากหนังสือ *The Pali Literature of Ceylon* ของ G.P. Malalasekera. นครปฐม: สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. พระพุทธรูปอินเดีย และความรู้อย่างใหม่เกี่ยวกับโบราณคดี
จีน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สหมิตรพรินต์ติ้ง, ๒๕๔๗. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์
เพื่อเชิดชูพระเกียรติ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ป.จ.,
ม.ป.ช., ม.ว.ม. ปราชญ์ทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ).

_____ . ศิลปะอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๔.
สมุดราชบุรี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น - ไทย, ๒๕๕๐. (หนังสือ
ลำดับที่ ๖ ของ “ชุดหนังสือหายาก” คณะกรรมการพิจารณาจัดพิมพ์
“ชุดหนังสือหายาก” ในโครงการมิตรภาพญี่ปุ่น - ไทย).

สารานุกรมพระพุทธศาสนา ประมวลจากพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๔๙.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. วัดต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๑.
(จัดพิมพ์เนื่องในงานสมโภชต้นโพธิ์ศรีมหาโพธิ).

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับประชาชน ย่อความจากพระไตรปิฎก ฉบับ
ภาษาบาลี ๔๕ เล่ม พิมพ์รวมเล่มเดียวจบ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว., ผู้เขียน. พระพุทธปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง. กรุงเทพฯ:
สำนักกราชเลขาธิการ, ๒๕๓๕.

แสง มนวิฑูร, แปล. รสวานิณี เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์
พาณิชย์, ๒๕๑๓.

แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว.. “ฉัตร”, ใน สารานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๙.
พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๓, หน้า ๕๘๐๓ - ๕๘๑๕.

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. ราชศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ :
บจก. ซีดี มีเดีย ไกด์, ๒๕๖๔. (เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาสพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ๒๕๖๒).

สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรม
และโบราณคดี. ประชุมจารึก ภาคที่ ๓ ประมวลจารึกที่พบในภาคเหนือ
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลางของ
ประเทศไทย อักษรด้วยอักษรและภาษาไทย, ขอม, มอญ, บาลี
สันสกฤต. พระนคร: โรงพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.

Malalasekera, G.P.. **The Pali Literature of Ceylon**. Colombo: Buddhist
Publication Society Kandy Sri Lanka, 1994.

Oldenberg, Hermann, Editor. **The Dipavamsa**. Fourth Reprint. New
Delhi, 2006.

Prapod Assavavirulhakarn. “*The Ascendency of Theravada Buddhism in
Southeast Asia*”, DISSERTATION Submitted in partial satisfaction
of the requirements for the degree of DOCTOR OF PHILOSOPHY
in the GRADUATE DIVISION of the UNIVERSITY OF CALIFORNIA
at BERKELEY, 1990.

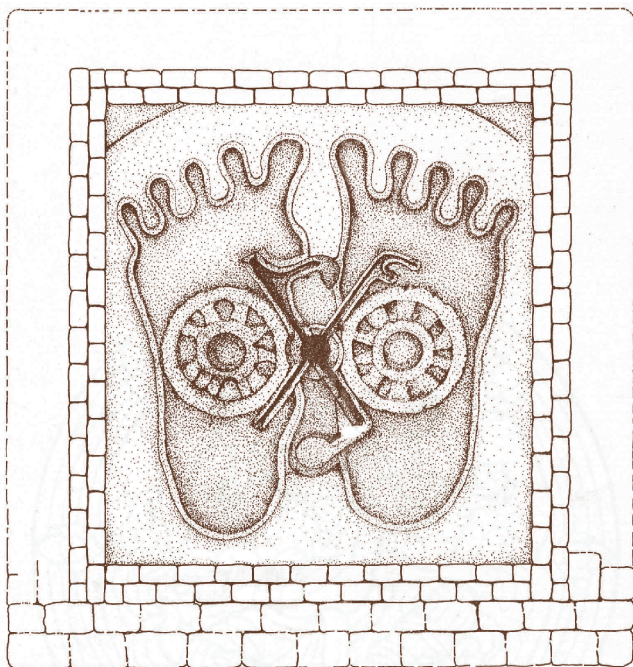
สัมภาษณ์

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี ผู้ทรงคุณวุฒิกรมศิลปากร. สัมภาษณ์.
๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๗.

อนันต์ ศรีระอุดม. ฝ่ายเครื่องสูงและกลองชนะ สำนักพระราชวัง. สัมภาษณ์,
๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๖๔.

ภาพลายเส้นพระพุทธรูปคู่
โบราณสถานสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๖๕